

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՅ

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

М. Г. НЕРСИСЯН

НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ
ДОКУМЕНТЫ О ГЕНОЦИДЕ
АРМЯН

Издательство "Гитутюн" НАН РА
ЕРЕВАН 2005

947.925 → 1915 →

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԽՆՏԻՏՈՒՏ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆՏԻՏՈՒՏ

ՄԿՐՏԻՉ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

II
A 90211

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
ԵՐԵՎԱՆ 2005

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(27)
և 633

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Դատնության և Արևելագիտության
ինստիտուտների գիտական խորհուրդների որոշմամբ

*Հրատարակության պատրաստեց՝ Ն. Վ. ԴԵՐՈՅԱՆԸ
Խմբագրությանը Պ. Ս. ՍՈՒՐԱԴՅԱՆԻ*

և 633 Սկրտիչ Ներսիսյան. *Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր. Ն., «Փրատություն» հրատ., 2005, 336 էջ:*

Բազմազգի և բազմալեզու աղբյուրների համադրմամբ ու լուսարանմամբ հեղինակը սահմանում է ցեղասպանության ծրագրված բնույթը, ասպարեցում լինեցնող աղբյուրների կատարած դերը և մերժում թուրքերի «քաղաքակրթական» առաքելությունը:

Հասցեագրվում է ընթերցող լայն հանրությանը:

0503020913

և

703(02) – 2005

2005

ԳՄԴ 63.3(22)

ISBN 5 – 8080 – 0604 – X

©ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2005

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԲ

Ակադ. Մկրտիչ Ներսիսյանին ու նրա գիտական պատկառելի ժառանգությունը ճանաչողներս զրեթե համոզված էինք, թե կյանքի իններորդ տասնամյակ ուղք դնող գիտնականը (1909–1999) «Պատմության կեղծարարները» զրքով ու նրան հաջորդած մի քանի փաստալից հողվածներով պարտում է իր ասելիքը, ի մասնավորի այն ամփոփելով «Հայկական հարցի ծագումը և Մեծ տերությունները» (ՊԲԴ, 1999, -1, էջ 101–108) հրապարակմամբ: Արխիվային նյութերը դասդասելիս պարզվեց, սակայն, որ քննության սթափ կարողությունը պահպանած և գիտական թեմաներ ընտրելիս անվրեպ հետևողականություն ցուցաբերող գիտնականը ծրագրել է եղած հրապարակումներից մի երկուսի լրամշակմամբ ու նոր շեշտադրումներ բովանդակող քննությունների կցմամբ կազմել «Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր» նոր մենագրություն:

Չանգուցյալ գիտնականի ցանկությունն ու հիշատակը հարգելու պարտավորվածությունը չէ միայն, որ մեզ թելադրեց առկա նյութերը ի մի բերել և Հայոց ցեղասպանության ցավալի 90-ամյակի օրերին ընթերցողների ուշադրությանը հանձնել այս գիրքը: Աշխատության բոլոր հիմք գլուխները գրված են տևականորեն հավաքած ու նոր հարցադրումներով լուսարանվող փաստական հարուստ նյութի վերլուծությամբ, արդիական թելադրանքներ հրահրող ընդհանրացումներով ու գիտական ճշմարտություններ բացահայտող փաստարկումներով: Մ. Ներսիսյանը չէր հանդուրժում պատմական իրողության որևէ խեղաթյուրում, ինչպես որ մերժում էր նաև վստահելի աղբյուրին վերաբերող ամեն մի սեթևեթանք:

Մեզանում Մ. Գ. Ներսիսյանը առաջինը քաղաքացիական համարձակություն և գիտական հասունություն ունեցավ հաղթահարելու քաղաքական ու գաղափարական արգելանքները և 1946 թ. դոկտորական թեզ ներկայացնելու «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը բուրջական բռնապետության դեմ 1850–1870 թթ.» խորագրի տակ: Մեղադրանքի տարափին հակառակ՝ նա վերանայեց ԲաժՖու և Ռ. Պատկանյանի ժառանգության գնահատությունը, բուրքական

բունապետության դեմ հայոց պայքարը հայտարարեց ազատագրական, իսկ թուրքական պատմագրության բարբառանքները՝ կեղծարարություն: Դարձյալ Սկրտիչ Ներսիսյանն էր, որ 1965-ին «Պրավդայում» տպված հոդվածով ԽՍՀՄ-ում բարձրածայն խոսք ասաց Դայոց ցեղասպանության մասին, ապա և առաջինը խմբագրեց վավերագրերի այն ժողովածուն, որով հիմք դրվեց Դայաստանյան ցեղասպանագիտությանը («Դայերի Գեներցիդը Օսմանյան կայսրության մեջ», 1966, 1982, 1991):

Գրքում արժարժվող հիմնական խնդիրներից հատկապես ընդգծելի են երկուսը՝ Դայոց ցեղասպանության ապացույցները այնքան շատ են և այնքան հավաստի, որ թուրքական իշխանությունների և նրանց պատվերով պատմագիտությամբ զբաղվող թուրք կամ թուրքամետ պատմաբանների մերժումը վերածում է կեղծարարության, և ապա՝ օսմանյան պետությունը իր սկզբնավորման օրից քաղաքակրթական որևէ առաքելություն չի ունեցել և չէր էլ կարող ունենալ. թուրք գինվորն ամենուր իր հետ տարել է աբյուսահեղություն, կոտորած, բալան, ավերածություն և քաղաքակրթական նվաճումների ոչնչացում: Մ. Ներսիսյանը դժվարանում է առանց վրդովմունքի ու ուրակումների խոսել այդ իրողությունների մասին:

Խմբագրությունից հետո էլ գրքում կան որոշ կրկնություններ, գուցե և մեղմելու կարոտ որակումներ, սակայն ամբողջության մեջ այն ուսանելի և նպատակային աշխատություն է:

Դեղինակային շարադրանքը կատարված էր մասամբ հայերեն, մասամբ՝ ռուսերեն լեզուներով: Միասնական դարձնելու համար հայերենը բարձրանեցինք ռուսերենի և հակառակը:

Դավելվածում ներկայացվող փաստաթղթերը հիմնականում քաղված են Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ կազմվող և մահվամբ կիսավարտ մնացած «Դայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» վավերագրերի ժողովածուի երկրորդ հատորից՝ գիտնականի բազմամյա աշխատակից Նուեն Դերոյանի խնամածու ընտրությամբ:

Պրոֆ. ՊԱՐՈՒՅՐ ՍՈՒՐԱԳՅԱՆ

Ա.

ԱՐԵՎՍՏԱՂԱՅԵՐԻ 1915-1916 թթ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁՆԵՐ՝

Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության՝ Մեծ Եղեռնի մասին, ինչպես հայտնի է, գոյություն ունի հարուստ գրականություն: Դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրվեցին և հրատարակվեցին արժեքավոր աշխատություններ, որոնցում լուսարանված են հայ ժողովրդի այդ մեծ ողբերգության պատմության շատ էջերը: Ծշմարտությունը բացահայտող գրքերով ու հոդվածներով հանդես եկան ոչ միայն հայազգի հեղինակներ, այլև ուրև, անգլիացի, ֆրանսիացի, ամերիկացի, գերմանացի և այլ ժողովուրդների գիտնական պատմաբաններ ու առաջավոր հրատարակատեսեր: Հայ ընթերցողն այսօր էլ հարգանքով ու երախտագիտությամբ է արտասանում լորդ Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնբիի, Յուրի Վեսելովսկու, Վալերի Բյուստովի, Անատոլ Ֆրանսի, Անրի Բարբիի, Հենրի Մորգենթաուի, Հերբերտ Ադամս Գիբբոնսի, Յոհաննես Լեպսիուսի, Արմին Վեգների և բազմաթիվ այլ ազնիվ ու արի մարդկանց անունները: Այժմ սերնդի այդ ներկայացուցիչներին ավելի ուշ փոխարինեցին երիտասարդ ուսումնասիրողներ, որոնք, շարունակելով նախորդների գործը, լույս բնծայեցին գիտական նոր աշխատություններ: Ես այստեղ չեմ թվում անուններ, քանի որ նրանք մեզ լավ հայտնի են:

Վերջին տարիներին տեղի ունեցան միջազգային գիտաժողովներ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ արտասահմանում: Հի-

---

¹ Հոդվածի համառոտ տեքստը ղեկուցված է Մեծ Եղեռնի 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովում, որը տեղի ունեցավ Երևանում 1995 թ. ապրիլի 21-23-ին:

չենք, օրինակ, որ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախաձեռնությամբ 1990 թ. ապրիլին Երևանում կայացավ միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայերի ցեղասպանության պատմության և տեսության հարցերին: Գիտաժողովում զեկուցումներով հանդես եկան մեծ թվով անվանի մասնագետներ Հայաստանից, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից, Ավստրիայից, Գերմանիայից, Եգիպտոսից, Իտալիայից, Իսրայելից, Կանադայից, Ռուսաստանից, Ֆրանսիայից և մի շարք այլ երկրներից: Ինչպես մյուս միջազգային, այնպես էլ այդ գիտաժողովը զգալի չափով նպաստեց Հայերի ցեղասպանության պատմության շատ հարցերի լուսաբանմանն ու մեկնաբանմանը²:

Սակայն, ընդգծելով ու լիովին ընդունելով կատարված դրական մեծ գործը, այնուամենայնիվ, չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ Մեծ Եղեռնի պատմության մի շարք հարցեր դեռևս կարիք ունեն հանգամանալից ուսումնասիրության: Ավելին. քննարկվող խնդրի վերաբերյալ հրապարակված որոշ աշխատություններում առկա են զգալի թերություններ ու սխալներ: Հիշատակենք դրանցից մի քանիսը:

Առաջին. երիտթուրքերի՝ իթթիհադականների մասին տարբեր լեզուներով գրված մի շարք աշխատություններում անբավարար է լուսաբանվել 1909–1914 թթ. նրանց վարած քաղաքականությունը ազգային հարցում: Մասնավորապես, բացահայտված չեն երիտթուրքերի այդ տարիներին ունեցած հակահայկական ծրագրերը: Հաճախ մոռացություն են տրվել կիլիկիահայերի կոտորածները: Հարկ եղած խորությունը ուսումնասիրված չեն Սալոնիկ քաղաքում երիտթուրքերի 1910–11 թթ. կայացած գաղտնի խորհրդակցությունների և համագումարի խիստ ազգայնամոլական, չովինիստական բնույթի որոշումները, որոշումներ, որոնցում արտահայտված են իթթիհադականների պանիսլամիստական, պանթուրքական ծրագրերը ինչպես Հայերի, այնպես էլ

² Միջազգային այդ գիտաժողովի մասին մանրամասն ինֆորմացիա տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդեսում», տե՛ս 1990, № 2:

բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Փազանիք չէ, որ գլխավորապես Հենց այդ որոշումները կանխորոշեցին 1915-16 թթ. ցեղասպանությունը: Պետք է ավելացնել, որ շատ աշխատություններում անտեսվել ու չեն հիշատակվել բազմաթիվ փաստեր, որոնք ջուլց են տալիս, որ արդեն 1912-13 թթ. երիտթուրքերը գործնական քայլեր են կատարել Հայերի համընդհանուր կոտորածներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Այդ մասին կան հարուստ նյութեր և կարևոր վկայություններ ինչպես պետական արխիվներում, այնպես էլ իր ժամանակի պարբերական մամուլում: Կարծում եմ ավելորդ չէ բերել մի քանի օրինակ:

Դեռևս 1911 թ. Հոկտեմբերի 8-ին Ռուսաստանի ղեկավանը Կ. Պոլսում իր Արտաքին գործոց մինիստրությունը ուղղած շտապ Հազորդման մեջ նշում էր այն հանդամանքը, որ Թուրքիայի Հայ բնակչության նկատմամբ խիստ ուժեղացել են Հալածանքները, որ Հայերի սպանություններն ու թալանը, բռնի իսլամացումը և այդ կարգի այլ գործողությունները դարձել են ավելի Հաճախակի: Առանձնապես ընդգծվում էր այն, որ Հայերի դեմ կատարվող այդ Հալածանքներին գործուն մասնակցություն են ունենում պաշտոնական անձինք, և որ թուրքական կառավարության հրամանով Հայերից գրավվում են նրանց բոլոր տեսակի գեները³: 1912 թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին ուղարկված զեկուցման մեջ Ալթամարի կաթողիկոսության ներկայացուցիչները Հայտնում էին այն Հալածանքների, սպանությունների մասին, որոնք տեղի են ունենում թեմի ավաններում ու գյուղերում⁴: Էրզրումի ռուսական գլխավոր Հյուպատոս Ադամովը 1913 թ. զեկտեմբերի 7-ին Հեռագրում էր Կ. Պոլսի իր ղեկավանին, որ քաղաքում մահմեդականներին արհեստականորեն զրզռում են Հայերի դեմ: Այդ արվում է իթթիհադականների (երիտթուրքերի)

³ См. «Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, Изд. АН АрмССР, 1966, с. 201 - 202.

⁴ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). Политархив, д. 3459, л. 68 - 69.

տներում տեղի ունեցող գաղտնի ժողովներում: Իթթիհազական-
ների միությունը քաղաքային կոմիսար Ահմեդ Հիլմիի գլխավո-
րությամբ վարում է խիստ հակահայկական պրոպագանդա⁵:
Նույն Ազամովի 1913 թ. դեկտեմբերի 29-ի հեռագրում հազորդ-
վում էր. «Այստեղ (էրզրումում) տեղի ունեցող գաղտնի ժողով-
ներում սկսել են խոսել հայկական կոտորածների մասին: Մուլա-
ների հրամանով մահճեղականները սկսել են գլուխները ծածկել
սպիտակ շալմաներով: Ըստ տարածված լուրերի՝ ամեն ինչ պատ-
րաստ է Ջարգերի համար, միայն սպասում են մայրաքաղաքի (Կ.
Պոլսի) ազդանշանին»⁶:

Նման փաստերի մասին խոսում էին նաև շատ լրագրեր:
Այսպես, Լոնդոնի «Թայմս» թերթը հայտնում էր, որ Կ. Պոլսի Հա-
յոց պատրիարքը 1912 թ. դեկտեմբերին այցելել է թուրքական
կառավարութայան Ներքին գործոց մինիստրին և բողոքել, որ
թուրքական թերթերը սանձարձակ պրոպագանդա են ծավալել
հայերի դեմ⁷: Նույն թերթը 1913 թ. փետրվարի 6-ին գրել է, որ
Վանից ու Սղերդից ստացվել են հեռագրեր այն մասին, որ հայե-
րի ու մահճեղականների հարաբերությունները օրեցօր սրվում
են⁸: Նույնանման բազմաթիվ տեղեկություններ հրատարակվեցին
նաև հայկական, ռուսական ու ֆրանսիական թերթերում:

Այս բոլորը կատարվում էր 1911-1913 թթ., այսինքն մի
ժամանակ, երբ ոչ մի խոսք չկար հայերի «պատամբություննե-
րի» մասին: Իսկ ինչպես հայտնի է պատմության թուրք կեղծա-
րարները հայերի դեպորտացիայի ու կոտորածի պատճառը համա-
րում են 1915 թ. «Հայկական պատամբությունները»: Չարմանա-
լի տրամաբանություն:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ նթն հանդամանորեն բացա-
հայտվեր երիտթուրքերի 1909-1914 թթ. ազգայնական քաղաքա-

⁵ Сборник документов Министерства иностранных дел России.
Пр., 1915, с. 125.

⁶ Նույն տեղում, էջ 133:

⁷ The Times. London, 20, 12, 1912.

⁸ Նույն տեղում, 6, 2, 1913:

կանությունը, ապա այդ մեծապես կնպաստեր ավելի հստակ պատկերացնելու և հասկանալու Մեծ Եղեռնի պատմութեան հետ կապված շատ հարցեր:

Երկրորդ. Թուրքիայի նոր պատմութեանը նվիրված պատմագիտական մի շարք ուսումնասիրութիւններում զարգացվում է այն տեսակետը, թե Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանացիներն են ղեկավարել Թուրքիայի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականութիւնը, որ երիտթուրքերը միայն կատարել են գերմանացի զինվորականների ու զինվանագնաների կամքը: Այս սխալ կարծիքը արտահայտել է, օրինակ, ռուս նշանավոր թուրքագետ Անատոլի Միլլերը իր մի քանի գրքերում ու հոդվածներում նվիրված Թուրքիայի նոր և նորագույն պատմութեան հարցերին⁹:

Իրականութիւնը, սակայն, այն է, որ 1915—16 թթ. ցեղասպանութիւնը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ երիտթուրքերի տարիներ առաջ մտածված ու մշակված բարբարոսական ծրագրերի իրագործումը: Գերմանացի ազդեցություններն, իհարկե, հանդես են եկել երիտթուրքերի հետ միասին ու պաշտպանել նրանց: Հայտնի է, որ գերմանական բանակի շատ սպաներ անզամ մասնակցել են Հայերի կոտորածներին, բայց այնուհանդերձ կասկածից վեր է, որ Մեծ Եղեռնի զլխավոր, հիմնական մեղքը ընկնում է էնվեր, Թալեաթ, Ջեմալ փաշաների և մյուս ռազմաշունչ զործիչների վրա, զործիչներ, որոնք Հայկական Հարցում հետևողականորեն և ամենայն համառութեամբ հետապնդում էին իրենց խիստ էքսպանսիոնիստական, ջարդարարական ու ավանտյուրիստական ծրագրերը: Նրանք ձգտում էին ոչնչացնել Հայաստանը, Հայութիւնը, որպեսզի դրանով իսկ նպաստեն իրենց պանթուրքիստական նպատակների իրագործմանը: Եթե գերմանացիները օգտագործում էին երիտթուրքերին, ապա վերջիններս էլ օգտագործում էին գերմա-

⁹ См. А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции. М., 1948; Он же. Турция под гнетом германского империализма в годы мировой войны (1914—1918 гг.).—Исторический журнал, 1942, №12.

նացիներին: Հայտնի է, որ երբեմն առաջանում էին լուրջ տարա-
ձայնություններ նրանց միջև. դա ամենայն սրությամբ տեղի ու-
նեցավ Հատկապես 1918 թ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժե-
ցին Անդրկովկաս: Այսպիսով, երիտթուրքերը սոսկ գործակալներ
և կամակատարներ չէին, այլ ունեին իրենց սեփական մտածված
ու մշակված ծրագրերը:

Հայերի ցեղասպանությունից առաջինների մասին գոյութ-
յուն ունի նաև այլ սխալ կարծիք: Այսպես, անգլիացի ականավոր
պատմաբան Վ. Գոտլիբը «Գաղտնի դիվանագիտությունը Առա-
ջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ» արժեքավոր աշ-
խատությունից մեջ Հայերի ցեղասպանության հարցում խիստ գե-
րագնահատում է կրոնական գործոնը, Հայ և թուրք բուրժուա-
զիայի միջև եղած հակամարտության հանգամանքն ու քրդական
ավազակախմբերի դերը: Նա անհրաժեշտ հստակությունը չի
ընդգծում այն ճշմարտությունը, որ Մեծ Եղեռնի գլխավոր պա-
տասխանատվությունն ընկնում է թուրք մուսուլմաններ ու ռազմա-
չունջ գլխավորականների կիկի վրա²⁰:

Երբորդ. կարծում եմ զգալի թերություն պետք է Համարվի
այն հանգամանքը, որ Հայերի ցեղասպանությունը նվիրված աշ-
խատություններում, մասնավորապես, արևմտաեվրոպական ու ամե-
րիկյան հեղինակների ուսումնասիրություններում դեռևս քիչ
են օգտագործված Ռուսաստանի պետական արխիվներում պահ-
պանված փաստաթղթերը: Իհարկե, շատ կարևոր նյութեր կան Ա-
մերիկայի Միացյալ Նահանգների, Գերմանիայի, Ավստրիայի,
Ֆրանսիայի արխիվներում, դա անվիճելի է: Բայց չի կարելի թե-
րագնահատել ու չօգտագործել այն փաստաթղթերը, որոնք կան
Ռուսական արխիվներում: Ավելորդ չեմ համարում նշել, որ տա-
րիներ շարունակ ես աշխատել եմ այդ արխիվներում, ռուսի և
կարող եմ ասել, որ դրանցում գտնվող հարուստ նյութը կարևոր

²⁰ В. В. Г о т л и б. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны. М., 1960. ան՝ս անգլերենը՝ W. W. G u t l i e b. Studies in Secret Diplomacy during the First World War. London, 1957.

նշանակութիւն ունի Հայերի ցեղասպանութեան, Հայկական Հարցի և ընդհանրապես Հայ ժողովրդի նոր պատմութեան շատ Հարցերի բազմակողմանի ուսումնասիրութեան համար: Ի դեպ, հարկ եմ համարում նշել, որ ուսսական արխիւփների պաշտոնական նյութերը հիմնովին հերքում են ուսաֆորների հնարած այն առասպելը, թե ուսական պետութիւնը ինչպես 1890-ական թթ., այնպես էլ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրր ցանկացել է «գրավել Արևմտյան Հայաստանը առանց Հայերի»: Պատմութեան կեղծարարների այդ թեզը, որ ժամանակին լայն տարածում գտավ թե՛ Կովկասում, թե՛ Եվրոպայում, ճիշտ չէ: Ձի կարելի առանձին հետադեմ, սեհարյուրակային չինովնիկների Հայացքները նույնացնել ուսական պետութեան քաղաքականութեան հետ, ինչպես փորձել են կատարել քաղաքական նպատակներ հետապնդող շատ Հրապարակախոսներ:

Հայերի 1915–16 թթ. ցեղասպանութեան մասին Հարուստ, կարևոր նյութեր են պարունակում իր ժամանակի նաև ուսական պարբերական մամուլը, ինչպես և Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Օդեսայում ու այլ քաղաքներում լույս տեսնող ուսահայերի բազմաթիւ ուսալեզու թերթերը և Հանդեսները: Վերջիններս հրատարակվում էին Ռուսաստանում գործող Հայ Հասարակական-քաղաքական ու բարեգործական կազմակերպութիւնների կողմից:

Հարկ է նշել, որ Համեմատարար քիչ են օգտագործված նաև Հայաստանի արխիւփներում ու զբաղարաններում պահվող փաստաթղթերը, որոնցում կան կարևոր տեղեկութիւններ Հայկական կոտորածների, երիտթուրքերի անօրինակ զազանութիւնների, Հայ կամավորական շարժման, Հայութեան քաղաքական կողմնորոշման և այլ Հարցերի մասին: Այդ նյութերը կասկած չեն թողնում մասնավորապես այն մասին, որ Հակառակ թուրք պատմարանների պնդումների, արևմտահայերը կազմակերպել են ոչ թե «դավադրական ապստամբութիւններ», այլ ստիպված են եղել դիմելու ի ն ք ն ա պ ա շ ա տ պ ա ն ա կ ա ն մ ա Ր տ ե Ր ի , որոնցից մի մասը ավարտվեց Հաղթանակով: Փաստերը խոսում են նաև

այն մասին, որ ռուսական բանակի կազմում կազմող Հայ կամավորական ջոկատները զգալի դեր են խաղացել արևմտահայ խաղաղ բնակչության փրկության գործում: Այս Հարցերի վերաբերյալ Հարուստ նյութեր են կենտրոնացված Հանրապետության պետական արխիվներում ու Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում գտնվող էջմիածնի կաթողիկոսության դիմանում:

Չորրորդ մի շարք պատմաբաններ ու հրատարակատուներ այն կարծիքն են հայտնել, որ անցյալ դարի 90-ական թթ. Աբդուլ Համիդ II սուլթանի կողմից իրականացված Հայկական կոտորածները չպետք է Համարել ցեղասպանություն, այլ պատժողական նպատակներ Հետապնդող ջարդեր ու Հալածանքներ, որոնք ձեռնարկվել են ի պատասխան Հայկական Հեղափոխական կոմիտեի գործունեության: Այս տեսակետն արտահայտողները կամա թե ակամա տուրք են տվել պատմության կեղծարարներին: Պատմական փաստերի բարեխիղճ ու մանրազնին ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացություն, որ գաղանարարո «կարմիր սուլթանը» նույնպես կիրառել է ցեղասպանության քաղաքականություն, այնպիսի քաղաքականություն, ինչպիսին իրադրոճեցին երիթուրքերը 1915–16 թթ.: Այստեղ կարևորը գուհերի քանակը չէ. մի դեպքում 300 Հազար, մյուս դեպքում միլիոնուկես: Մենք գիտենք, որ լինում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր ծավալի ցեղասպանություններ:

Հինգերորդ. Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում բավարար չափով բացահայտված չէ թուրքական սուլթանների ու փաշաների թալանների, դաժան ճնշումների ու ջարդերի այն քաղաքականությունը, որ կիրառվում էր ոչ թուրք ժողովուրդների, Հատկապես քրիստոնյաների նկատմամբ: Եստ Հեղինակների վրա ըստ երևույթին ազդել է թուրք պատմաբանների այն քարոզչությունը, ըստ որի Հայերն իրր մինչև XIX դարի երկրորդ կեսը ունեցել են ապահով կյանք ու լայն իրավունքներ, որ իրր Բ. Դուռը դիմել է ճնշումների միայն այն ժամանակ, երբ «ոչ երախտապարտ» Հայերը սկսել են խռովություն ու ապստամբություններ օսմանյան պետության

դեմ: Կարծում եմ պետք է վճռականորեն հերքվի այս շինծու և արտառոց հեքիաթը, պետք է հրապարակել բոլոր ազբյուրներն ու ճշգրիտ վկայություններն այն մասին, որ հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ապրել են ստրկական ու ճորտական վիճակում, որ նրանք մշտապես ենթարկվել են ջարդերի, բարբարոսական ճնշումների և անտանելի կեղեքումների: Բերենք մի քանի վկայություն:

Ֆրանսիացի Հայտնի արևելագետ ու դիվանագետ Ա. Ժորերը 1805 թ. Արևմտյան Հայաստանի մասին գրել է. «Այս երկրում Հողագործը իր ուր է սերմեր ցանում: Հույձը խլում են գետ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունից և նահանգում իշխող փաշաների հարստահարությունից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր Հոտերով: Այս դժբախտ երկրում գոյություն չունի ո՛չ Հայրենիք, ո՛չ ապահովություն, ո՛չ Հանգիստ»¹¹:

Ռուս գեներալ Մ. Լիխուտինը, որի զորամասերը 1854 թ. գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի Անդրկովկասին սահմանակից գավառները, տարիներ հետո գրած իր հուշերում խոսելով արևմտահայ գյուղացիների ծանր վիճակի մասին, նշել է. «Հայերի, ինչպես և մյուս քրիստոնյաների դրությունը Թուրքիայում անտանելի է... Ես տեսա մի քանի հայեր կտրված ականջներով ու քթերով, մի բան, որ արված էր ոչ թե դատարանով, այլ կամայականությամբ ու բռնությամբ՝ այս կամ այն ազդեցիկ և հարուստ գյուղապետի կամ տեղական դատարանի անգամի կողմից: Հայերը մշտապես գտնվում էին տաղնապի մեջ, ունեին ահարեկվածի տեսք»¹²:

Մեր ականավոր ազգային գործիչ, ազգագրագետ Գարեգին Սրվանձությանը Մուշ գավառում տիրող վիճակը 1864 թ. պատկերել է հետևյալ ձևով. «Գնդակներու հարձակում, արյան

¹¹ Հ ո վ Հ. Հ ա կ ո Ր յ ա ն. Ուղեգրություններ, Հատոր Զ, ԺՊ դարի տաշին քաննամյակ: Հրատարակություն Մելքոնյան Փոնգի, Երևան, 1934, էջ 150:

¹² М. А и х у т и н. Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах. СПб, 1863, с. 168.

Հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնաբարություն, եկեղեցոց կոզոպտում, օրինաց եղծում, կենաց գրավում...»¹³:

1876 թ. արևմտահայերի մի մեծ խումբ, դիմելով Էջմիածնի կաթողիկոս Գևորգ Դ-ին, գրում էր. «Զօր ու գիշեր տաղնապի մեջ ենք. դառնորեն տառապում ենք գավառական պաշտոնյաների, Հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնակալների ձեռքին, ընդհուպ մինչև այն, որ նրանք անպատվում են մեր եկեղեցական Հովվին, մեր կանանց Համեստությունը, մեր աղջիկների պատիվը, Հեղում են մեր երիտասարդների և ծերերի արյունը, անարգում են մեր տաճարի ու ծեսերի սրբությունը»¹⁴:

Եվրոպայում գործող Հայ Հայրենասերների կոմիտեն, 1885 թ. դիմելով մեծ տերություններին, նշում էր այն Հանգամանքը, որ Բ. Դաան կողմից նախօրոք մշակված ծրագրի Համաձայն Արևմտյան Հայաստանում «զոհվում են մարդիկ, ավերվում են տնտեսություններ, կենսագործվում է ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականություն: Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ Հոդվածի ընդունումից Հետո թուրքական կառավարությունը իր բոլոր ջանքերը գաղտնի ուղղում է Հայ ազգը իր Հայրենիքում ոչնչացնելու նպատակին»¹⁵:

Իսլանդացի ճանաչված արևելագետ Էմիլ Դիլլոնը, խոսելով արևմտահայերի ծանր վիճակի մասին, նշել է, որ Արևմտյան Հայաստանում Հաստատված է կառավարման գազանային այնպիսի սխտեմ, որի Հետ Համեմատած Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Հարավային շրջաններում մի ժամանակ գոյություն ունեցող ստրկական կարգերի «գաժանությունները միայն անն-

¹³ Մ. Գ. Ն եր ա յ ա ն. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 70. Ս Հրատ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 63:

¹⁴ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական գրիվան, թղթ. 228, փ. 2:

¹⁵ АВПРИ, Посольство в Константинополе, А. 3133, л. 27 - 28.

շան շարաշահություններ են»¹⁶: Նույն Դիլլոնը մի այլ կապակցությամբ գրել է. «Օտարերկրացի նշանավոր մի պետական գործիչ, որը սովորաբար համարվում է համոզված թուրքացի, վերջերս ինձ հետ ունեցած մասնավոր խոսակցությունից ժամանակ նկատեց, որ թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում կարելի է ճիշտ բնորոշել որպես կազմակերպված ավազակություն, օրինակապես պատմություն և վարձատրվող անբարոյականություն»¹⁷:

Այս կարգի վկայությունները, որոնց թիվը շատ մեծ է, իհարկե, անհերքելի են: Ուստի դժվար չէ հասկանալ, որ խիստ ծանր, օրհասական պայմաններում գտնվող ժողովուրդը պետք է ուղի կանգներ, պայքարեր իր կյանքը, պատիվը, գոյությունը պահպանելու համար: Այդ նրա բարոյական իրավունքն էր ու սրբազան պարտքը: Բայց զարմանալին այն է, որ մի շարք պատմաբաններ, փոխանակ նշելու Հայ ազատագրական պայքարի ներքին սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական լուրջ պատճառները, գրել են, որ այդ շարժումը դրսի ուժերի, մասնավորապես, ռուսահայ մտավորականների կողմից արհեստականորեն հրահրված գործ էր: Նման տեսակետ արտահայտել է, օրինակ, մեր քաղաքագիտական պատմաբան, պրոֆեսոր Լեոն իր այն աշխատություններում, որոնք նա ստեղծեց խորհրդային շրջանում՝ 1920-ական թթ.¹⁸ ռուս հայտնի պատմաբան Միրսայիլ Գուրոֆսկու վուլգար-սոցիոլոգիական դոգմաների ազդեցության տակ: Ուստի նշված տարիներին Լեոյի գրած մի շարք աշխատությունների նկատմամբ պետք է հանդես բերել քննադատական մոտեցում: Մի ուրիշ հեղինակ՝ Բազրատ Բորյանը, ղեկավարվելով նույն վուլգար դոգմաներով ու քաղաքական այլևայլ նկատառումներով, այնքան հեռու գնաց, որ հակառակ պատմական

¹⁶ E. J. D i l l o n. The Condition of Armenia (The Contemporary Review, N. Y., London, August, 1895).

¹⁷ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1991, էջ 87:

A II
90211

փաստերին, նորից կրկնեց այն արտառոց տեսակետը, թե Օսմանյան կայսրության լծի տակ գտնվող Հայ բնակչությունը եղել է ապաՀոյ ու բարեկեցիկ վիճակում¹⁹: Բորյանը և նրա Հետևորդները փաստորեն կրկնել են պատմության բացահայտ կեղծարարներին:

Վեցերորդ. Մի շարք աշխատություններում արտահայտված է այն կարծիքը, թե Հայերի ցեղասպանությունը Հարցում բոլոր մեծ պետությունները ցուցաբերել են անտարբերություն և ոչինչ չեն ձեռնարկել դադարեցնելու երիտթուրքերի ոճրագործությունները: Այս տեսակետը, որ իշխում է նաև մամուլում ապագրված Հրապարակախոսական Հոդվածներում, թերի է և չի բացահայտում ամբողջ ճշմարտությունը: Բանն այն է, որ մեզ այստեղ Հետաքրքրող Հարցերում տարբեր պետություններ վարել են տարբեր քաղաքականություն:

Հանրահայտ է, որ կայդերական Գերմանիան՝ Թուրքիայի ռազմական դաշնակիցը Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ամեն կերպ Հովանավորել ու պաշտպանել է թուրք ռասիստներին: Ավելին. գերմանական զինվորականությունը մասնակցություն է ունեցել արևմտահայերի ղեկորտացիայի (բռնի տեղահանություն) ու զանգվածային կոտորածների ծրագրերը մշակելու և իրականացնելու գործում: Այլ քաղաքականություն են վարել Անգլիան ու Ֆրանսիան, որոնք պատերազմում էին Թուրքիայի ու Գերմանիայի դեմ և այդ տարիներին չունեին հակահայկական ծրագրեր: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, որ 1914—1916 թթ. չէին մասնակցում պատերազմին, կարող էին որոշ ճնշում գործ դնել երիտթուրքերի վրա, բայց ամերիկյան կառավարությունը, չցանկանալով իր Հարաբերությունները սրել Թուրքիայի ու Գերմանիայի Հետ, իսկապես բռնեց անտարբեր դիրք. չնայած նրան, որ ամերիկյան առաջավոր, մարդասեր շատ գործիչներ ու այլևայլ Հասարակական կազմակերպություններ ի-

¹⁹ Б. Б о р ь я н. Армения, международная дипломатия и СССР. Ч. 1, М. — Л., Госиздат, 1928.

րենց բողոքի ձայնը բարձրացրին թուրքական վայրագություննե-
րի դեմ: Հիշենք թեկուզ Հենրի Մորգենթաուի ազնիվ և համար-
ձակ ելույթները թուրք բարբարոսների դեմ:

Ինչպիսի՞ն էր ցարական Ռուսաստանի դիրքորոշումը:
Ցարական կառավարությունը, իհարկե, բռնապետություն էր, վա-
րում էր սոցիալական ու ազգային ճնշման քաղաքականություն,
մերժում էր հայկական պետականություն ստեղծելու գաղափար-
ները, նա էր, որ փակեց հայկական դպրոցների մեծ մասը, XX դա-
րի սկզբին բռնազրավեց Հայոց եկեղեցու գույքն ու կալվածքնե-
րը և այլն, և այլն: Դրանք հայտնի փաստեր են: Սակայն, չնայած
այդ բոլորին, Ռուսաստանը, ելնելով իր արտաքին քաղաքակա-
նության շահերից, հավատարիմ հայ-ռուսական բարեկամական
հարաբերությունների դարավոր ավանդույթներին, 1915-1917
թթ., ինչպես նաև նախորդ ավելի քան երկուհարյուր տարիների
ժամանակաշրջանում, աշխատել է ապահովել, պահպանել հա-
յուսթյան ֆիզիկական գոյությունը, հանդես է եկել թուրք ազգայ-
նականների հայաջինջ քաղաքականության դեմ, փորձել է խա-
թարել պանթուրքիստների ծրագրերը: Հայկական հար-
ցում համընկել են Ռուսաստանի և Հայ ժո-
ղովրդի շահերը:

Մենք արդեն նկատեցինք, որ մի շարք հեղինակներ, ան-
տեսելով փաստերը փորձում են հիմնավորել այն կարծիքը, որ իբր
ինչպես 1890-ական թթ., այնպես էլ 1915-16 թթ. Ռուսաստանը
ցանկացել է գրավել Արևմտյան Հայաստանը և այն հայաթափ ա-
նել: Որոշ հեղինակներ պնդում են, որ ռուսական բանակի 1915 թ.
ամռան նահանջը, օրինակ, հետապնդել է մի նպատակ՝ Հնարավո-
րություն տալ թուրքական զորքերին կազմակերպել արևմտահայ
բնակչության նոր կոտորած: Համառու ստաֆորներին այս և այլ
«փաստարկները» իհարկե չեն համապատասխանում իրականու-
թյանը: Տարիներ առաջ դա հաջողությամբ ցույց են տվել Հայաս-
տանի Արխիվների վարչություն պետ, պատմական գիտություն-
ների դոկտոր, գնդապետ Աշոտ Հարությունյանը և այլ հեղինակ-

ներ¹⁹: Հարկ է այտեղ մեկ անգամ ևս ընդգծել այն հանգամանքը, որ չի կարելի գինվորական առանձին գործիչների տրամադրությունները և ցանկությունները նույնացնել Ռուսաստանի պետական քաղաքականության հետ:

Ռուսատյաց, թուրքոֆիլ ու արևմտյան կողմնորոշում ունեցող հեղինակները զարմանալիորեն անտեսում, «մոռանում են» փաստերը: Սակայն ո՞ւմ հայտնի չէ, օրինակ, որ 1915 թ. մայիսի սկզբին ռուսական զորքերը փրկեցին Վանում պաշարված հայությանը անխուսափելի կոտորածից: Ինչո՞ւ չհիշել այն փաստը, որ միայն 1916 թ. ռուսական կառավարութունը արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու համար տրամադրել է 250 միլիոն ռուբլի (ոսկով): Հայ գաղթականությանը ո՞վ պատսպարեց Հյուսիսային Կովկասում, սեծովյան քաղաքներում ու Ռուսաստանի այլ վայրերում: Մի՞թե հայտնի չէ, որ Կովկասյան ճակատում քաղաքար կռվող ռուս զինվորներն ու կազակները փրկեցին հազարավոր հայ որբ երեխաների: Ի դեպ, այդ մասին շատ կարևոր նյութեր են տպագրվել «Արմյանսկի վեստնիկ», «Արմյանն ի վայնա» և այլ պարբերականներում: Բայց սահմանափակվենք այսօրվա:

Ի վերջո, հարկ է կանգ առնել նաև մի այլ հարցի վրա: Հայտնի է, որ մեր պատմագրությունը միշտ էլ բավական լրջությամբ իր քննադատական խոսքն է ասել պատմության թուրք և օտարերկրյա կեղծարարների մասին: Բայց անհասկանալի պատճառներով լուսթյուն է պահպանվում այն հայ հեղինակների նկատմամբ, որոնք նույնպես ազավաղում են մեր ժողովրդի նոր պատմության շատ կարևոր էջերը: Ահա մի օրինակ:

Երկու տարի առաջ, 1993 թ. Վենետիկում լույս տեսավ «Նյութեր հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության» խո-

¹⁹ А. О. А р у т ю н я н. Кавказский фронт. 1914—1917. Ереван, изд. "Айтастан", 1971. Մ. Ն եր օ ի օ յ ա ն. Հայ-ռուսական քաղաքական Հարաբերությունների պատմության մի քանի հարցերի շուրջը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, №1-2):

րագիրը կրող մի աշխատություն²⁰, որը հրատարակության է պատրաստել Հ. Տաճատ վրդ. Եարտըմյանը: Հավաքելով ու կարգի բերելով վրդ. Սահակ Տեր Մովսեսյանի (1878—1956) մեր դարի սկզբին (1912—1915 թթ.) կատարած գրառումները, վարդապետ Եարտըմյանին հաջողվել է լույս աշխարհ բերել մի գիրք, որի մասին նա գրում է. «Մեր համեստ կարծիքով, հանրության մատուցած այս հրատարակությունը, վերլուծումներու և տեսություններու թերևս ամենեն հանդուգն ու շահեկան ուսումնասիրությունն է, որ ցարդ հրապարակ ելած ըլլա, մեր ազգային նորագույն պատմության ամենեն դժբախտ ժամանակաշրջանին նվիրված» (տե՛ս «Առաջաբանը», էջ 6):

Աշխատության մեջ, իհարկե, կան իրատես դատողություններ և քննադատական ճիշտ դիտողություններ: Բայց, դժբախտաբար, մեր ժողովրդի պատմության շատ կարևոր դրվագների մասին այդ գրքում թույլ են տրված մի շարք կոպիտ սխալներ ու արտառոց մտքեր: Այնտեղ, օրինակ, փաստորեն զարգացվում է այն տեսակետը, որ Մեծ Եղեռնի մեղքը ընկնում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի և արևմտյան ուսասաներ մտավորականության վրա: Բարոզ է կարգացվում այն մասին, որ արևմտահայերը պետք է ընդունեին երիտթուրքերի առաջարկները և հրաժարվեին ուսսական կողմնորոշումից: Եթե այդ կատարվեր, ապա երիտթուրքերը կիրականացնեին նախատեսված բարենորոգումները Արևմտյան Հայաստանում, և զրանով իսկ կկանխվեր ցեղասպանությունը: Անտեսելով պատմական փաստերը՝ մեր հարգելի վարդապետները, ոգևորված իրենց «վերլուծումներով», փորձում են համոզել ընթերցողին, թե ցարական կառավարությունը եղել է արևմտահայության թշնամին, որ նա է ինչպես 1890-ական թթ. կոտորածների, այնպես էլ Մեծ Եղեռնի գլխավոր մեղավորը: Ավելորդ համարելով կանգ առնել մյուս անհիմն կարծիքների վրա՝

²⁰ Տե՛ս Հ. Սահակ վրդ. Տեր-Մովսեսյան. Նյութեր Հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության (1912—1915). Պատմաքաղաքական վերլուծումներ. Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1993, 347 էջ:

նշենք, սակայն, որ գրքում կան նաև Հակասական պնդումներ ու փաստական սխալներ:

Հետաքրքիր է նկատել, որ Մեծ Եղեռնի պատմութունն աղավաղող նման կարծիքներ վերջին տարիներին արտահայտեցին նաև այլ Հայ Հեղինակներ: Այսպես, Հայաստանի պարբերական մամուլի մի շարք օրգաններում տպագրվեցին հոդվածներ, որոնցում փորձեր արվեցին տարածել Հակառուսական, ըստ էության թուրքոֆիլական դադափարներ: Այդ պրոպագանդան, սակայն, ինչպես որ պետք էր սպասել, Հաջողութուն չունեցավ, մեր Հասարակության լայն շրջանները մերժեցին այն:

Հարց է ծագում: Ինչո՞վ բացատրել Հայ մարդկանց վերը նշված կոպիտ սխալները: Գլխավոր պատճառը, իմ կարծիքով, այն է, որ պատմության Հարցերի մասին գրող այդ Հեղինակները ոչ թե մասնագետներ, պրոֆեսիոնալներ են, այլ պատմագիտության մարզում պարզապես դիլետանտներ, սիրողներ: Գիտական խորը ուսումնասիրությունների փոխարեն նրանք լույս աշխարհ են հանում մակերեսային, ակադեմիական գիտության Հետ առնչութուն չունեցող աշխատություններ: Չարմանալին Հատկապես այն է, որ նրանք անտեսում են մեր իմաստուն նախնիների՝ Հովսեփ Էմինի, Եահաննիս Եահաննիսյանի, Հովսեփ Արղուժյանի, Ներսես Աշտարակեցու, Խաչատուր Աբովյանի, Ստեփաննոս Նազարյանի, Գրիգոր Արծրունու, Բաֆֆու, Կոմիտասի, Հովհաննես Թումանյանի, զորավոր Անդրանիկի, Ավետիք Իսահակյանի, Վիլյամ Սարոյանի և ուրիշ ականավոր գործիչների վկայություններն ու պատգամները, անտեսում են պատմության դասերը:

Այսպիսի պարագաներում մասնագետները պետք է վճռականորեն դատապարտեն նաև Հարցին անտեղյակ Հայ Հեղինակներին: Կարծում եմ, նրանք քաջութուն կունենան ընդունելու իրենց սխալները: Այդպիսի դեպքեր եղել են անցյալում: Հիշենք դրանցից միայն մեկը: Հայ նշանավոր քաղաքական գործիչ Արմեն Գարոն Հայերի քաղաքական կողմնորոշման մասին XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբին ուներ այլ տեսակետ: Բայց պատմական իրադարձությունների ազդեցությամբ տակ նա իր

կյանքի վերջին տարիներին եկավ ուրիշ եզրակացություն. 1921 թ. դեկտեմբերին գտնվելով Վաշինգտոնում Ա. Գարոն Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» թերթի խմբագրին Հղեց մի նամակ, ուր կան այսպիսի տողեր. «Առանց ուսական active աջակցության մենք Հնարավորություն չենք ունենար գոնե կիսով չափ իրականացնել մեր ազգային իդեալը՝ ունենալու սեփական Հայրենիք մը՝ անկախ կամ թեկուզ կիսանկախ, ուր մեր ժողովուրդը Հնարավորություն ունենա յուր Հալալ աշխատանքով ապրելու Հեռու թրքական սուրեն և Հուրեն... Միայն Ռուսաստանն է, որ կարող է մանդատոր լինել: Ուրիշ ոչ ոք չի գնալու Հայաստանի սարերու վրա յուր զինվորները սառցնելու: Այս վերջին կետը խնդրեմ ամուր մը խոթեն մեր բյուզանդական և եզիպտական Հոսոսներու գլխին մեջ»²¹:

Նշանավոր Հայրենասերի այս եզրակացությունը անհերքելի է: Նրա վերը բերած իրատես մտքերը ճշմարիտ և խիստ այժմեական են նաև մեր օրերի Համար:

²¹ «Հայրենիք» տարեգիրք, Բոստոն, 1946:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ «ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ» ՄԱՍԻՆ

Պատմության Թուրք կեղծարարները մեծ ճիգեր են գործադրում, որպեսզի Հիմնադրեն իրենց իսկ կողմից ստեղծված առասպելն այն մասին, թե օսմանյան պետությունը եղել է աշխարհի զարգացած և առաջադեմ պետություններից մեկը, որ Թուրք սուլթանները քաղաքակրթություն են սերմանել և տարածել Ասիայի, Եվրոպայի շատ երկրներում, ազատություն, օրինականություն են պարզեցրել բազմաթիվ ժողովուրդների, կարգ ու կանոն են հաստատել նրանց երկրներում և այլն, և այլն: Այս արտառոց «տեսություն» տարածողների գերում հանդես են եկել ճանաչված պատմաբաններ Աֆես Ինանը, Մեհմեդ Քյոփրոյուլյուն, Իսմայիլ Ուզունչարչիլին, Օմեր Բարկանը և ուրիշներ: Ի. Ուզունչարչիլին, օրինակ, սուլթանական Թուրքիայի պատմությանը նվիրված իր չորսհատորանոց աշխատության մեջ այն տեսակետն է հայտնում, որ օսմանցիների նվաճումներն առաջադիմական նշանակություն ունեցան, որ Թուրքական իշխանությունները իրենց սիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ վարել են արդար ու միանգամայն բարյացակամ քաղաքականություն: Հեղինակը փաստորեն կրկնում է Թուրք պաշտոնական պատմագրության այն տեսակետը, թե Օսմանյան պետությունը, գրավելով շատ երկրներ, կատարեց քաղաքակրթական միսիա¹: Թուրքագիտության մեջ ոչ քիչ Հեղինակություն ունեցող Օ. Բարկանը ևս ամեն կերպ փորձում է համոզել ընթերցողին, որ օսմանյան Թուրքիայում իբր եղել են իդեալական կարգեր՝ հասարակական տարրեր շերտերի հիանալի համագործակցություն, ա-

¹ I. H. U z u n ç a r ş i l i. Osmanlı tarihi. Cilt I-IV, Ankara, 1947-1959.

զատութիւն ու արդարութիւն, որ սուլթանական պետութիւնը նոր, առաջափոր զազափարներ է տարածել «Հետամնաց» եվրոպական երկրներում և այլն²: Ավելին՝ Թուրքական պատմագիտական ընկերութեան 1943 թ. կայացած նիստում շատ պատմաբաններ այն կարծիքն են հայտնել, թե իբր «Թուրքերն են վառել Համալսարհային մշակույթի առաջին ջահերը»³: Նույն մտքերն այս կամ այլ ձևով արտահայտել են ռասիստ և պանթուրքիստ բազմաթիվ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, զինվորականներ, ազգայնամոլ հրապարակախոսներ:

Կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ պատմութիւնն ազգավաղողներին հովանավորել են իշխանութիւնները: Գաղտնիք էէ, որ Թուրքիայի կառավարութեան անմիջական նախաձեռնութեամբ ու Ֆինանսական օգնութեամբ 1930-ական թթ. լույս տեսավ չորս հատորից բաղկացած "Tarih"-ը՝ «Պատմութիւնը», որի գլխավոր նպատակն է եղել գովերգել, իդեալականացնել օսմանյան պետութիւնը, ամեն կերպ արգարացնել սուլթանների կողմից Հրի ու սրի միջոցով կատարված նվաճումներն ու անօրինակ բարբարոսութիւնները և այդպիսով, կամակատար գրչակների օգնութեամբ, նորից կյանքի կոչել Թուրքական նացիոնալիզմը, շովինիզմը:

Պատմութիւնը ազգավաղողների նշված քարոզները, սակայն, զանազան նկատառումներով կրկնել են նաև արևմտյան երկրների մի շարք արևելագետ պատմաբաններ: Վերջիններիս մասին պատմաբան Բ. Տ. Գորյանովը իրավացիորեն գրել է, որ նրանք ևս փորձում են Թուրք սուլթաններին և զրանց թվում նաև բյուզանդական պետութիւնը կործանող արյունարբու Մեհ-

² Ö. I. B a r k a n. XV ve XVI asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda hukukî ve malfî esasları. C. I. Kanunlar, İstanbul, 1945.

³ Մ ա ն վ ե ի Ջ ու լ ա յ ա ն. Հայոց պատմութեան խեղաթուրումը արդի Թուրք պատմագրութեան մեջ. Երևան, 1995, էջ 8:

մեղ (Մուհամմեդ) II (1451-1481) պատկերել որպես պրոգրեսիվ գործիչներ⁴:

Պատմության այդ կեղծարարների մասին, ինչպես Հայտնի է, գոյություն ունի Հարուստ գրականություն, սակայն մեղ այստեղ Հետաքրքրող խնդրին՝ օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» «տեսությանը» հարկ եղած ուշագրություն չի դարձվել: Ուստի անհրաժեշտ է հատուկ քննարկման առարկա դարձնել այդ հարցը, քանի որ իրականում Հիշյալ պետությունն իր ամբողջ գոյության ընթացքում աչքի է ընկել անօրինակ բարբարոսություններով, դարեր շարունակ արգելակել է իրեն Հպատակ երկրների տնտեսության, մշակույթի զարգացումը և դժման հալածանքի, կեղեքումների ու կոտորածների է ենթարկել բազմաթիվ ժողովուրդների և ազգությունների:

1

Թուրք-օսմանյան պետությունը, որ կազմավորվեց XIV դարի սկզբներին Փոքր Ասիայի Հյուսիսարևմտյան տարածքում, Հենց սկզբից ևեթ ծավալեց խիստ ազրեսիվ, նվաճողական քաղաքականություն հարևան երկրների նկատմամբ: Իշխանության գլուխ անցած սուլթանները և ավատական վերնխավի ներկայացուցիչները իրենց նյութական ապահովության ու Հարստացման Հիմնական աղբյուրը դարձրին թալանչիական արշավանքները, պատերազմները, նվաճված երկրների կողոպուտը, մեծ մասշտաբներով կատարվող գերեվարությունը, ռազմատուգանքի ու ծանր Հարկերի բռնագանձումը և այլն:

⁴ Б. Т. Г о р я н о в. Фальсификации истории турецкого завоевания и военно-феодалного строя Османской Турции в трудах Запада и США (տե՛ս ԷԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ.), 1957, N10): Թուրքֆիլական տեսակետներ են Հայտնել մեծ մասամբ XVI-XVII դդ. ֆրանսիացի Հեղինակները, քանի որ այդ դարերում առկա էին զաշնակցային կապեր Ֆրանսիայի և օսմանյան պետության միջև: Նման Հայացքներ է արտահայտել նաև սուլթանական արքունիքի Հեռ սերտ կապեր ունեցող, ծագումով պոլսահայ Իզնատիու Մուրադեա Դ՝ Օսուսը (տե՛ս նրա թագաճառարյակը՝ M. d'O h s s o n. Tableau général de l'Empire Ottoman. Vol. I-VII, Paris, 1785-1824):

Օսմանյան բռնապետութեան չուժեղացումը, ինքնատիպության ու բնորոշ հատկանիշների կամ, այլ կերպ ասած, նրա կողմից կատարված անօրինակ չարազորությունների մասին գրել են անցյալ դարի այնպիսի նշանավոր գիտնականներ, գրողներ ու հասարակական-քաղաքական գործիչներ, ինչպիսիք են՝ գերմանացիներ Հեգելը, Կարլ Մարքսը, ռուսներ Ն. Գ. Չերնիշևսկին, Լ. Ա. Կամարովսկին, Ա. Գլինկան, անգլիացի Վ. Գլադստերը, իռլանդացի էմիլ Դիլլոնը, ֆրանսիացիներ Վիկտոր Հյուգոն, Անտուան Ծրանսը, բելգիացի Մ. Գ. Ռոլեն-Ֆեկմենը, ամերիկացիներ Յո. Գրինը, Ե. Մ. Բլիսը և ուրիշներ: Ծանոթանանք նրանցից մի քանիսի կարծիքներին:

Խոսելով XIII դարում քոչվոր օսմանցիների կողմից Կարահիսարում հիմնած իշխանություն մասին, իշխանություն, որը հետագայում դարձավ օսմանցիների պետության հիմքը և հիմնական բազկացուցիչ մասը, Կարլ Մարքսը այն բնութագրել է որպես «ավազակային»: Մերձավոր Արևելքում 1230-ական թթ. կատարված մի շարք քաղաքական անցքերի կապակցությամբ Մարքսը նշել է. «Գրեթե այդ նույն ժամանակ թուրք օսմանների հորդան ներխուժում է Փոքր Ասիա, ուր նրանք ամենից առաջ հիմնում են Կարահիսարի ավազակային պետությունը»²: Մի այլ կապակցությամբ Մարքսը թուրքական իշխանության հիմնադիր Օսմանի զինվորներին ուղղակի անվանում է «ավազակներ»³:

Մարքսը գրել է նաև այն բարբարոսությունների մասին, որ կատարեցին թուրք սուլթանները հաջորդ դարերում: Այսպես, օրինակ, նա նշում է 1430 թ. Թեսալոնիկի և 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավման ժամանակ տեղի ունեցած զազանությունները⁴: Հիշատակելով օսմանյան զորքերի կողմից 1458 թ. Պելոպոնեսում կա-

² Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. V, с. 223.

³ Տե՛ս նույն տեղում, Հ. VI, էջ 170:

⁴ Կ. Պոլսի գրավման և այնտեղ կատարված կոռուպուսների ու բարբարոսությունների մասին լույս են տեսել բազմաթիվ վկայություններ և ուսումնասիրություններ: Դրանցից է. օրինակ՝ G. Schlimberger. La siege, la prise et la sac de Constantinople par les turks en 1453. Paris, 1914.

տարված վայրագությունները՝ նա գրել է, որ թուրքերը այնտեղ «կազմակերպեցին ջարդեր, անմարդարնակ դարձրին երկիրը, գերի տարան բնակիչներին»։ Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ Մարքսն այնուհետև նկատում է. թուրքերը «Հրի ու սրի էին մատնում քաղաքներն ու գյուղերը... կատարում էին վայրագություններ, ինչպես կանխիրպյաներ»⁹։ Գրավված երկրներում, գրել է նա, օսմանցիները հաստատում էին ազգական ուժիմ։ Մարքսը անհրաժեշտ է համարել ընդգծել նաև այն փաստը, որ թուրք բարբարոսները վաղուց արգեն իրենց ցույց են տվել որպես ամեն մի պրոգրեսիվ շնամիտներ¹⁰։ Ահա այն զնահատականը, որ տվել է գիտնականը «քաղաքակրթություն տարածող» պետությունը։

Մտավորապես նման տեսակետ է արտահայտել ռուս նշանավոր հրապարակախոս Ն. Գ. Չեռնիշևսկին։ Վճռականորեն մերժելով իր հայրենակից իդեալիստ ու հետադեմ հեղինակ Մ. Ստասուլևիչի այն կարծիքը, թե սուլթան Մուհամմեդ II (Մեհմեդ II) եղել է խաղաղասեր, հումանիստ և չի ցանկացել զրավել Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կ. Պոլիսը, Չեռնիշևսկին գրել է. «Եվ մի՞թե կարելի է կարծել, որ Մուհամմեդ II չի կամեցել նվաճել Բյուզանդիան, այլ այդ արել է հարկադրված։ Դա առնվազն տարօրինակ է։ Թուրքերը սպրել են միայն զավթումներով, սահմանների ընդլայնումն է եղել նրանց միակ նպատակը... Բաղկանյան թերակղզում ուղղափառներից (հույներ, սերբեր) հետզհետե խլելով մի շրջանը մյուսի հետևից՝ թուրքերը մտածում էին ուղղակի այդ շրջանների զավթման, թալանի, հարկերի և տիրակալելու մասին... Բնական է մտածել, ինչպես և առանց բացառության ապացուցում են թուրքական պատմության XV-XVI դարերի բոլոր փաստերը, որ թուրքերը, նվաճումներ կատարելով, հետապնդում էին հենց ավար և զավթումներ»¹⁰։

⁹ К. Маркс. Хронологические записки. Т. VII, с. 202.

¹⁰ К. Маркс, Ф. Энгельс. Полное собрание сочинений. Т. IX, с. 395.

¹¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, Т. II, М., 1949, с. 641.

Իր հողվածում, որն ունի «Ն. Գ. Չեռնիշևսկին կոստանդնուպոլիսը թուրքերի կողմից շրջապատելու և գրավելու մասին» խորագիրը, Ի. Ն. Բորոզդինը ճիշտ է նկատում, որ Չեռնիշևսկին մի շարք աշխատություններում հատկապես բնագծում է այն չարիքը, որ Բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդներին բերեց օսմանյան դաժան լուծը: Նա խոսում է ատելի գավթիչների կողմից ճնշվող ժողովրդի իրավագուրկ վիճակի, սանձազերծ ենթերական հորդանների կատարած դազանությունների մասին, որոնք վայրագորեն բնաջնջում են սլավոնական երկրների հիմնական բնակիչներին: Իր հայտնի բնորոշումը տալով իրեն այնքան ատելի «ասիականությունը», Ն. Գ. Չեռնիշևսկին նկատի ունի նախ և առաջ թուրքական բռնապետությունը: «Ասիականություն է կոչվում, — ասում էր նա, — այնպիսի իրավիճակը, որի ժամանակ կամայականությունից պաշտպանված է են ո՛չ անհատը, ո՛չ աշխատանքը, ո՛չ սեփականությունը: Ասիական պետություններում օրենքը միանգամայն անուժ է: Այնտեղ բացառապես իշխում է բռնությունը»¹¹:

Պատմաբան, հրապարակախոս Սերգեյ Գլինկան, Հենվելով հարուստ փաստերի վրա, գրել է, որ բոլոր գրաված երկրներում թուրք-օսմանները ստեղծում էին ոչ թե քաղաքական ու քաղաքացիական Հաստատություններ, այլ «միայն ազգմական ճամբարներ: Ամենուրեք, ուր փայլատակում էր նրանց սուրը, այնտեղ միշտ էլ Հնչում էր ստրկության շղթաների շառայունը»¹²:

Վիլյամ Գլադստոնը «Բուլղարական սարսափները և Արևելյան Հարցը» իր հայտնի աշխատության մեջ գրել է, թե օսմանցիները «ամենուր, որտեղ որ Հայտնվել են՝ իրենց Հետևից թողել են խորը արյունոտ Հետք, և նրանց տիրապետության ողջ տարածքում վերացել է քաղաքակրթությունը: Նրանք ամենուրեք Հանդիսացել են ուժի միջոցով կառավարման ներկայացուցիչներ,

¹¹ Византийский Временник. Т. VII, М., 1953, с. 92.

¹² С. Г л а н к а. Картины исторические и политические. М., 1840, с. 108.

ի Հակադրություն օրենքի միջոցով կառավարման»¹³: Անգլիացի լիբերալ գործիչը արևմտահայերի 1894 թ. կոտորածների առիթով ունեցած իր ելույթներից մեկում ասել է. «Թուրքիայի պատմութ-յունը սխուր և չար գործերով լի մի պատմություն է»¹⁴:

Օսմանյան բանապետության գազանությունների մասին բազմիցս գրել է Վիկտոր Հյուգոն: Նա ևս ընդգծել է այն ճշմարտությունը, որ այնտեղ, ուր հայտնվել են օսմանյան զորքերը, թողել են արյունոտ հետքեր, ավերակներ ու ամայություն¹⁵:

Օսմանյան պետության և նրա սուլթանների մասին Հե-տաքրքիր տեղեկություններ կան Թ. Շլոսերի «Համաշխարհային պատմություն» հանրահայտ բազմահատորյակում, որը հրատարակվեց XIX դարում: Երկու վկայություն նրանից. 1430 թ., երբ սուլթանական բանակը գրավեց Թեսալոնիկը, թուրքերը գերեվա-րեցին և ստրուկ դարձրին ավելի քան 7000 տարբեր Հասակի տղամարդկանց ու կանանց, թալանեցին բնակիչների ունեցվածքը, ավերեցին եկեղեցիներն ու վանքերը¹⁶: Կ. Պոլիսը գրավող և թուրք պատմագիտության մեջ փառաբանված սուլթան Մեհմեդի մասին ասված է, որ նա վարել է բազմաթիվ արյունոտ պատե-րազմներ, կործանել է շատ քաղաքներ, ամայացրել է ամբողջ երկրներ, կիրառել է դաժան ու տանջալից պատիժներ¹⁷: Ի դեպ, Թուրքիայի պատմությանը նվիրված մի գրքում, որը հրատարակ-վել է Բեռլինում 1788 թ., և Հաջորդ տարի լույս տեսել նաև ռու-սերեն Ս. Պետերբուրգում, գրված է, որ այդ վայրագ սուլթանի հրամանով երկու հրեա բժիշկների մաշկազերծ են արել միայն

¹³ Г л а д с т о н. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. СПб, 1876, с. 6.

¹⁴ Լ և ո. Գլազստոն. Թիֆլիս, 1899, էջ 243:

¹⁵ В и к т о р Г ю г о. Собрание сочинений в 15 томах. Т. I, М., 1953, с. 393.

¹⁶ Ф. Ш л о с с е р. Всемирная история. Т. 9, СПб, 1861, с. 74.

¹⁷ Նույն տեղում, Հ. 12, էջ 76:

նրա Համար, որ նրանք չեն կարողացել բուժել դաժան բռնապետի անբուժելի Հիվանդութիւնը¹⁹:

Մուհամմեդ II-ի և նրա Հետնորդների դաժանութիւնների մասին գրել է նաև Ստեֆան Յվայզը: Խոսելով այն մասին, թե այդ սուլթանն ինչպես կողոպտեց ու ավերեց Կ. Պոլիսը, նշանավոր գրողը նրան անվանում էր վայրենաբարո, նենգ, երկերեսանի ու ստախոս: Օսմանցիների կործանարար ռազմական Հզորութիւնը դարեր շարունակ, նշել է Յվայզը, արգելակել, խափանել է Եվրոպայի զարգացումը²⁰:

Գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ, նշանավոր Հումանիստ-պացիֆիստ Լենրիխ Ֆիրբուխերը իր «Armenien 1915» աշխատութիւն մեջ նշել է այն իրողութիւնը, որ Օսմանյան կայսրութիւնը ստեղծվել է բազմաթիվ ավերիչ արշավանքների, պատերազմների ու նվաճումների հետևանքով և գոյատևել է Հրի ու սրի շնորհիվ: Թուրք սուլթանները, սակայն, իրենց պետութիւն մեջ ևս կատարել են անօրինակ բռնութիւններ ու բարբարոսութիւններ: Աշխարհի ոչ մի երկրում, ընդգծել է անվանի Հրապարակախոսը, բռնութիւնը չի եղել այնքան կործանարար և սուրը այնքան սարսափելի, ինչպես Թուրքիայում: Օսմանյան սուլթանների Համար սովորական երևույթ էր եղբայրասպանութիւնը և Հաճախ նաև ազգականներին դավադրարար ոչնչացնելը: Բնորոշ է, որ 200 մեծ վեզիրներից 76-ը մահացել են ոչ բնական մահով, սուլթանների մեկ երրորդին ևս վիճակվել է նույն բախտը²⁰:

* * *

Հայտնի է, որ XX դարում զգալի զարգացում ապրեցին արևելագիտութիւնը և նրա մաս կազմող Թուրքագիտութիւնը:

¹⁹ Барон Тог. Новейшие известия о Турецкой империи. СПб, 1789, с. 325.

²⁰ Стефан Цвейг. Собрание сочинений в семи томах. Т. 3. М., 1963, с. 31.

²⁰ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg, Bergedorf, 1930.

Հանդես եկան բազմաթիվ գիտնականներ, որոնք Հրապարակեցին արժեքավոր ուսումնասիրություններ օսմանյան պետություն և կայսրության մասին: Կարծում եմ՝ մեզ այստեղ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ կարևոր է լսել նաև նրանց՝ պրոֆեսիոնալ հեղինակների կարծիքները:

Անվանի թուրքագետ Ա. Ս. Տվերիտինովան, որ հրատարակել է թուրքիայի միջնադարյան պատմության մի շարք հարցերին նվիրված արժեքավոր ուսումնասիրություններ, ընդգծել է, որ օսմանցիների թալանչիական արշավանքներն ու պատերազմները եղել են նրանց մշտական և կարևորագույն «արհեստը»: Լայնորեն օգտագործելով թուրքական աղբյուրները, գիտնականը գրել է. «Թալանը ու զանգվածային գերեվարությունը թուրքական արշավանքների գլխավոր շարժառիթն էին: Ըստ սկզբնաղբյուրների ծանոթանալով թուրքերի կողմից Բալկանյան թերակղզու երկրների նվաճման պատմությանը մենք գտնում ենք սարսափելի պատկեր: Արշավանքները, Սերբիայի, Բուլղարիայի յուրաքանչյուր քաղաքի ու շրջանի գավթումը ուղեկցվում էր բնակչության մի մասի կոտորածով և մյուսի կողոպուտով, բնակավայրերի ավերումով և տասնյակ հազարավոր մարդկանց գերեվարումով ու նրանց ստրկացմամբ: Աղբյուրներում ամեն մի արշավանքի նկարագրությունը ավարտվում է հետևյալ նախադասությամբ. «Ողջ շրջապատը ամայացնելով՝ գինվորները ձեռք բերեցին անհամար ավար», կամ «Վերադառնալով արշավանքից՝ տանում էին իրենց հետ անթիվ-անհամար ավար, գերիներ և կտրված գլուխներ»: Հաճախ առանձին երկրամասեր գրավելու ժամանակ ամբողջ շրջանների բնակչությունը տարվում էր Անատոլիա և այլն: Լուսգարիայի հարավային շրջանների վրա 1438 թ. արշավանքին մասնակից տարեգիր Աշիկ Փաշա-զադեն հայտնում էր, որ այդ արշավանքի ժամանակ գերի վերցվածները «այնքան շատ էին, որ ստրուկ գերի կին կարելի էր ստանալ մի զույգ կոշիկի փոխարեն»:

Գիտնականը միանգամայն ճիշտ է նկատել նաև այն, որ «սուլթանը և նրան շրջապատող վերնախավը նվաճված երկրների բնակիչներին դիտում էին միայն որպես ստրուկներ»:

կան չէ, որ Թուրքիայում լայն ծավալ էր ստացել ստրկավաճառությունը: Հանդես գալով պատմության կեղծարարների դեմ, Տվերիտինովան պնդում է այն անհերքելի փաստը, որ օսման սուլթանները իրենց ենթակա ժողովուրդներին բերեցին ոչ թե քաղաքակրթություն, այլ ստրկատիրական կարգեր, կոռուպուտ և կոտորածներ: Ընդհանրացնելով իր խոսքը՝ Հեղինակը գրել է. «Թուրքական տիրապետությունը նվաճված երկրների համար դարձավ մեծագույն աղետ»²¹:

Թուրքագետ Ա. Ֆ. Միլլերը նույնպես գրել է, որ Օսմանյան պետության հարստության գլխավոր աղբյուրը նվաճված երկրների «կոռուպուտն էր՝ ռազմական ավարի, ստրուկների և հարկերի ձեռքբերումը: Իրենց ամբողջ էներգիան, ուշադրությունը և ժամանակը Թուրքերը նվիրում էին մարտունակ բանակ ստեղծելու գործին»²²:

Խոսելով սուլթանական Թուրքիայի բանակի ու պետական կառուցվածքի մասին, Միլլերը արձանագրում էր շատ բնորոշ մի հանդամանք. «Կանոնավոր բանակի զինվորները և սպաները (ենիչերիներ, հեծելազոր ու հրետանավորներ) կոչվում էին «կառավարության ստրուկներ»: Սուլթանի ստրուկներ էին համարվում նաև ընդհանրապես բոլոր պետական ծառայողները (բացի Հոգևորականներից)... Ստրուկների միջոցով սուլթանները ձգտում էին ավելի ամրապնդել իրենց զիրքերը կառավարող ֆեոդալական դասակարգի տարատեսակ ներկայացուցիչների նկատմամբ»²³:

Իրավագուրկ ռայայի մասին նույն Հեղինակը գրել է, որ նա «ենթարկվում էր փաշայի անկանխելի ճնշումներին ու կամայականություններին: Քրիստոնյաներից գանձվող հարկը դառնում էր ստրկացուցիչ և անտանելի: Հարկ սկսեցին հավաքել ան-

²¹ Տե՛ս Ա. Ա. Տվերիտինովայի «Фальсификация истории Турции в кемалистской историографии» հոդվածը, որ հրատարակված է Византийский Временник ժողովածուի 1953 թ. VII հատրում:

²² Ա. Փ. Մ և Լ և Ե Ր. Краткая история Турции. М., 1948, с. 16.

²³ Ա. Փ. Մ և Լ և Ե Ր. Османская империя (Султанская Турция). М., 1946, с. 6.

չափահասներից, մինչև խոլ փոքր երեխաներից: Գյուղացիները՝ թե՛ մուսուլման, թե՛ ոչ մուսուլման, թողնում էին հողերը և փախչում քաղաք, բայց նրանց համար այնտեղ աշխատանք չկար»²⁴:

Բալկանյան ժողովուրդների պատմության անվանի մասնագետ Ի. Ս. Դոստյանը բազմաթիվ աղբյուրների ու փաստերի հիման վրա հանգել է հետևյալ եզրակացությանը. «Հայտնի է, որ պատերազմները միջնադարում սովորաբար ուղեկցվում էին թալանով, խաղաղ բնակչության սպանություններով, հրդեհներով, բռնագրավումներով և այլն, սակայն թուրք նվաճողները ակնհայտորեն զերազանցեցին միջնադարյան դաժանությունների բոլոր օրինակները: Նվաճած տերիտորիաների թալանը թուրքական ռազմաավատատիրական պետության համար ռազմական գործողությունների գլխավոր նպատակներից մեկն էր: Հպատակեցված ժողովուրդներին ռազմական ուժի միջոցով թալանելը XIV-XV դարերում սուլթանի և թուրքական ֆեոդալների գանձարանի ծախսերի հիմնական աղբյուրն էր: Թուրքական բանակի ամեն մի զինվոր պատերազմ էր գնում հաղթվածներին թալանելու և Հարստանալու հույսով»²⁵:

Մի այլ առիթով Ի. Ս. Դոստյանը իրավացիորեն գրել է. «Նվաճողական պատերազմները հանդիսանում էին սուլթանական գանձարանի գրամակուտակման, թուրքական վերնախավի Հարստացման, թուրքական բանակի սպաների ու զինվորների ապրուստի միջոցների հիմնական աղբյուրը: Բալկանյան թերակղզու գանազան շրջանների վրա Հարձակվելով թուրքերը բնակչությանը գանգվածաբար ստրկության էին մատնում, թալանում էին խաղաղ բնակչության ունեցվածքը»²⁶:

«Օսմանյան քաղաքականությունը ռայայի վերաբերմամբ եղել է՝ ծծել նրա կենսուճակ հյուսթերը, խլել նրանից այն ամենը,

²⁴ Նույն տեղում, էջ 9:

²⁵ Византийский Временник. Т. VII, с. 38.

²⁶ И. С. Д о с т я н. Борьба сербского народа против турецкого ига. XV — начало XIX вв. М., 1958, с. 17.

ինչ ուժ, գեղեցկութուն, ընդունակութուն էր ներկայացնում», նկատել է Հայտնի պատմաբան Լեոն²⁷:

Օսմանյան սուլթանների բարբարոսությունների մասին գրել է նաև թուրքագետ Յու. Ա. Պետրոսյանը: Թուրքական զորքերի արշավանքները Բալկաններ, ընդգծում է նա, «սուկալի ողբերգություն դարձան տեղական բնակչության համար: Տասնյակ քաղաքների և Հարյուրավոր գյուղերի ավերում, խաղաղ բնակչության զանգվածային կոտորածներ, թալան ու ավազակություն — այսպիսին էր Բալկանների նվաճման պատկերը»: Թուրքական նվաճողների գազանությունները ակնհայտորեն գերազանցեցին նույնիսկ միջնադարյան պատերազմների դաժանությունները: Նվաճված տարածքների ժողովուրդների տառապանքները իսկապես անչափ էին²⁸:

Զեղինակը հատուկ ընդգծում է թուրք սուլթանների դաժանությունը: Այսպես, սուլթան Մեհմեդ II-ի մասին ասված է, որ նա խիստ դադոնապաշ, նենգ, դաժան, անտանձ ու իշխանաբռնակալ էր: Նա անխնա ոչնչացնում էր բոլոր նրանց (անգամ իր հարազատներին), ովքեր կարող էին մրցակից լինել դահին տիրելու համար: «Մուհամմեդ II-ի դաժանությունն այնքան ահալոր էր, որ նրա միայն անունը սարսափեցնում էր հպատակներին»²⁹: Սուլթան Սելիմ I-ի (1512-1520) մասին նշված է. «Սելիմի հրամանով խեղդամահ արվեցին նրա եղբայրներն ու ազգականները, ընդ որում ոմանց սպանեցին իր՝ սուլթանի ներկայությամբ»: Սուլթան Սելիմի վայրագությունները ավելի շատ արտահայտվեցին նրա նվաճողական պատերազմների ժամանակ: Բնորոշ է, որ Սելիմին հաջորդող սուլթան Սուլեյմանը, գրավելով Հունգարիան, իրագործեց զանգվածային կոտորածներ, որոնց ընթացքում սրի քաշվեց 200000 մարդ³⁰:

²⁷ Լ. և Ն. Հայոց պատմություն. Հ. 3, Երևան, 1946, էջ 112:

²⁸ Ю. А. Петросян. Османская империя, могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990, с. 23.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 40:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 57, 62:

Պետրոսյանի գրքում բերված են բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե օսմանյան զորքերը ինչ վայրագություններ են կատարել նաև Անդրկովկասում: Հայերն ու վրացիները մի անգամ էլ, որ ընդլզել են սուլթանական ծանր լծի դեմ, բայց ուժերը եղել են անհավասար: Այդ է պատճառը, որ նրանք իրենց Հայացքն ուղղել են Ռուսաստանին՝ Հույս դնելով այդ երկրի հովանավորության և օգնություն վրա³¹:

Պատմաբանը ցույց է տվել, թե ինչպիսի ծավալ է ստացել գերեվարությունը օսմանյան պետություն մեջ. «Ստամբուլը ստրկավաճառության խոշոր կենտրոն էր: Ստրկավաճառության շուկաները քաղաքում մի քանիսն էին: Այստեղ վաճառում էին ռազմագերիներ և նվաճած երկրների ստրկացած բնակիչներ, այդ թվում ռուսներ ու ուկրաինացիներ, որոնք Հարազատ բնակավայրերից գերեվարվել էին Ղրիմի թաթարների կողմից: Ստամբուլի ստրկավաճառության շուկաներում տարեկան վաճառվում էին տասնյակ Հազարավոր ստրուկներ»³²:

Հեղինակը միաժամանակ արգարացիորեն նշել է թուրք ժողովրդական մասսաների ծանր վիճակը և նրանց ապստամբական շարժումները օսմանյան սուլթանների դեմ:

Հանդուցյալ բյուզանդագետ-արևելագետ Ջ. Վ. Ուդալցովան գրել է. «Թուրքական նվաճումները Հույներին, ինչպես նաև Բալկանյան թերակղզու մյուս ժողովուրդներին պատճառեցին դժանազույն տառապանքներ, Հազարավոր մարդկանց մահ, ստրկություն և ավերում... Թուրքերի կողմից Բյուզանդիայի և Բալկանյան թերակղզու մյուս երկրների գրավման խորապես ռեակցիոն դերը այն էր, որ այդ ավազակային նվաճումները մի քանի դարով կասեցրին ժողովուրդների հետագա առաջընթաց տնտեսական զարգացումը, անկման Հասցրեցին և քայքայեցին նրանց արտադրողական ուժերը, խեղդամահ արեցին նոր բուրժուական Հարարերությունների այն ծիլերը, որոնք արդեն սկսել

³¹ Նույն տեղում, էջ 159:

³² Նույն տեղում, էջ 85:

էին ի Հայտ գալ, վերականգնեցին ավատատիրական կարգերի ամենահետամնաց ձևերը»³²: Ժխտելով Բյուզանդիայի վերնախավին պատկանող մի շարք ռենեգատների փարիսեցիական պնդումները, նա ցույց է տվել, որ Կ. Պոլիսը նվաճող սուլթան Մեհմեդ II-ը եղել է ոչ թե «առաջադեմ», «փայլուն» դեմք, այլ արյունարբու, վայրագ բռնապետ: Հիշենք թեկուզ միայն այն, թե ինչպես էր նա կործանում արվեստի և մշակույթի հիասքանչ հուշարձանները իր կողմից զբաղած բոլոր երկրներում: Չ. Ուզուցովյան իրավացիորեն քննադատել է պատմարան Ն. Յորգայի «Օսմանյան պետության պատմությունը» երկհատոր աշխատությունը³³, որտեղ փորձ է արվում ցույց տալ, թե Բյուզանդիայում իբր լայն տարածում է ունեցել թուրքոֆիլությունը: «Բյուզանդիայում ժողովրդական զանգվածների կարծեցյալ «թուրքոֆիլություն» առասպելը.— գրում է նա,— ստեղծված է թուրքերի բուրժուական շատագույների կողմից, ոչ մի գիտական հիմք չունի և աղբյուրներում հաստատում չի գտնում...: Լողուտ թուրքերի դավաճանական քաղաքականություն էին վարում [բյուզանդական] վերնախավի մի բուռն ռենեգատներ, որոնք ձգտում էին մատնության զնով փրկել իրենց Հարատությունն ու իշխանությունը»³⁵:

«Օսմանյան կայսրությունը մարդկության պատմության տարեգրքում գրել է արյունահեղ պատերազմների, նվաճումների և Ասիայի ու Հարավարևելյան Եվրոպայի բազմաթիվ ժողովուրդների ստրկացման մոսալ էջեր»,— գրում է մեկ այլ հեղինակ³⁶:

Բուլղարիայի պատմության Հայտնի մասնադեպ ահադ. Ն. Ս. Դերժավինը ցույց է տվել, որ Օսմանյան պետության զորքերը, ներխուժելով Բալկաններ, «ամայացնում էին երկիրը, թալանում, սպանում էին և բնակիչներին զանգվածաբար գերեվարում, ապա նրանց որպես ստրուկներ վաճառում Փոքր Ասիայի չուկանե-

³² Византийский Временник. Т. VII, с. 120-121.

³³ St'w N. Y o r g a. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. I-II. Gotha, 1908-1909.

³⁵ Византийский Временник. Т. VII, с. 120.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 122:

րում»³⁷: Ըստ բուլղարագետ Ա. Ա. Ռոմյնյակովի, Թուրքերը Բուլղարիայում հաստատեցին ռազմաֆեոդալական ուժով: «Օսմանցի ֆեոդալները գրավեցին երկրի լավագույն հողերը, բուլղարներին դուրս մղեցին քաղաքներից, բնակիչներին դարձրին իրավազուրկ «ոսյա»՝ ձգտելով արմատախիլ անել ոչ միայն նրանց ազգային ինքնագիտակցությունը, այլև «բուլղարներ» անվանումը»³⁸:

Բուլղարիայի պատմությունը նվիրված երկհատոր աշխատության հեղինակները գրել են. «Թուրքերի կողմից Բուլղարիայի գրավումը XIV դարի վերջին բուլղար ժողովրդին մատնեց հինգդարյա անհույս ստրկության: Թուրքական տիրապետության ժամանակը Բուլղարիայի պատմության ամենաճանր շրջանն է, իր կյանքի, իր լեզվի, իր ազգային մշակույթի համար ժողովրդի դաժան ու անհավասար պայքարի շրջան: Թուրքական նվաճողները, բուլղար ժողովրդին զրկելով անկախությունից, խախտեցին պատմական զարգացման նորմալ ընթացքը, կասեցրին Բուլղարիայի արտագրոդական ուժերի զարգացումը: Թուրքական տիրապետության մի քանի դարից հետո բուլղար ժողովուրդը տնտեսապես և քաղաքականապես դարձավ Եվրոպայի ամենահետամնաց ժողովուրդներից մեկը»³⁹:

Օսմանյան սուլթանների բարբարոսությունների մասին բուլղարներեն լեզվով ստեղծվել է բավական հարուստ գրականություն: Հրապարակվել են ինչպես փաստաթղթերի ժողովածուներ, գիտական ուսումնասիրություններ, այնպես էլ ընդհանրացնող, ուրվագծային բնույթի բազմաՀատոր աշխատություններ:

II

Օսմանյան պետության ազդեցիվ քաղաքականության, ավագակային պատերազմների, դանդաղածային կոտորածների ու այլևայլ բարբարոսությունների մասին կարևոր ու ճշգրիտ տեղե-

³⁷ Н. С. Д е р ж а в и н. История Болгарии. Т. 2. М.-Л., 1946, с. 157.

³⁸ А. А. Р о в н я к о в. В борьбе за свободу. Л., Наука, 1980, с. 7.

³⁹ История Болгарии. Т. I, М., 1954, с. 163.

կություններ են Հաղորդում իր ժամանակի շատ տարեգիրներ, ականատես գործիչներ և պատմիչներ:

Բուլղարիայի վանքերից մեկի կրոնավոր Իսային, որպես ականատես, վկայել է, որ Թուրքական գործերը, 1371 թ. Մարիցայի Հայտնի ճակատամարտից Հետո, Հարավարևելյան Եվրոպայում բազմաթիվ քաղաքներ ու շրջաններ կողոպտեցին ու ավերեցին, բնակչության զգալի մասը սրի քաշվեց, շատերը գերեվարվեցին կամ մահացան Համաստարած սովից: Մի այլ Հոգևորական գրում է, որ 1393 թ., երբ Թուրքական Հրոսակախմբերը գրավեցին Բուլղարիայի մայրաքաղաք Տրանովոն, տեղի ունեցան սարսափելի շարժեր, քաղաքը ենթարկվեց ահավոր թալանի, Հազարավոր մարդիկ գերի տարվեցին⁴⁰:

Անօրինակ վայրագություններ կատարվեցին 1453 թ. մայիսի վերջերին: Երկար ժամանակ չկարողանալով կոտրել Կ. Պոլսի պաշտպանների Համառ և Հերոսական դիմադրությունը, սուլթան Մեհմեդ II-ը խոստացավ իր գործերին Կ. Պոլսը գրավելու դեպքում նրանց թույլատրել երեք օր ու երեք գիշեր ազատ ու անկաշկանդ կողոպտել այդ Հարուստ, շքեղ քաղաքը և գերեվարել նրա բնակիչներին, ինչքան կարողանան և ինչպես ցանկանան: XV դարի պատմագիր, արթնացի Լաոնիկ Հալկոկոնդիլը Հաղորդում է, որ վճռական գրոհի նախօրերին, դիմելով ենիչերիներին, սուլթանը ասել է, թե գնացեք նոր գրոհի, Հաջողության դեպքում «դուք կունենաք ստրուկներ, որոնց Համար ձեզ շատ կվճարեն, դուք կունենաք և՛ կանայք, և՛ երեխաներ, և՛ այդ քաղաքի մեծ Հարստությունը»⁴¹: Խոստումը կատարվեց:

Կ. Պոլսի Հերոսական պաշտպանության մասնակից, ողբերգական այդ դեպքերի ականատես, XV դարի Հայտնի բյուզանդական տարեգիր, պատմաբան Գեորգի Աֆրանձեսը իր «Ժամանակագրություն» գրքում պատմում է, որ Թուրքական գործերը, մա-

⁴⁰ Տե՛ս Ի. Ս. Դոսոյանի Հոգվածը Византийский Временник Ժողովածուի VII Հատորում:

⁴¹ Византийский Временник. Т. VII, с. 440.

յիսի 29-ին ներխուժելով քաղաք, անմիջապես սկսեցին կոտորածն ու թալանը, ընդ որում «մի շարք տեղերում դիակների թիվը այնքան շատ էր, որ հողը բոլորովին չէր երևում, և կարելի էր տեսնել անսոսոր տեսարան. լաց ու հեկեկանք, բազմաթիվ ազնվական և ազնվատոհմ կանանց, աղջիկների և Աստծուն նվիրված միանձնուհիների գերեվարում, որոնց, չնայած նրանց աղաղակներին, անողոքաբար հյուսերից քաշելով, դուրս էին բերում հեկեղեցիներից. երեխաների լաց ու կոծ, սրբությունների և սուրբ տաճարների կողոպուտ...»⁴²: Լուսակալոր Ս. Սոփիա եկեղեցին բարբարոսաբար թալանելուց հետո, շարունակում է տարեգիրը, այնտեղ «թուրքերը ուտում, խմում էին և իրականացնում իրենց անառակ ցանկություններն ու տափանքը կանանց, աղջիկների և անչափահաս տղաների նկատմամբ: Ամենուրեք կատարվում էր չարագործություն: Բնակարաններում լաց ու արտունջ, ամենուրեք ողբ, եկեղեցիներում արցունքներ, ամեն տեղ տղամարդկանց հառաչանք և կանանց հեծեծանք. թուրքերը հափշտակում էին մարդկանց և նրանց դարձնում ստրուկներ... Հրապարակներում, փողոցներում և այլ վայրերում տեղի ունեցան ամեն տեսակի վայրագություններ: Ոչ մի տեղ չմնաց չխուզարկված և չթալանված... Որպեսզի գտնեն թաքցված դրամները, սրբապիղծները տակնուվրա արին ողջ այգիներն ու տները»⁴³:

Այս դեպքերի մի այլ ժամանակակից, հույն Հայտնի պատմաբան Դուկասը իր «Բյուզանդիայի պատմությունը» գրքում նույնպես պատմում է Կ. Պոլսի գրավման ու ավերման մասին: Ներխուժելով Կ. Պոլիս, գրել է նա, «թուրքերը, վազվզելով բոլոր կողմերը, սպանելով և գերի վերցնելով, վերջապես Հասան տաճարին և, տեսնելով որ դարպասները փակ են, ժամանակ չկորցնելով կացիններով ջարդեցին նրա դռները: Երբ նրանք, սրբով գինված, ներս խուժեցին և անհամար բազմություն տեսան, սկսեցին գերիներ հափշտակել...: Ո՞վ կպատմի այնտեղ պատահածը, ո՞վ

⁴² Նույն տեղում, էջ 428-429:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 429:

կպատմի երեխաների լաց ու կոծի մասին, մայրերի ողբի ու արցունքների մասին»⁴⁴:

Աղբյուրները Հաղորդում են, որ թալանի ու գերիների մեծ բաժինը վերցնում էր ինքը՝ սուլթան Մեհմեդ II-ը: Բացի դրանից, իր Հարեմի Համար սուլթանը գերիներից «ընտրում էր գեղեցիկ աղջիկներ ու տղաներ»: Սակայն ավելի բնորոշ փաստ: Մի խրախճանքի ժամանակ, գրել է Դուկասը, Հարբաժ սուլթանը Հրամայում է իր մոտ բերել Բյուզանդական կայսրության առաջին միևիսոր (աղմիրայ) Լուկաս Նոտարայի փոքրիկ որդուն, «որովհետև 14 տարեկան այդ տղան գեղեցիկ էր»: Տղայի հայրը բնականաբար փորձում է թույլ չտալ, որ սուլթանը պղծի իր որդուն: Հաջորդ օրը այդ հույն իշխանավորը և նրա երկու որդին դլխատվում են»⁴⁵: Այսպիսով Կ. Պոլիսը զրավող ու ավերող Մուհամմեդ II-ը, Հակառակ նրա մասին Հորինված զովասանական Հեքիաթների, ոչ միայն խիստ դաժան, այլև ապականված, այլաևերված մարդ էր:

Օսմանյան բարբարոսությունների մասին Հետաքրքիր տեղեկություններ է Հաղորդում XV դարի սերը տարեգիր Կոնստանտին Միխայլովիչը, որը երիտասարդ Հասակում գերվելով թուրքերի կողմից, ստիպված է եղել մասնակցել սուլթան Մեհմեդ II-ի մի շարք արշավանքներին: «Թուրքերը (իմա՛ սուլթանները Մ. Ն.) երբեք չեն գտնվում Հանգիստ վիճակում, միշտ պատերազմներ են վարում բազմաթիվ երկրների Հետ և եթե Հաշտություն են կնքում, միայն այն դեպքում, երբ դա իրենց ձեռնառու է եղել... Նրանք այլ երկրներում միայն չարիք են գործում: Հափշտակում են մարդկանց, գերեվարում, իսկ ուլքեր անկարող են քայլել, սպանում են»⁴⁶:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 402:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 406-407:

⁴⁶ Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Остравицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. М., 1978, с. 114.

Միխայլովիչի տարեգրության մեջ սուլթան Մեհմեդ II-ի մասին ասված է. «Նա շատ խորամանկ էր և ուժ որ կարող էր՝ խարում էր՝ խաղաղություն առաջարկելով: Նա հազվագյուտ զենպետ էր իր խոսքի տերը լինում և, երբ որևէ մեկը դրա համար նրան մեղադրում էր, ապա խելագարի նման հարձակվում էր նրա վրա»: Տարեգիրը նշել է նաև, թե այդ սուլթանը ինչ ջարդեր ու կոռուպուտ կազմակերպեց Կ. Պոլիսը 1453 թ. մայիսին գրավելու օրերին: Երբ օսմանյան զորքերը ներխուժեցին քաղաք, տեղի ունեցան համընդհանուր կոտորած ու կոռուպուտ. «տղամարդկանց ոչնչացրին, իսկ կանանց ու երեխաներին գերեզմարեցին»⁴⁷:

1458 թ., Պելոպոնեսը օսմանյան զորքերի կողմից գրավելու ժամանակ, Կ. Միխայլովիչը նորից գտնվում էր օսմանյան բանակում: Որպես ականատես նա գրել է, որ սուլթան Մեհմեդ II-ը «անձամբ սպանում էր մարդկանց, ջարդում էր նրանց ոսկորները և կատարում այլ գազանություններ»⁴⁸:

Կ. Պոլսի անկումից ընդամենը երկու տարի հետո՝ 1455 թ. սերբական Նովո Բրդո քաղաքն առանց դիմադրության հանձնվեց թուրքերին, բայց չնայած դրան սուլթան Մեհմեդի հրամանով քաղաքի հազարավոր տղամարդիկ ոչնչացվեցին, իսկ 320 պատանիներ և 700 կանայք, որպես գերիներ, հանձնվեցին բռնակալի մերձավորներին⁴⁹:

Սուլթանական զորքերը 1461 թ. գրավեցին Տրապիզոնը: Հավատարիմ իրենց սովորությունը, զավթիչները դաժան դատաստան տեսան քաղաքի բնակչության հետ, շատերը գերեզմարեցին, կոտորվեցին կամ տեղահանվեցին Ստամբուլ: Սուլթանի հատուկ զորամասի համար բռնի կերպով հավաքեցին 1500 մանուկներ⁵⁰: Տրապիզոնի կայսրության գահակալը և նրա ընտանիքի անդամները, Մուհամմեդի հրամանով, նենգաբար սպանվեցին:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

⁴⁹ Византийский Временник. Т. VII, с. 39.

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 118:

Բյուզանդական պետութեան կործանումը շատ երկրներում ընկալվեց որպէս մեծ դժբախտութիւն: Կ. Պոլսի ավերումը, այնտեղ կատարված բարբարոսութիւնները ծանր տպավորութիւն թողեցին ժամանակակիցների վրա: Գրվեցին բանաստեղծութիւններ, պոեմներ, օրագրեր և այլն, որոնցում դառնորեն ողբացին Բյուզանդական պետութեան անկումը: Հանդես եկան ողբասացներ Բալկաններում, Հայաստանում Հայերի մեջ: ↓

Կատարված անցքերին Հայ Հեղինակներից անդրադարձան տաղերգուներ Աբրահամ Անկյուրացին, Առաքել Բաղիշեցին և ուրիշները: Անկյուրացին 392-տողանոց բանաստեղծութեան մեջ, օրինակ, գրել է, որ չար սուլթան Մեհմեդի արյան ծարավի զինվորները, երբ ներխուժեցին Կ. Պոլիս, ապա՝

Չամենեսան կոտորեցին
Այլ և ըզայրս և ըզկանայս
Ի գերութիւն իսկ վարեցին:
Եւ զնորահաս տըզայս նոցին
Ի մօր զըրկացըն խլէին,
Առեալ զքարի Հարկանէին,
Չծերացըն սրով խողխողէին:

.....
.....
Չթագաւորաց ըզգերեղմանցըն,
Որ ի մարմար տապանս կային,
Բացեալ զնոսա կողոպտեցին,
Չոսկերս ամենքն փըշընցին⁵¹:

Կ. Պոլսում կատարված վայրագութիւնները մասին անգլիացի պատմաբան Ստիվեն Ռանսֆիմները 1969 թ. Հրապարակեց

⁵¹ Հ. Ա. Ա ն ա յ ա ն. Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին. Երևան, 1957 թ.: Անկյուրացու և Բաղիշեցու բանաստեղծութիւնների ուսումնական թարգմանութիւնները, որ կատարել է Մեն Արնշաստյանը, տպագրվել են Византийский Временник ժողովածուի VII Հատորում:

Հատուկ աշխատություն՝ «Կոստանդնուպոլսի անկումը 1453 թ.» խորագրով, որ զբված է բազմաթիվ աղբյուրների և Հարուստ գրականությունից հիման վրա: Հեղինակը գրում է, որ երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին քաղաք, «բոլորը անմիջապես նետվեցին ավառի Համար վայրենի որսի: Սկզբում զեռևս չՀավատալով, որ դիմադրությունն արդեն դադարել է, նրանք սպանում էին բոլորին, ում Հանդիպում էին փողոցներում՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաներին: Արյան Հեղեղներ էին Հոսում Կոստանդնուպոլսի զատիվայր փողոցներով: Սակայն շուտով սպանելու ծարավը Հագեցվեց, և զինվորները զբաղվեցին ավելի շահավետ գործով՝ մարդկանց գերելով ու իրերի բռնազրավումով... քաղաքի կողոպուտը շարունակվեց ամբողջ օրը: Թուրքերը խուժում էին տղամարդկանց և կանանց վանքերը և կապկպում էին այնտեղ ապրողներին: Մի քանի երիտասարդ կրոնավորներ նետվեցին ջրհորները: Քաղաքի բնակիչների բոլոր տները ենթարկվեցին թալանի: Մարդկանց իրենց ունեցվածքով էին տանում: Ով ուժասպառ ընկնում էր, անմիջապես սպանում էին: Այդպես էին վարվում նաև շատ մանուկների Հետ, որոնց Համար ոչինչ չէին կարող ստանալ»⁵²:

Ուշադրություն արժանի է Հետևյալ Հանգամանքը: Ինչպես պատմագիտական Հին աղբյուրներում, այնպես էլ ավելի ուշ դարերի թուրքագիտական գրականությունից մեծ բազմիցս նշված է, որ Կ. Պոլիսը զբաղող սուլթան Մեհմեդ II-ը իր գահակալությունից ընթացքում 1451-1481 թթ., վարել է Հափշտակողական բազմաթիվ պատերազմներ, նվաճել է շատ երկրներ, աչքի է ընկել իր անօրինակ դաժանություններ, եղել է, ինչպես տեսանք, անբարոյական ու անառակ մարդ: Նա ավելի ուժեղացրեց ճնշումներն ու կեղեքումները նվաճված երկրներում⁵³: Բայց չնայած դրան քիչ

⁵² С. Рансимен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, с. 131-133 (Steven Runcimen. The Fall of Constantinople in 1453. Cambridge, 1969).

⁵³ Բարեբրդի գավառի վանքերից մեկում 1460-ական թթ. զբված մի Հիշատակարանում նշված է, թե ինչպիսի մանր վիճակում էին գտնվում քրիստոնյաները

փորձեր չեն կատարվել փառաքանելու այդ սանձարձակ բռնակալին: Բնորոշ է, օրինակ, որ նրան Հաճախ կոչել են Մեծ նվաճող, Անհաղթ ու Հերոս Փաղիշա:

Օսմանյան Թուրքիայի XIV-XV դարերի պատմության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են Հաղորդում XIX դարի եվրոպական մի շարք Թուրքագետ պատմաբաններ, մասնավորապես, ավստրիացի գիտնական ու գիվանագետ Ջ. Համմերը: Նրա բազմաՀաստոր աշխատության մեջ Հանդամանորեն լուսաբանված են այն աՀավոր բարբարոսությունները, որ կատարել են Թուրք սուլթանները դարերի ընթացքում: ԱՀա մի փոքր մասն այն բաղձաթիվ փաստերից, որոնք բերված են նրա աշխատության միայն առաջին Հատորում: 1396 թ. Նիկոպոլիս քաղաքում սուլթան Բայազիդի Հրամանով դաժանորեն սպանվեցին 10000 քրիստոնյա զերիներ: 1453 թ. սուլթան ՄուՀամմեդ II-ը, գրավելով Կ. Պոլիսը, կատարեց անօրինակ զաղանություններ: Նույն սուլթանը 1458 թ. Թալանեց ու ավերեց Պելոպոնեսը, կաղձակերպեց Հարդեր, գերեվարեց Հաղարավոր մարդկանց: 1459 թ. Թուրքական զորքերը, ներխուժելով Սերբիա, Թալանեցին ու ավերեցին բաղձաթիվ ամբոցներ, բնակավայրեր և գերեվարեցին 100000 մարդ: 1492-1493 թթ. Ավստրիայում կատարվեց սոսկալի վայրագություններ: Թուրք կաննիբալները երեխաներին սպանել են՝ նրանց գլուխները լսիկելով պատերին: Աղջիկներին մայրերի ու տղամարդկանց աչքի առաջ բռնաբարել են և Հետո սպանել, կտրված գլուխները բարձրացրել են ցցերի վրա և այլն, և այլն²⁴:

III

Օսմանյան սուլթաններն իրենց «քաղաքակրթական միսիան» շարունակեցին իրագործել նաև XVI-XVIII դարերում: Ար-

սուլթան ՄուՀամմեդ II-ի օրոք: Ժամանակագիրը ընդգծում էր մասնավորապես Հայ ժողովրդի ողբալի վիճակը (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մասենազարան, ձեռագիր N6273):

²⁴ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. I Band. Pest, 1840.

զեն XVI դարի սկզբին նրանք «ազատություն և արդարություն» բերեցին վրաց ժողովրդին: Ահա ինչ են գրել այդ մասին վրացի պատմաբանները. «1510 թ. թուրքական մեծ բանակը ներխուժեց Արևմտյան Վրաստան... Օսմանցիները ավերեցին քաղաքները, քանդեցին գյուղերը, թալանեցին ու հրդեհեցին եկեղեցիները»: Վրացի բնակիչները դիմեցին զանգվածային փախուստի: «Խարաջի բռնադանձումը, բարբարոսական ձևեր ընդունած օսմանյան կոռ ու բեգարը ծանր հետևանքների հասցրին: Անշեղորեն ավելանում էր գյուղացիների կողմից լքված գյուղերի թիվը: XVI դարի վերջում Սամցխե-Սաաթարագոյում արդեն կային 296 լքյալ գյուղեր, իսկ մնացյալ 344 գյուղերում հաշվվում էր 1-ից մինչև 11 ծուխ յուրաքանչյուրում»⁵⁵:

Թուրք Հայտնի պատմիչ Իբրահիմ Փեչեկին, խոսելով օսմանյան բանակի 1553 թ. հաղթանակների մասին Հայաստանում և Իրանում, հպարտությամբ արձանագրում էր, որ երբ սուլթանական զորքը մտավ Եորագյալ (Երրակ), «ամբողջությամբ քանդեց ու ավերեց այդ բարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց»: Նույնը կատարվեց նաև Երևանում. բոլոր կառույցները, պարտեզներն ու այգիները հրդեհվեցին: 27-րդ օրը զորքերը հասան Նախիջևանի դաշտ: «Հաղթական բանակի» սարսափից քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերն ամայացել և բուերի ու ազուպների բնակավայր էին դարձել: «Որսի ու ավարի ծարավ «աթ-օղլաները» և այլ զինվորները հարձակվեցին շահի և նրա որդու պալատների, բնակավայրերի վրա՝ կողոպտեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարը քարի վրա չթողին: Բացի այդ, 4-5 օրվա տարածության վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինությունները այն աստիճան քանդեցին ու ա-

⁵⁵ Н. А. Березенишвили, В. А. Донауаи др. История Грузии. Т. I, Тбилиси, 1962, с. 292.

վերեցին, որ շինության ու կենդանության հետքն անգամ չմնաց»⁵⁶:

1579 թ. Թուրքական զորքերը, ներխուժելով Հայաստան ու Վրաստան, ասված է մի հիշատակարանում, «Հիմնահատակ ավերեցին շատ եկեղեցիներ ու վանքեր, կոտորեցին շատ քրիստոնյաների՝ վարդապետների ու եպիսկոպոսների, հոգևորականների ու ժողովրդի, տանջաճար արին շատերին և գերի տարան անթիվ անհամար մարդկանց: Նախիջևան քաղաքից և ուրիշ շրջաններից գերի տարան ավելի քան 40000 մարդ»⁵⁷:

XVI դարի մի հայ տարեգիր, պատմելով 1581 թ. Անդրկովկաս ներխուժած Թուրքական զորքերի գազանությունների մասին, գրել է. Թուրք զինվորները «զրազում քաղաքս, զգեղս և զգաւառս աւերեալ քանդեցին, զարսն սրով սպանին, և զկանայս և զտղայսն գերի վարեցին: Եւ այնչափ անողոք բան արարին, զի զտղայն որովայնով կալան և ընկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին»⁵⁸:

Օսմանյան կայսրության մեջ XVII դարում կատարվող կեղեքումների ու ճնշումների մասին ահա թե ինչ է պատմում երկար տարիներ Թուրքիայում ապրած Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Միշել Ֆերուրը. «Նահանգներում փաշաները դարձել են փոքր թագավորներ...: Իշխում են հպտակների ինչպես ունեցվածքի, այնպես էլ, մասնավորապես, կյանքի վրա, որոնց երբեմն զայրույթի պահին առանց դատ ու դատաստանի մահվան են դատապարտում: Նրանք հազար ու մի խժոժություններ են կատարում...: Նրանց գործակալները ավերում են գյուղերը, գո-

⁵⁶ Թուրքական ազդյունները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Ա. կազմեց Ա. Խ. Մաքրաստյան. Երևան, 1961, էջ 33, 34:

⁵⁷ Ученые записки Института востоковедения. Т. 3. М., 1951, с. 111. Հետաքրքիր է, որ ազդեցիկացի պատմարան Ա. Բահմանին գրել է, որ XVI-XVII դդ. ոսմանյանները, ներխուժելով Անդրկովկաս, գերիվարում էին ոչ միայն հայ, Գր. ուսմանյաններին, այլև մուսուլմաններին և երանց վաճառում Կաֆայի, Բեն ու վրացիներին, այլև մուսուլմաններին և երանց վաճառում Կաֆայի, Սամարայի և Եգիպտոսի արկավաճառման շուկաներում (А. А. Рахма - н и. Азербайджан в конце XVI и в начале XVII вв. Баку, 1981, с. 49).

⁵⁸ Մալտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. N6273, էջ 285ա:

դանում, կողոպտում ու ամալի են դարձնում այն բնակավայրերը, որտեղից որ անցնում են»⁵⁹: Մի այլ կապակցությամբ Ֆերուրը գրել է. «Սուլթանը ավերում է կայսրության սահմաններում գտնվող նվաճված նահանգները և նրա բնակիչներին թողնում այնպիսի վիճակում, որ նրանք Հնարավորություն չունենան ապստամբելու: Դա արվում է՝ բնակչության մի մասը տեղափոխելով մի շրջանից մյուսը, իսկ մնացած խեղճերին թողնելով կատաղած փառայի տիրապետության տակ, որը վերջնականապես կողոպտում է գյուղի, գավառի բնակիչներին»⁶⁰:

XVII դարի թուրք պատմագիր և աշխարհագիր Քյաթիր Չելեբին, նկարագրելով Թավրիզի գրավումը օսմանյան զորքերի կողմից, հաղորդում է, որ սուլթան Մուրադ IV-ի հրամանով նրա զինվորները «քանդեցին ու ավերեցին Իրանի շահի պալատը: Եուկան ամրոցը շուրջ կրակի մատնեցին, բարեշեն տները և զեղեցիկ շինությունները քարուքանդ արեցին: Այնուհետև սկսեցին ծառերը կտրատել»:

Արձանագրելով նման բազմաթիվ փաստեր, թուրք պատմական տարեգիր-պատմիչը չի դատապարտում այդ բարբարոսությունների հեղինակներին: Ո՛չ: Նա այդ բոլորը համարում է սխրագործություններ, որոնք պատիվ են բերում սուլթաններին: Նկատենք նաև, որ նույն հեղինակը, հիշատակելով մեկ դար առաջ թուրքական զորքերի տարած «փայլուն» հաղթանակների մասին, ամենայն դժուրևակությամբ և պարծենկոտությամբ գրել է. «Իսլամական (օսմանյան — Մ. Ն.) զինվորները թշնամու անհամար քաղաքներ հողին հավասարեցրին և բազմաթիվ ժողովուրդների իրենց ենթարկեցին»⁶¹:

Պատմիչ ու աշխարհագետ էվլիյա Չելեբին, խոսելով օսմանյան բանակի՝ դեպի Վրաստան 1647 թ. կատարած արշավան-

⁵⁹ Մ. Չ. Զ. Ե. Կ. Ե. Կ. Ն. Հայոց պատմության խեղճությունը արդի թուրք պատմագրության մեջ, էջ 126:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 126:

⁶¹ Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Բ. կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964, էջ 79:

քի մասին, բավականությամբ նշել է, թե ինչպես տեղի ունեցան զանգվածային կոտորածներ, գերեզմարություն և կողոպուտ: «Մեր բանակը, — ուրախությամբ արձանագրում էր նա, — ծայրաստիճան հարստացավ գերիներով և ավարով...: Ավարը տարան Տրապիզոն և վաճառեցին օգուտով»⁶²: Ի դեպ, ինքը՝ Չելեբին ևս, որ մասնակցում էր այդ արշավանքին, ստացավ «նվերներ», որոնց թվում սարուկ և սարկուհի:

Օսմանյան իշխանությունների ավերիչ ասպատակությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև XVII դարի հայ անվանի մատենագիր ու բանաստեղծ, Կ. Պոլսի մշտական բնակիչ Երեմիա Քեոմուրճյանը (1637-1695 թթ.): Լայնորեն օգտագործելով թուրքական ղարյուրները, լինելով կատարվող մի շարք իրադարձությունների ականատես, նա իր արձակ և չափածո գրվածքներում պատկերում է այն վայրագությունները, որոնք իրագործեցին թուրք սուլթանները Հունաստանում, Ուկրաինայում, Հայաստանում և այլուր: Այսպես, օրինակ, նա գրել է, որ 1674 թ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Ուկրաինա, կատարվեցին սարսափելի ավերածություններ. «գրագույն գավառքս» ավերեցին, «կոտորեցին և վարեցին, ի զուրիշ մի զգերի ծախեալ»⁶³:

XVII դարի նշանավոր կրոնական գործիչ, Պավլով-Աֆոնյան վանքի վանահայր Իսային, ժամանելով Մոսկվա, պատմել է, որ թուրքական զորամասերը Հունաստանում, Սերբիայում և Բուլղարիայում առանց որևէ առիթի սրի քաշեցին 300000 ուղղափառ քրիստոնյա և անթիվ երիտասարդների ու կանանց գերի վերցնելով նրանց ուղարկեցին Անատոլիա, Ասիա, Եգիպտոս: Ուղղափառների քաղաքները, վանքերը և եկեղեցիները հրդեհեցին ու ավերեցին:

⁶² Նույն տեղում, էջ 130-131:

⁶³ Երեմիա Քեոմուրճյան. Պատմութիւն Համառոտ Դճ տարվոյ սամանցոց թագաւորացն. Աշխատասիրությամբ Ժ. Մ. Ավետիսյանի. Երևան, 1982, էջ 49:

Մի սերբ տարեգիր արձանագրել է, որ 1690 թ. թուրքական զորքերը Սերբիայում, Մակեդոնիայում և Բուլղարիայում կատարեցին նոր բարբարոսություններ: «Այդ երկրները ասպատակվեցին, եկեղեցիները և վանքերը բոլորովին կողոպտվեցին ու ավերվեցին, տղամարդկանց սրի քաշեցին, կանանց և երիտասարդներին գերեվարեցին»⁶¹:

Օսմանյան կայսրության մեջ տիրող ծանր վիճակի մասին գրել են անգամ այն թուրք պատմագիր-տարեգիրները, որոնք կապված են եղել սուլթանական արքունիքի հետ: Այսպես օրինակ XVII դարի տարեգիր Բուչի Բեյը իր ապրած ժամանակաշրջանի մասին ստիպված է եղել արձանագրել, որ «...աղքատ ուշաների նկատմամբ ներկայումս կիրառվող ճնշումներն ու բռնությունները անզ չեն ունեցել ոչ մի ժամանակ և ոչ մի վայրում»: Մանր հարկերի և ժողովրդի նկատմամբ կիրառվող բռնությունների մասին խոսելիս՝ նա բացականչում է. «Ռայաները ինչպե՞ս կարող են տանել այս բռնությունները: Երկրի ժողովուրդը ինչպե՞ս կարող է ապրել այս պայմաններում»⁶²:

Թուրք Հայտնի պատմաբան և բարձրաստիճան պաշտոնյա Ահմեդ-Ջեվդեթ փաշայի տրամադրությունն ասել եղել են սուլթանական արքունիքի արխիվներից շատ նյութեր և բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր: Խոսելով Թուրքիայի ներքին դրություն մասին XVIII դարում և նախորդ շրջաններում նա գրել է. «...որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր, և Օսմանյան կայսերական երկրում ուսյաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրենց երկիրն ու Հայրենիքը թողնելով ցիր ու ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել, ազոավների ու բուերի բնի էր վերածվել...: Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմները չէին»: Կարևոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, ավելացնում է

⁶¹ И. С. Д о с т я н. Борьба сербского народа против турецкого ига..., с. 78.

⁶² Թուրքական աղբյուրներ..., Հ. Բ, էջ 230:

Հեղինակը, որ աղքատների վրա զրպում էին շատ ծանր Հարկեր, և զրանք գանձվում էին ամենայն բռնություններ ու դաժանություններ⁶⁶:

Հետագրքեր տեղեկություններ է պարունակում Հայ նշանավոր պատմադիր Արրահամ Երևանցու այն աշխատությունը, որը նվիրված է 1721-1736 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմներին: Այսպես, Երևանցին գրում է, որ թուրքական բանակը 1724 թ. Երևանում «այնչափ յարուն թաքեց որ Զանգու ջուրն կամբայ յառեց, յարունայ Հոտն ի մէջ քաղաքէն կը բուրէ, ողորմելի քրքրատունէքն բովանդակ զսուրն քաշեցին, ոչ մնաց քրիստոնայ, անմեղ արդարներըն գերի վարեցին, կուս աղչիկունքն ջրում խեղդեցեցա՛վ, այսչար գերի գնաց ի ձեռն օսմանցու: Գերիքն լեցվեց օսմանցու չատիրներն: Եղավ պղծութիւն, անօրհնութիւն...»⁶⁷:

Թուրք պատմիչ Չելերի-գադե Էֆենդին, նկարագրելով Գյանջայի (Գանձակի) գրավումը օսմանյան զորքերի կողմից 1725 թ., նույնպես հպարտություններ նշել է. «Իսլամական բանակի փառապանծ զրոշակը քաղաքում ծածանվեց, առյուծանման զագինները անհավատ սաֆրդիների արյունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և այդ անհավատների շարիաթի սրով թափված արյունը Զիհուն գետի նման Հոսեցրին»⁶⁸:

1720-ական թթ., երբ թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս, երկրի բնակչության Համար ստեղծվեց կատաստրոֆիկ վիճակ: Այդ մասին աղբյուրների պատմաբանները գրել են. «1725 թ. սուլթանական բանակին մեծ կորուստների գնով և տեղական թուրքոֆիլ տարրերի օգնությամբ Հաջողվեց գրավել Աղբյուրների տերիտորիայի զգալի մասը...: Նվաճված Հողերում

⁶⁶ Նույն տեղում, Հ. Ա, էջ 277:

⁶⁷ Արրահամ Երևանցի. Գաղափարներ պատերազմացն 1721-1736 թթ.: Յառաջարան, բնագիր, իմրագիր օրինակ և ծանոթություններ: Գաղափարացի Հ. Ս. Ճեմճեմճան. Վենետիկ, 1977, էջ 31: Երևանցու զբրքը ափսիս վաղ լույս է տեսել 1910-1911 թթ. Երևան, 1939.

⁶⁸ Թուրքական աղբյուրներ..., Հ. Ա, էջ 155:

Թուրքական ֆեոդալները Հաստատեցին անտանելի ծանր ուժիմ: Աշխատավոր բնակչության վիճակը դարձավ աղետալի...: Նվաճողները սուանձնապես անհանդուրժողականություն ցուցաբերեցին քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ՝ ենթարկելով նրան ամեն տեսակի Հալածանքների ու ստորացումների: *Շիրվանում և Շեքիում թուրքական իշխանությունները քրիստոնյաներին Հրամայել էին կրծքի վրա կրել գեղին տարբերակիչ նշան: Շեքիի քրիստոնյաները ուսական ցարին ուղղած նամակում Հայտնում էին, որ նվաճողները այրեցին ձեռագրեր, գրքեր և եկեղեցիներ: «Բաղամթիվ մարդիկ, — գրում էին շեքիեցիները, — իրենց Հավատի Համար կոտորվեցին սրերով»: Ենզազ բնակիչներին ոչնչացումը, քաղաքների և գյուղերի կողոպուտն ու ավերումը, քրիստոնյաներին բռնությամբ խլամացնելը առաջ բերեցին բնակչության խիստ դժգոհությունը, ուժեղացրեցին նրա պայքարը ընդդեմ նվաճողների»⁶⁹:*

Զեռնարկելով մեծ արշավանք դեպի Արևելյան Հայաստան ու Պարսկաստան՝ օսմանյան զորքերը 1721 թ. գրավեցին «բաղում քաղաքս և գիւղս և ազարակս և քանդեալ կործանեցին ամուր ապարանք, և գերի վարեցաւ ազգս Հայոց մեծէ և մինչև ի փոքունս, և եկեղեցիք և վանորայք, յանապատք մտեալ, բազում սրբութիւնս՝ գիրք և պատուական խաչեր և աւետարանք և այլ ամենայն ըսպասք զարդուց սուրբ եկեղեցեաց և վանորէից աւար և գերի տարեալ, և շատ վարդապետք և կարգաւոր քահանայք, սարկաւազուեք և աշխարհականք որպէս ոչխարի զենեցին և ի սպանդ վարեցին...»⁷⁰:

⁶⁹ И. А. Гусейнов, З. И. Ибрагимов, А. Н. Гулиев
 и др. История Азербайджана. Т. 1, Баку, 1958, с. 310-311.

⁷⁰ Մատենադարան, N 7534 ձեռագրի Հիշատակարանք, Մանր ժամանակագրութիւններ, 13-18 դդ. Հ. 2. կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան. Երևան, 1956, էջ 436:

Թուրք սուլթանների նման դազանությունների մասին Հարուստ Եյութ են պարունակում նաև XV դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարանները⁷¹:

Օսմանյան կարգերի իսկական էության մասին է խոսում այն հանգամանքը ևս, որ պետության հովանավորությամբ երկրում ստեղծվել էին հատուկ շուկաներ (բազարներ), ուր կատարվում էին գերի վերցրած երեխաների, աղջիկների, կանանց ու տղամարդկանց առևտուր: Կ. Պոլսում (Ստամբուլում) գործող այդպիսի մի շուկայի մասին դպիր Սիմեոն Լեհացին, որպես ակադեմիկոս, պատմում է. «զաղջկունս եւ զմանկունս, զտղայս եւ զաղուորերես կանայս տէլլարնին առեալ ի ձեռս զնոսա՝ շուր անէին եւ ծախէին որպէս զծի եւ զջորի. եւս զայլս ժողովեալ ի տեղի ինչ կամ ի մօտանի՝ իբրեւ զոչխարս ի փարախի: Իսկ զնօզքն եկեալ բանային զերեսս եւ զծոցս կոյս աղջկանց եւ զամենայն մարմինս նոցա շօշափէին յոտաց մինչ ի գլուխ, զի մի քոս, խոց կամ այլ ինչ սպի կամ վէր ունիցին: Եւ նոքա լուռ եւ անմտունչ կային. եւ զորս հաճէին՝ գնէին. եւ որոշեալ ի հօրէ, ի մօրէ կամ ի քերց եւ յեղբարց բաժանեալ առեալ տանէին ի տուն: Եւ ես տեսեալ զայս ամենայն աղէտս ցաւագինս, զոր բնաւ չէի տեսեալ, ցաւաց զլուխ իմ, դողաց սիրտ իմ, խոտվեցաւ անձն իմ եւ ամենայն ոսկերք իմ սասանեցան⁷²....:

Ահա մի պերճախոս փաստ ևս օսմանյան պետության «բաղաբակրթական միսիայի» մասին:

1731 թ. գարնանը սուլթանը Անդրկովկասում գտնվող իր զորահրամանատարին հասցեագրված ֆերմանում գրել է. «Գյանջայի երկրամասի Հարևանությամբ ապրող անիծյալ սղնախցի (ղարաբաղցի) Հայերն արդեն մի քանի տարի է, որ դազարել են օրինական Հարկ վճարել և սկսել են Համառել իրենց անհնազան-

⁷¹ Տե՛ս Ժե դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ 1401-1450. կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մաս Ա, Բ, Գ. Երևան, 1955-1967:

⁷² Սիմեոն դպիր Լեհացույ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն եւ յիշատակարանք: Ուսումնասիրեց եւ Հրատարակեց Լ. Ներսէս Ակիմեան. Վրե՛նա, 1936, էջ 13-19:

դուժյան մեջ: Ուստի շարիաթի օրենքների համաձայն անհրաժեշտ է ոչնչացնել նրանց իրենց արարքների համար»⁷³: Մրան հետևում էր հրաման իր զորամասով շարժվել «անհավատների» դեմ: Ահա այսպես էին մտածում ու գործում «քաղաքակրթություն տարածող» սուլթանները:

XVIII դարի կեսերին Թուրքիա այցելած գերմանացի ճանապարհորդ, թրքասիրական հակումներ ունեցող Մ. Օտտերի գրքում կարդում ենք. «Թուրքերը մի առած ունեն, որն ասում է, թե որտեղից էլ անցնի օսմանլին, այնտեղ բուլորովին խոտ չի բուսնի...: Ջորքերը ամայացնում են այն վայրերը, որտեղ որ նրանք գտնվում են լինի դա կայսրության ներսում, թե դրսում: Այդ է պատճառը, որ իրենց տիրացած գեղեցիկ երկրամասերը մեծ մասամբ ոչ բնակեցված են և ոչ էլ հողերը մշակված»⁷⁴:

1760 թ. Արևմտյան Հայաստան այցելեց Հայ լուսավորական շարժման ականավոր ներկայացուցիչ Հովսեփ Էմինը: Նա խորը վշտով ու զայրույթով արձանագրել է այն հանգամանքը, որ Հայերը ամենուրեք ենթակա են դաժան ճնշումների ու կեղեքումների, որ «գյավուր» քրիստոնյաները ընդհանրապես գտնվում են ստրկական ու ճորտական վիճակում: Նա միաժամանակ նշել է նաև այն, որ տեղի Հայ տղետ հոգևորականները, հանդես բերելով զարմանալի ստրկամտություն, քարոզում են իրենց «հոտին» հնազանդ մնալ թուրք փաշաներին և հույսը դնել միայն Քրիստոսի կողմից սպասվող փրկության վրա⁷⁵:

Նույն թվականին Լիմ անապատում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, որ յամենայն կողմանէ նեղիմք յանօրինաց Հարկապահանջութենէ, ի սպանութենէ, ի գերութենէ և յայլ անասելի և անպատմելի պա-

⁷³ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. 2. Тифлис, 1868, с. 1093.

⁷⁴ Մ. Ջ ո ս է ա լ ա ն. Նշվ. աշխ., էջ 141:

⁷⁵ Life and Adventures of Emin Joseph Emin 1726-1809. Written by Himself. Second Edition. Calcutta, 1918, p. 141-142.

տուհասէ, որ այս շ (70) տարի է իբրև արեան ծովու նման կու
ծփայ բովանդակ աշխարհս»⁷⁶:

XVIII դարի 70-ական թվականների հայ ազատագրական
շարժման ականավոր գործիչներից մեկը՝ Մովսես Բաղրամյանը
մեծ ցավով գրում էր, որ Հայաստանը ավերվել ու անապատ է
գարձել, ժողովուրդն անասելի ճնշումներից ու կոտորածներից
խույս տալու համար փախել և պատասպարվել է լեռներում:

Ո՛չ քաղաքք, ո՛չ շէնք, և ո՛չ դղեակք ամրոցաց
մնացին՝ որք ոչ խորտակեալ քակտեցան.
զի միանգամայն թէ գիւղօրէք, թէ աւանք և
ազարակք վեր ի վայր կործանեցան...
... Որպէս երկիր անապատ՝ և անջրտի, այնպէս
ամէն աշխարհս մեր կորզացեալ խոպանացաւ:
Ձի առ ՚ի վեր չարաշշուկ ազմուկ շփոթին ո՛չ մարդ
գտանիւր, և ո՛չ մշակ, որ գերկիրս գործէին,
այլ համակ խորշիլ և խոյս տալ ի կողզացն յայրս
և ի փափարս լերանց խուճապէին⁷⁷:

Կանգ չառնելով մյուս ականատեսների՝ նման բազմաթիվ
վկայությունների վրա կարևոր ենք համարում նշել, որ նշանա-
վոր թուրքագետ Ջ. Համմերը նույնպես արձանագրել է այն վայ-
րագությունները, որոնք տեղի ունեցան XVI-XVII դարերում Օս-
մանյան կայսրության մեջ: Այսպես, օրինակ, նա գրում է, որ
Ավստրիայում 1532 թ. թուրքական զորամասի հրամանատար
Քյազիմբեգը դաժանորեն սպանում էր երեխաներին ու ծերերին,
աղջիկներին ու տղաներին ձիերից կապած քարչ էր տալիս փո-
ղոցներով, այրում գյուղեր ու շուկաներ⁷⁸: 1638 թ. սուլթան Մու-

⁷⁶ Մասնենագարան, մեռագիր N 4982, էջ 349ա:

⁷⁷ Նոր տեսարակ որ կոչի Յորդորակ. Մադրաս, 1772, էջ 18:

⁷⁸ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Os-
manischen Reiches. 2 Band. Pest, 1840, S. 91.

բաղի հրամանով Բաղդադում օսմանյան զորքերը կոտորեցին ա-
վելի քան 30000 մարդ⁷⁹:

Համենքը Հատկապես մեծ դաշրույթով է խոսել Օսմանյան
կայսրությունում կատարվող մանկահավաքների մասին: Նա ա-
հավոր ողբերգութուն էր համարում այն, որ սուլթանները, քրիս-
տոնյա երեխաներին բռնի կերպով դարձնելով Փանատիկոս մահ-
մեղականներ և ընդգրկելով ենիչերական բանակում, նրանց օգ-
տագործում էին իրենց հարազատ ծնողների և ժողովրդի դեմ:
Հայտնի է, թե ինչպիսի վայրագություններ են կատարել ենիչեր-
ները ամբողջ կայսրության մեջ:

Օսմանյան պետության իսկական էություն մասին է խո-
սում նաև այն իրողությունը, որ Հպատակ քրիստոնյաները թուր-
քական իշխանություններին հաճախ որպես Հարկ պիտի տային
նաև երիտասարդ կանանց ու տղամարդկանց: Ականավոր պատ-
մարան, ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը, Հենվելով բազմա-
թիվ ու բազմաստեղծ փաստերի վրա, ցույց է տվել, որ օսմանյան
պետության մեջ «Հարկերն ու տուրքերը վերցնում էին ոչ միայն
պարենով, փողով կամ աշխատանքով, այլև՝ մարդկանցով»⁸⁰:
Թուրքագետ Ա. Սաֆրաստյանը գրել է, որ սուլթանին Հարկատու
քրիստոնյաները Մինգրելիայում (Եգերք) «այլ Հարկերի Հետ
միասին, իբրև «Հարկ», ամեն տարի պեաք է սուլթանական ար-
քունիք ուղարկելին որոշ թվով կույս աղջիկներ ու գեղեցիկ պա-
տանիներ»⁸¹:

Մի շարք Հեղինակներ, ցանկանալով դրական խոսք ասել
Օսմանյան պետության մասին, նշում են այն հանգամանքը, որ
թուրք սուլթանները իրենց ենթակա երկրներում պահպանեցին
քրիստոնյա բնակիչների համայնքները, Հանդուրժեցին նրանց
գոյությունը: Բայց, ինչպես արդեն քանիցս նկատված է պատմա-
գիտական գրականության մեջ, այդ արվել է միայն և միայն մի

⁷⁹ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 185:

⁸⁰ Ա շ ո ս Հ ո վ Հ ա ն ն ի ս յ ա ն. Դրվագներ Հայ ազատագրական
մարտի պատմության, գիրք երկրորդ. Երևան, 1959, էջ 18-19:

⁸¹ Թուրքական աղբյուրներ 9, էվլիյա Ջելերի. Երևան, 1967, էջ 309:

նպատակով՝ ունենալ «մշտական կթան կով» և չզրկվել մեծածավալ կեղեքումների ու թագանի Հնարավորութունից: Այդ Հանգամանքը դեռևս XVII դարում նշել է Թուրքիա այցելած Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Միշել Ֆերուրը, գրելով այսպիսի տողեր. օսմանյան սուլթանները «իրենց երկրում քրիստոնյաներին և Հրեաներին Հանդուրժում են այն պատճառով, որ նրանցից ավելի օգուտ են ստանում, քան իրենց կրոնակիցներից»⁸²:

Հարկ է նկատել, որ XVI-XVIII դարերում օսմանյան պետության կողմից Հայաստանում և Հարևան երկրներում անօրինակ բարբարոսությունների մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարանները, այլև Հայ շատ ժամանակագիրներ, տարեգիրներ ու պատմիչներ:

IV

Ինչպիսի՞նք գործունեություն ծավալեց «քաղաքակիրթ» օսմանյան պետությունը XIX դարում և XX դարի սկզբներին՝ իր գոյություն վերջին շրջանում: Համառոտ կերպով կանգ առնենք նաև այդ Հարցի վրա:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության քայքայումը և անկումը կանխելու, ինչպես նաև սուլթանական պետության երբեմնի Հզորությունը վերականգնելու նպատակով Բ. Դուռը XIX դարի սկզբին և Հաջորդ տասնամյակներին փորձեց իրականացնել մի շարք ուղղորդումներ, որոնք, սակայն, Հիմնականում վերաբերելով բանակին, պետական կառուցվածքին ու վարչական բնույթի հարցերին, չփոխեցին, չբարելավեցին Հպատակ ժողովուրդներին ու ազգությունների ծանր վիճակը: Սուլթանական բռնապետության կեղեքումները, դաժան հալածանքներն ու կոտորածները շարունակվեցին նոր թափով:

Ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Օլիվիեն, որ XIX դարի սկզբին այցելել էր Կրեսե կղզի, գրում էր, որ այնտեղի

⁸² M. F e b u r e. L'État présent de la Turquie. Paris, 1675, p. 217.

սին, հուշագիրը ընդգծում է. «Ամենուրեք հրով ու սրով ավերված գյուղեր, քաղաքների ամայացած թաղամասեր: Տասնհինգ մղոն տարածութեան վրա մենք չտեսանք ոչ մի բնակավայր: Թաւանը, այլեայլ բռնութեանները ոչնչացրել են հողագործութեանը: Ամենավերջին գյուղական աղան շատ հեշտութեամբ կարող է դուրս քշել հույն բնակչին իր սեփական խրճիթից, խել նրա կնոջը, երեխային, սպանել նրան...: Անբխտ հույնը, կորցնելով համբերութեանը, ստիպված թողնում է իր հայրենիքը և փորձում հանգստութեան գտնել հարեան երկրներում: Բայց իդուր: Ամենուր նա հանդիպում է փաշաների և կազինների, ամենուրեք՝ և՛ Հորդանանի ավազուտներում, և՛ Պալմիրայի անապատներում»⁸⁶:

Եգիպտոսում տիրում է ահավոր չքավորութեան: Զինված ավազակային հրոսակախմբերը թալանում և ավերում են: «Այստեղ մենք տեսանք, թե ինչպես են ալբանացիները որսում (գերեվարում) երեխաներին: Նեղոսի ստորին հոսանքում Ռոզետայից մինչև Կահիրե ընկած շրջանի 150 գյուղեր ամբողջովին ավերված են: Զգալի տարածք գետաբերանում մնացել է անմշակ: Ֆելլահների (գյուղացիների) մեծ մասը դատապարտվել է մահվան»⁸⁷:

Շատ քրիանը մոայլ գույներով է նկարագրում նաև Երուսաղեմի վիճակը: Թուրքական իշխանութեանները վարում են սոցիալական կեղեքման և ազգային ճնշման դաժան քաղաքականութեան: Երուսաղեմ քաղաքի տները, գրում է նա, այնքան խզուկ և ողորմելի են, որ ակամայից հարց ես տալիս քեզ, թե «արդյո՞ք գրանք գերեզմաններ չեն անապատներում: Քաղաքում լուռութեան է տիրում, ոչինչ չի լսվում, "только иногда отдается топот дикой кобылицы. Это янычар ведет голову бедуина или скачет грабить феллаха"⁸⁸.

Մորեայի (Հունաստան) մի շարք բերդերում տեղավորված թուրքական կայազորների զինվորները, գեկուցում էր տեղի բուսական հյուսիստար 1815 թ., «Թալանում ու սպանում են և ամեն

⁸⁶ Вестник Европы, 1801, сентябрь, N18, с. 82.

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 85:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 87:

ինչ մնում է անպատիժ: Այստեղ գոյութունն չունի ո՛չ իշխանութուն, ո՛չ օրենք»⁶⁹:

XIX դարի առաջին երկու տասնամյակներում ահավոր բարբարոսութուններ կատարվեցին Սերբիայում, Մոլդովայում ու Վալախիայում: Ազատագրական շարժումը արժատախիչ անելու նպատակով թուրքական սուլթանները թալանեցին և ավերեցին Հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ, սրի քաշեցին կամ գերեվարեցին տասնյակ հազարավոր մարդկանց⁷⁰: Հանրահայտ է, թե ինչպիսի վայրագութուններ տեղի ունեցան Հունաստանում, երբ Հուլյն ժողովուրդը հերոսական ազատագրական պայքար էր մղում օսմանյան տիրապետության դեմ:

Յրանսիացի ճանապարհորդ Շառլ Դեվալը, որ 1825-1826 թթ. եղել է Կ. Պոլսում և Հունաստանում, ընդհանրացնելով իր տպավորությունները, գրել է, որ թուրքական պետությունը «իր բարեկեցությունը և հզորությունը հիմնում է տգիտության և բարբարոսության վրա, մարդկանց դարձնում է անասուններ, որպեսզի ունենա ստրուկներ»: Թուրքիան, շարունակում էր նա, մի երկիր է, ուր «գեսպոտիզմը և դազանությունը վաղուց արգեն պայքարում են անկախության և լուսավորության դեմ»: «Երկու տարի թուրքիայում» վերնագիրը կրող իր հուշերում նա բերում է բազմաթիվ փաստեր այն մասին, թե ինչպիսի բարբարոսությամբ թուրք սուլթանները ավերում են հունական քաղաքները, գյուղերը և կոտորում բնակչությունը⁷¹:

Գերմանացի ղինվորական, հետազայում նշանավոր զորավար Մոլտկեն, որը 1835-1839 թթ. գտնվում էր Թուրքիայում, իր "Briefe aus der Türkei" աշխատության մեջ պատկերել է երկրի քաղաքների կողոպտված ու ավերված վիճակը: «Թուրքական քաղաքները առհասարակ ամայության կերպարանք ունեն...: Ավե-

⁶⁹ Г. А р ш. Этерическое движение в России... с. 44.

⁷⁰ Ю. А. П е т р о с я н. Османская империя. Могущество и гибель, с. 178-179.

⁷¹ Два года в Константинополе и Морее (1825-1826)... соч. III. Д. Пер. с франц., СПб., 1828.

րումներ կատարել է ոչ այնքան ժամանակը, որքան մարդկային ձեռքը»⁹² (Հասկանալի է, որ «մարդկային ձեռք» ասելով Հեղինակը նկատի ուներ թուրքական իշխանություններին: Ավելացնենք, որ նույն վիճակում էին գտնվում նաև գյուղերը):

Գարասկզբին Արևմտյան Հայաստան այցելած Փրանսիացի զինվանագետ Ա. Ժորբերը գրել է. «Այս երկրում հողագործը իր գյուղ է սերմեր ցանում: Հունձը խլում են դեռ չհասունացած: Ավազակների կատաղությունից և նահանգում իշխող փաշաների հարստահարությունից ազատվելու համար գյուղացին ստիպված է լքել դաշտերը, փախչել ընտանիքով և իր հոտերով: Այս գծախիտ երկրում գոյություն չունի ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ապահովություն, ո՛չ հանգիստ»⁹³:

Այն գավառում տիրող իրադրությունը, ինչպես վերևում ասվեց, նշանավոր ազգադրագետ Գ. Սրվանձոյանը 1864 թ. պատկերել է հետևյալ բաներով. «Արյան հոսում, ընչից ավար, ընտանյաց բռնարարություն, եկեղեցոց կողոպտում, օրինաց եղծում, կենաց զրավում»⁹⁴: Բղի գավառի Հայ բնակչության զրության մասին 1869 թ. գրված մի փաստաթղթում ասված է. «Աս ժողովուրդը բարոյապես ու ֆիզիկապես կորսվելու վրա է, իրենց կյանքն ալ, ստացվածքն ալ վտանգի մեջ է ամեն օր. կը սպանվին, կը վիրավորվին, կը կողոպտվին, կը հարստահարվին»⁹⁵:

Արևմտահայության կրած ճնշումների ու հալածանքների մասին կարևոր տեղեկություն է Հայտնում Փրանսիացի զինվորական Զիրդրիխ Միլլինգենը, որը 1853-1864 թթ. ծառայել է թուրքական բանակում որպես գումարտակի հրամանատար, կրելով Օսման Սեյֆի բեյ անունը: Նա մասնավորապես կարևոր փաստեր է բերում այն մասին, թե ինչպիսի կամայականությունների են

⁹² Քաղվածքն ըստ Մ. Վարանդյանի «Հայկական շարժման նախապատմությունը» գրքի (Հ. Ա, էջ 115):

⁹³ Հ ո վ հ. Հ ա կ ո բ յ ա ն. Ուղեգրություններ, Հ. Զ. Երևան, 1934, էջ 150:

⁹⁴ Արծվիկ Տարնոն, 1864, N1:

⁹⁵ Դիվան Հայոց պատմության. գիրք ԺԳ. Թիֆլիս, 1915, էջ 174:

ենթարկվել Հայերը Բ. Դուան Մեծ վեզիր Ծուազ փաշայի կողմից⁹⁶ :

Ավելի ուշ՝ 1876 թ., էջմիածնի կաթողիկոս Գեորգ Չորրորդը ստացավ մի խնդրագիր, որը ստորագրված էր 4099 արևմտահայերի կողմից: Այնտեղ, նորից հիշեցնենք իմիջիայլոց, ասված էր. «Զօր ու գիշեր տազնապի մեջ ենք. դառնորեն տառապում ենք գավառական պաշտոնյաների, հարկահանների, կառավարիչների և այլ բռնակալների ձեռքին, ընդհուպ մինչև այն, որ նրանք անպատվում են մեր եկեղեցական հովիտներ, մեր կանանց համեստությունը, մեր աղջիկների սպտիվը, հեղում են մեր երիտասարդների ու ծերերի արյունը, անարգում են մեր տաճարի ու ձեռքերի սրբությունը»⁹⁷:

Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր Երրորդին ուղղված իրենց դիմումի մեջ Մկրտիչ Խրիմյանը (Խրիմյան Հայրիկը), Խորեն Հովհաննիսյանը և Հայրապետ Խանջյանը 1882 թ. փետրվարի 10-ին գրում էին. «Հայաստանի Վանի վիլայեթի Հայ քրիստոնյա քնակչություն անունից, ի լրացումն մեր խոնարհ դիմումի, որ հղված էր Ձերդ Մեծությունը 1880 թ. մարտի 16-ին մեր ժողովրդի աղետալի վիճակի վերաբերյալ, նորից կրկնում ենք մեր խնդրանքը: Մենք համարձակվեցինք վերստին դիմել Ձեզ այն պատճառով, որ ներկայումս Հայ ժողովուրդը դուրսում է կործանման եզրին, բանդի վիճակը անտանելի է և հուսահատական: Փոխանակ այն բանի, որ Բեռլինի դաշնագրի Հայոց հարցին նվիրված 61-րդ հոդվածը վերջ դնե անտանելի Հալածանքներին, նոր ճնշումները հաստատում են, որ եթե այսպես շարունակվի, ապա այդ հոդվածը կդառնա մեր կործանման պատճառը: Բեռլինի դաշնագրի

⁹⁶ La Turquie sous le règne d'Abdul Aziz (1862-1867) par Frederick Millingen (Osman-Seïfi-Bej). Paris, 1868, p. 173-174. Տե՛ս նաև՝ Մ. Գ. Ե եր ո ս յ ա ն. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 124: Ս հրատ. տես՝ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 94:

⁹⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 228, փաստաթուղթ 2:

կնքումից մինչև այժմ Բարձր Դուսն կողմից չի նկատվում որևէ ցանկություն Հայաստանում արգարություն ու Հավասարություն Հաստատելու ուղղությամբ: Ընդհակառակը, կենտրոնական կառավարական Հիմնարկներում միանգամայն անտեսվում են քրիստոնյաների շահերը, արմատավորվում են մոլեռանդություն ու ատելություն նրանց նկատմամբ, որի հետևանքով կառավարական պաշտոնյաները, ավազակախմբերը և ընդհանրապես բոլոր կեղևքիչները, էլ ավելի խրախուսված ծավալում են իրենց ոճրագործությունները»⁹⁹:

Թուրք-օսմանյան պետությունը իր իսկական էությունը նորից բացահայտեց այն տարիներին, երբ արյան մեղ խեղդեց բուլղար ժողովրդի ազատագրական շարժումը: 1875 թ. օսմանյան տիրապետության դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Բուսիայի ու Հերցեգովինայի քրիստոնյա բնակչությունը: Մեկ տարի հետո բռնկվեց Համաժողովրդական ապստամբություն Բուլղարիայում, որը սակայն ճնշվեց ամենայն դաժանությամբ: «Ֆիլիպոնեսի սանջակում մի քանի օրվա ընթացքում չերքեզները և բաշիր-ղուկները (Թուրքիայի անկանոն հեծելազորը) սրի քաշեցին մոտ 15000 մարդ: Կոստորածը տեղի էր ունենում ամեն տեսակի տանջանքներով և անարգանքներով»⁹⁹:

Այս ողբերգական անցքերի մասին գոյություն ունի Հարուստ գրականություն ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, բուլղարերեն և այլ լեզուներով, ուստի Հարկ չկա կանգ առնել զրանց վրա: Սակայն ավելորդ չեմ Համարում այստեղ Հիշել, թե ինչ է գրել ռուս Հանրահռչակ գրող Ֆ. Մ. Դոստոևսկին Բուլղարիայում կատարված բարբարոսությունների մասին: Միայն մի քաղվածք. «Տասնյակ, Հարյուր Հազարավոր քրիստոնյաներ ոչնչացվում են երկրի երեսից, ոչնչացվում են արմատապես, իսպառ: Մահացող եղբայրների աչքի առաջ անարգվում են

⁹⁹ Архив внешней политики Российской империи (далее - АВПРИ), Главный архив, д. 119, л. 50.

⁹⁹ История дипломатии. Т. 2, М.-Л., 1945, с. 28.

նրանց քույրերը, մայրերի աչքի առաջ վեր են նետում նրանց մանկիկներին և որսում են հրացանների սվինների վրա: Ավերվում են գյուղերը, եկեղեցիները, բնաջնջվում է ամեն ինչ: Եվ դա կատարում է վայրենի Հորդան՝ քաղաքակրթության ոխերիմ թշնամին: Դա սովորական ավազակների Հրոսակախումբ չէ... ո՛չ, դա սխտեմ է, դա Հսկայական կայսրության գործելակերպ է: Ջարդարարները գործում են մինիստրների և պետության տիրակալների, Հենց սուլթանի կարգադրություններով»¹⁰⁰:

Դոստոևսկին զայրույթով էր խոսում նաև եվրոպական պետությունների Հանցավոր անտարբերության մասին: Եվրոպացիները, որ իրենց երկրներում վերացրին բռնապետությունը և ազդարարեցին մարդկանց ազատությունն ու իրավունքը, այժմ «երես են դարձնում միլիոնավոր դժբախտ արարածներին»:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդի Հրամանով, ինչպես նշեցինք, թուրքական իշխանությունները 1890-ական թթ. իրագործեցին նոր զանգվածային կոտորածներ՝ ցեղասպանություն Արևմտյան Հայաստանում: 1894-1896 թթ. ամենավայրագ ձևով սրի քաշվեց 300000 մարդ, կողոպտվեց ու ամայացվեց Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը:

Արյունարբու փառիշահի կազմած ծրագրի Համաձայն թուրքական զորքերը և նրանց միացած ավազակային Հրոսակախմբերը Ջեֆի փաշայի Հրամանատարությամբ 1894 թ. արշավեցին Սասուն, որի Հետևանքով սրի քաշվեց շուրջ 10000 մարդ, թալանվեցին ու ավերվեցին տասնյակ գյուղեր ու ավաններ: Հաջորդ տարիներին՝ 1895-1896 թթ. Համընդհանուր կոտորածներ տեղի ունեցան ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում: Սուլթան Աբդուլ Համիդը չսահմանափակվեց սովորական ջարդերով: Նա իրագործեց իր նախօրոք մշակած ծրագիրը, որպեսզի դրանով իսկ վերացնի Հայկական Հարցը: Ահա մի քանի վկայություններ կատարված բարբարոսությունների մասին:

¹⁰⁰ Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30-ти томах. Т. 23, Л., 1981, с. 61-62.

Մեծ Բրիտանիայի փոխհյուպատոսը Վանում Զիլիպ Քերին 1894 թ. նոյեմբերի 15-ին գեկուցում էր, որ Թուրքական զորքերը Սասունում կատարել են սոսկալի վայրագություններ: «Գեկեզուղանում շատ երիտասարդների ձեռքն ու ոտքը կապել են, շարել կողք կողքի, վրաները ցախ թափել ու ողջ-ողջ այրել»: Մի այլ գյուղում «մոտ վաթսուհարյուր երիտասարդ կանանց ու աղջիկների մոտցրել են եկեղեցու մեջ: Ձինվորներին թույլ են տվել նրանց հետ վարվել ինչպես կամենան, իսկ դրանից հետո սպանել են բոլորին...: Նավթը օգտագործել են տներն իրենց բնակիչներով վառելու համար: Բիթլիսում մի գինվոր պատմել է, որ ինքը տեսել է, թե ինչպես բոցերի միջից փախչող մի փոքր տղա գինվորի սվինով հետ է նետվել կրակի մեջ»¹⁰¹: Նույն թվականի նոյեմբերի 26-ին Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսը էրզրումում Վ. Մաքսիմովը գրել է, որ սուլթանի գինվորները սպանել են անգամ մանուկներին և «իրենց անասնական հակումները բավարարելով անգթորեն ոչնչացրել կանանց ու աղջիկներին»¹⁰²:

Կոտորածները դարձան համատարած 1895-1896 թթ.: Մարզվանի հայերը Ռուսաստանի հյուպատոս Նալչոտովին ուղղված դիմում-նամակում 1895 թ. նոյեմբերի 9-ին գրել են. «Նոյեմբերի 3-ը, ուրբաթ օրը, մեր քաղաքի համար սև օր դարձավ, վշտալի ու սարսափելի օր: Այդ օրը Թուրքիան իր արյունոտ պատմությունը հարստացրեց ևս մի «փառավոր» էջով գրված սև տառերով ի սոսկումն և ի վրդովմունք համայն քաղաքակիրթ աշխարհի: Թուրքիան մի անգամ ևս իր արյունոտ դաժն օժեց բազմաթիվ անմեղ քրիտոնյաների արյամբ»: Հետաքրքիր է, որ նամակում նախազգուշացվում էր. «Բացառված չէ, որ Թուրքական կառավարությունը իրեն հատուկ անամոթությունամբ փորձի ժխտել իր մեղքը և այդ ծանր իրադարձությունների ողջ պատասխանատվությունը բարդի հայերի վրա: Բայց ամեն դեպքում մենք պատրաստ ենք սպացուցելու, որ կոտորածի կազմակերպի-

¹⁰¹ АВПРИ. Посольство в Константинополе, А. 3135.

¹⁰² Նույն տեղում, գ. 3176, Թ. 45:

չը կառավարութիւնն է: Մենք ունենք բազմաթիւ Հասիաստի փաստեր և անհերքելի ապացույցներ, որոնք օրվա լուսի պես պարզ են և կարող են Հասաստել, որ կոտորածը կանխամտածված գործողութիւնների հետևանք է...: Ողորմած տեր, մենք ներկայումս բոլորովին գլուխներս կորցրել ենք, չգիտենք ինչ անենք: Մեր Հույսը միայն դուք եք»¹⁰³:

Ֆրանսիական «Դեղին դիրք» փաստաթղթերի Հայտնի ժողովածուում կարդում ենք. «1895 թ. վերջին 1896 թ. սկզբին, կես տարվա ընթացքում, Փոքր Ասիայում, Հայաբնակ բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում, տեղի ունեցան կազմակերպված դարհուրելի զանգվածային կոտորածներ, որոնց Հանդեպ խամբեցին նույնիսկ Սասունի գազանութիւնները»¹⁰⁴:

Բեյրութի ուսուսական գլխավոր Հյուպատոսի 1898 թ. Հուլիսի 23 թվակիր զեկուցադրում ասված էր. «Չնայած թուրքերի բազմիցս տված խոստումներին՝ չհալածել Հայերին սոսկ նրա Համար, որ նրանք Հայ են, ճշուժմները և Հալածանքները շարունակվում են Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում», իսկ Բ. Դուռը, խրախուսելով տեղական իշխանութիւնների ջարդարարական գործունեութիւնը, ձգտում է ստիպել Հայերին դիմել գաղթի¹⁰⁵: Խոսելով 1896 թ. Ստամբուլում տեղի ունեցած Հայերի ջարդի մասին, թուրք լիբերալ-պատմաբան Օսման Նուրին գրել է. Այդ ջարդը «մի ահարկու եղեռն էր մարդկության դեմ: Իսկ այդ եղեռնի պատճառը Հանդիսացողը, անկասկած, նույն սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդն էր»¹⁰⁶:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի մասին Անատոլ Ֆրանսը արտահայտվել է այսպես. «Սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը մի Հրե է, որը մշտապես զողում է իր խղճուկ ամենազորության մեջ և, սարսափելով իր իսկ ոճրագործութիւններից, իրեն Հանգստաց-

¹⁰³ Նույն տեղում, գ. 3181, թ. 38-40:

¹⁰⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. [Под редакцией Г. А. Джаншиева]. М., 1897, с. 101.

¹⁰⁵ АВПРИ. Посольство в Константинополе, л. 3179, л. 279.

¹⁰⁶ Թուրքական արքայուհի Գ. Երևան, 1972, էջ 213:

նում է նրանով, որ նոր ոճերներ է գործում. 1893-ից մինչև 1896 թ. նա կախել ու ողջակիզել է 300 հազար Հայերի և այդ ժամանակից սկսած նողկալի զգուշավորությունները գրադրվում է որբացած ժողովրդի հետևողական բնաջնջմամբ...»¹⁰⁷:

1894-96 թթ. ցեղասպանությունը առաջ բերեց բողոքի մեծ ալիք շատ երկրներում: Օսմանյան պետության դեմ իրենց՝ գայրույթն արտահայտեցին Հատկապես գիտություն ու մշակույթի շատ ներկայացուցիչներ: Ռուսաստանում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում հրապարակվեցին բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցում բացահայտվում էին թուրքական իշխանությունների բարբարոսությունները:

Սակայն ավելի սարսափելի, որ ցնցեց ողջ մարդկությունը. տեղի ունեցավ 1915-1916 թթ., երբ օսմանյան գառամյալ պետության գլուխ անցած իթթիհադականների (երիտթուրքերի) կուսակցությունը կազմակերպեց արևմտահայություն հրեշավոր ցեղասպանություն, որի ընթացքում զոհվեց մեկ և կես միլիոն մարդ:

Այն գաղտնի խորհրդակցությունում, ուր քննարկվում էր Հայերին բնաջնջելու հարցը, գոկտոր Նազրեմ բեյը ասել է. «Հայ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել հիմնովին, որպեսզի ոչ մի Հայ չմնա մեր երկրում և մոտացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի հարմար իրադրություն էլ չի լինի: Մեծ պետությունների միջամտությունը և Համաշխարհային մամուլի ազմկոտ բողոքներն աննկատ կմնան: Այժմ մենք պետք է գլխովին բնաջնջենք Հայերին, անհրաժեշտ է ոչնչացնել նրանց մինչև վերջին մարդը... Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա թուրքը և միայն թուրքը ապրի ու երկրի լիշխան տեր լինի: Թող չքվեն բուր ոչ թուրք տարրերը՝ ինչ ազգություն ու կրոնի էլ պատկանելիս լինեն»¹⁰⁸:

¹⁰⁷ Anatole France. Trente ans de vie sociale. Introduction générale. 1897-1904. Paris, 1949, p. 137-138, 143-147.

¹⁰⁸ Mevlan-zade Rifat. Türkiye inkılabının ic yüzü. Halep, 1929, S. 89-93.

Խորհրդակցութեան անդամները, իհարկե, Համաձայնվել են իրենց գործակից Նազըմ բեյի հետ: Ընդունվում է Համապատասխան որոշում: 1915 թ. մայիս ամսին արդեն Ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը հրամաններ է տալիս տեղական իշխանութիւններին երկրի Հայ բնակչութեանը հիմնովին ոչնչացնելու մասին: Հալեպի վալիին ուղարկված նրա հրահանգում, օրինակ, ասված էր. «Ձեզ արգեն Հազորդվել է, որ Ձեմիեթի (երիտթուրքերի ղեկավար կոմիտեի – Մ. Ն.) որոշման Համաձայն պետք է ամբողջովին ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող Հայերին: Նրանք, ովքեր Հանդես են գալիս այդ որոշման դեմ, չեն կարող մնալ իրենց պաշտոններում: Որքան էլ դաժան լինեն ձեռնարկված միջոցառումները, այնուամենայնիվ պետք է վերջ տալ Հայերի գոյութեանը: Ուշադրութեամբ մի դարձրեք ո՛չ տարիքին, ո՛չ սեռին, ո՛չ խոճի խայթին»¹⁰⁹:

Եվ հրամանը կատարվեց ամենայն բարբարոսութեամբ: Տեղի ունեցավ XX դարի առաջին ցեղասպանութիւնը իր անօրինակ վայրագութիւններով: Առ այդ բերենք անհերքելի ու կասկած չհարուցող մի շարք վկայութիւններ:

Երիտթուրքերի տիրապետութեան ժամանակ պատասխանատու պաշտոն վարող Նայիմ բեյը, որը ի պաշտոնն անձամբ գրառվել է Հայերի ղեկորտացիայի հարցերով, գրել է. «Հայերի աքսորն ու կոտորածը իրենց Հավասարը չունեն անմարդկային արարքների մասին մինչև այժմ գրված պատմութիւնների մեջ: Թուրքիայի ընդարձակ տարածքի որ անկյունն էլ որ Հայացք նետես, որ խոր կիրճն էլ որ նայես՝ ամենուրեք կարելի է գտնել ամենադաժան կերպով խողխողված ու այլանդակված Հաղարավոր Հայերի դիակներ ու կմախքներ»¹¹⁰:

¹⁰⁹ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64.

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 1-47:

Կատարված ոճրագործությունների մասին գրել է նաև քաղաքական գործիչ, երիտթուրքերի գաղտնի խորհրդակցությունների մասնակից Մեվլան զադե Ռիֆաթը¹¹¹:

Կարևոր են նաև գերմանական աղբյուրների վկայությունները: 1912-1915 թթ. Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի դեսպանը Կ. Պոլսում բարոն Ֆոն Վանգենհայմը, որ մեծ ազդեցություն ուներ երիտթուրքերի ղեկավարների վրա, լավատեղյակ էր Օսմանյան կայսրության մեջ կատարվող անցքերին, կանցլեր Բեաման Հոլվեկին ուղղված 1915 թ. Հունիսի 17 թվակիր գաղտնի գեկուցագրում հաղորդել է. «Վերջերս ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան բացահայտորեն հայտարարել է կայզերական դեսպանության աշխատակից, դոկտոր Մորդմանին, որ Բ. Գուռը ցանկանում է սպտադործել Համալսարհային պատերազմը, որպեսզի վերջնական դատաստան տեսնի իր ներքին թշնամիների (քրիստոնյաների) հետ»¹¹²:

Նույն դեսպանը, մոտ մեկ ամիս հետո խոսելով թուրքական իշխանությունների կողմից կատարվող հայերի բռնի գաղթեցումների մասին գրել է, որ Օսմանյան կառավարությունը «իրոք նպատակ ունի սննդացնել հայ ցեղը թուրքական պետության մեջ»¹¹³:

Գերմանիայի նոր դեսպան Վոլֆ Մետերնիխը 1916 թ. Հունիսի 30-ի իր գաղտնի տեղեկագրում հաղորդել է, որ երիտթուրքերի «կենտրոնական կոմիտեն պահանջում է բնաջինջ անել հայերի վերջին մնացորդները» (Das Komitee verlangt die

¹¹¹ *Séjour* Геноцид армян в Османской империи. Документы и материалы. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 362-366.

¹¹² Deutschland und Armenien. 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 84.

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 96:

Vertilgung der letzten Reste der Armenier)¹¹⁴: Դեսպանը երիտթուրքերին համարում էր մոլի ֆանատիկոսներ ու «սոված գայլեր»:

Մեծ Եղեռնի մասին կարևոր փաստաթղթեր կան նաև Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Թուրքիայի դաշնակից Բուլղարիայի պետական արխիվներում: Այսպես. Բուլղարիայի Կ. Պոլսի դեսպան Ն. Կուրչևը 1915 թ. Հունիսի 15-ին իր երկրի մինիստրների խորհրդի նախագահ դոկտոր Վ. Թադոսյովին ղեկուցել է. «Շարունակվում են հայերի ջարդերն ու հալածանքները, որոնք ստանում են այս ժողովրդին վերջնականապես բնաջնջելու ահավոր կերպարանք: Ամենուրեք հայկական բնակավայրերը բոլորովին ամայանում են: Կանայք ուղարկվում են թուրքական կենտրոններ և հանձնվում հարմներին, երեխաները բաժանվում են թուրք ընտանիքների միջև՝ թուրքացնելու համար, տղամարդիկ աքսորվում են Միջագետք, Արարիա և այլ հեռավոր ծայրամասեր»¹¹⁵: Այդ նույն ամսին Զմյուռնիայի դեսպան Իվան Համամջիևը ղեկուցել է. Անատոլիայի հայ բնակչությունը «ենթարկվել է ոչ միայն սիստեմատիկ հալածանքների, այլև զանգվածային կոտորածների: Բիթլիսում և Էրզրումում ոչ մի հայ չի մնացել: Այնտեղի հայերի մի մասը փախել է Ռուսաստան, իսկ ուրիշները կոտորվել են: Անկարայից վտարված 750 հայ ընտանիքներ ճանապարհին սպանվել են բաշիրոզուկ շեթների կողմից: Իզմիրթի, Բուրսայի, Էրզրումի և Բիթլիսի հայ հոգևոր առաջնորդները շղթայակապ տարվել են և աքսորվել հայտնի չէ, թե ուր»¹¹⁶:

Գրեթե նույն տեսակետներն են արտահայտել Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայի դաշնակից Ավստրիայի պետական ու դիվանագիտական գործիչները: Այսպես. Ավստրիայի վիցեմարշալ Գոմբանկովսկին, որ իր պետութան լիազոր ներկայացուցիչն էր Թուրքիայում և սերտ կապեր ու-

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 277:

¹¹⁵ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի տակ: Բուլղարիերենից թարգմանեցին Զ. Ղասարյան, Կ. Ճինգոզյան. Երևան, 1996, էջ 19-20:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 23:

ներ երիտթուրքերի պարագլուխների Հեստ, նույնպես զայրույթ է արտահայտել թուրքական կառավարությունից հայերի նկատմամբ իրագործվող անօրինակ դաժանությունների ու բարբարոսությունների դեմ¹¹⁷:

Հայտնի է, որ վենեսուելացի սպա Ռաֆայել Նոգալիսը որպես կամավոր թուրքական բանակում կռվում էր ինքնապաշտպանությունից դիմած հայերի դեմ: Բայց, չնայած զբան, նա եւ ընդունում է, որ երիտթուրքերի կառավարությունը վարում է Չար-զարարական քաղաքականություն¹¹⁸:

Հենրի Մորգենթաուն, որ 1913-1916 թթ. զբաղեցնում էր Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպանի պաշտոնը Կ. Պոլսում և Հաճախակի Հանդիպումներ էր ունենում օսմանյան պետությունից ղեկավար գործիչների Հեստ, գրել է. «Ես վստահ եմ, որ մարդկությունը Համայն պատմություն մեջ չկան այնպիսի զարհուրելի փաստեր, ինչպիսին այս կոտորածն էր: Այն մեծ կոտորածներն ու Հալածանքները, որոնք տեղի են ունեցել անցյալում, Համարյա աննշան բան են թվում Հայ ազգի 1915 թ. կրած տառապանքների Համեմատությամբ»¹¹⁹: Դեսպանի արժեքավոր հուշերում կան նաև այսպիսի տողեր. «Մի անգամ ես զրույց ունեցա թուրք պատասխանատու և բարձրաստիճան պաշտոնյայի Հեստ, որն ինձ պատմեց, թե ինչ խոշտանգումներ են կիրառվում հայերի նկատմամբ: Նա չթաքցրեց, որ կառավարությունը հավանություն է տալիս կիրառվող խոշտանգումներին...: Այդ աստիճանավորն ասաց, որ խոշտանգումների այդ բոլոր մանրամասնությունները քննարկվել են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շտաբ-կայանի գիշերային նիստում: Ցավ պատճառող յուրաքանչյուր նոր միջոց գնահատվում էր որպես Հիանալի

¹¹⁷ J. Pomiąkowski. Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches. Grar, 1969. S. 165.

¹¹⁸ *Séw Vahakn N. Dadian*. German Responsibility in the Armenian Genocide.... p. 32-33.

¹¹⁹ Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story. New York, 1918, p. 324.

Հայտնագործություն, և սատիճանավորները շարունակ գլուխ են կոտորում մի նոր տանջանք հնարելու համար: Նա ինձ պատմեց, որ նրանք դիմել են նույնիսկ իսպանական ինկվիզիցիայի Հաշվետվություններին... և ընդօրինակել այն բոլորը, ինչ որ գտել են այնտեղ»¹²⁰:

Մեծ Եղեռնի մասին կարևոր տեղեկություններ են Հաղորդում նաև պարսիկ ու արաբ ականատեսները: Այսպես, օրինակ, պարսիկ Քերքելա Ալի Մեհմեդը պատմել է. «Ես ուղղամթերք կը փոխադրեի Երզնկայեն Կարին: Մի անգամ 1915 Հունիսի մեջ, երբ եկա Խոթուրի կամուրջին մոտ, մի ահռելի տեսարան ներկայացավ իմ աչքերուս: Անթիվ-անհամար մարդկանց դիակներ մեծ կամուրջին 12 կամարները լեցուցած էին, դեմ էին առած, և ջուրը իր ընթացքը փոխած կամուրջեն անդին կը վազեր: Սուկալի էր տեսնիլը, երկար սպասեցի քարավանովս, մինչև որ այդ դիակները քշվեցան և կարողացա կամուրջեն անցնիլ: Սակայն կամուրջեն մինչև Ճինիս ամբողջ ճանապարհը լեցուն էր դիակներով. ծերեր, կիներ, երեխաներ արդեն հոտած, նեխված և ուռած: Այնպիսի մեծ գարշահոտություն կար, որ անցնիլ այդ ճանապարհով անհնար էր: Իմ երկու ուղտապաններս արդեն հոտեն հիվանդանալով մեռան, և ես ստիպվեցա ճանապարհս փոխել: Անուր և զարհուրելի ոճրագործության զոհեր և Հետքեր էին ասոնք: Եվ այդ բոլորը Հայերի դիակներն էին, դժբախտ Հայերի»¹²¹:

Արևմտահայերի 1915 թ. կոտորածների ականատես, արաբ մտավորական Ֆանզ էլ Հուսեյինը գրել է. «Հայերին մահվան մատնելը վրդովեցուցիչ, ահավոր դաժանություն էր... նրանց բնաջնջելու եղանակները տարբեր էին. Բիթլիսում իշխանութ-

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 315:

¹²¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 376: Մի անգամ պարսիկ Հեզինակ Սեյիդ Մուհամմադ-Ալի Զամալ-զադեն, իր Հուշերում գրել է. «Ես ականայեց վկա եղա այն անտանելի դաժանությանն ու խոշտանգումներին, որոնք Քուրքերը կիրառում էին Հայերի նկատմամբ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին. արդյունքն եղավ. ինչպես գիտենք, միլիոնավոր Հայերի ջարդը» (տե՛ս Իրան-Նամե, 1993, N1, էջ 13, Ս. Սաֆարյանի Հազարգումը):

յունները Հայերին լցնում էին մեծ, Հարգով չի մարազները, դռները պատում ծղոտով և հրգեհում... Մուշում սպանում էին գնդակներով, դանակներով ու դաշույններով: Իշխանությունները վարձում էին մսագործների, որոնք մարդասպանի արհեստի համար օրական ստանում էին մեկ ոսկի...: Իհարքեքրում իշխանությունները Հայերին բնաջնջում էին մերթ հրով, մերթ սրով: Հանախ նրանց խուճր-խուճր նետում էին ջրհորները կամ փոսերի մեջ ու ողջ-ողջ թաղում: Շատ Հայեր էլ ջրահեղձ են արվել Տիգրիսում և Եփրատում..., ժանդարմները ուրիշ եղանակ էլ էին կիրառում: Նրանք կանանց ու երեխաներին կապում էին իրար ու մեծ բարձրությունից ցած նետում...: Հայերի դեմ գործադրած դամապետությունների պատասխանատվությունը ընկնում է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների վրա, որոնք իրենց ձեռքին էին պահում իշխանությունը: Նրանք մուսուլմանները ցնդապաշտներ էին»¹²²:

Ֆրանսիացի ակադեմիկոս Հրապարակախոս Հանրի Բարրին, 1916 թ. ալցեկելով Արևմտյան Հայաստան, այնտեղ կատարված գաղանությունների մասին գրել է. «Ով որ անցնի հիմա ամառացած Հայաստանով, չի կարող չցնցվել, այնքան անսովոր շատ բան են ասում ավերակների ու մահվան այս անվերջանալի հեռուները: Չկա ոչ մի ծառ, ոչ մի ժայռ, մամուռի ոչ մի կտոր, որը վկա չլինի մարդու սպանություն, որը պղծված չլինի թափված արյան հեղեղներով: Չկա ոչ մի դեռ կամ վտակ, որը դեպի Հավիտենական մոռացություն տարած չլինի Հարյուրավոր ու Հազարավոր դիակներ: Չկա ոչ մի անդունդ կամ կիրճ, որոնք չլինեն գերեզմաններ բաց երկնքի տակ, որոնց խորքերում չերևային կմախքների չձածկված կույտերը, քանի որ մարդասպանները գրեթե ոչ մի տեղ չեն վատնել ո՛չ ջանք, ո՛չ ժամանակ, որպեսզի

¹²² Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում..., էջ 493: Արևմտահայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանության մասին գրել են նաև բազմաթիվ արար պատմաբաններ. ան՝ս Ն. Լովհաննիսյանի այս հարցին նվիրած հոդվածը, որ տպագրվել է "Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов" գրքում (Երևան, 1993, էջ 159-218):

թաղեն իրենց զոհերին: Այս լայնատարած շրջանները, որոնցում մի ժամանակ ծաղկել են Հայկական բնակավայրերը, այսօր ամայացած ու անմարդաբնակ են»¹²³:

Հայկական կոտորածներին տեղյակ և ակննատես, Կ. Պոլսի Հայ պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսը 1915 թ. դեկտեմբերին ամերիկահայերին տեղեկացնում էր. «Պատմությունը չեմ կարծեր, թե արձանագրած ըլլա այսպիսի կոտորած մը...: Չեմ կարծեր, թե որևէ գրիչ կամ բերան կարենա նկարագրել այն դարհուրելի նախճիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8-9 ամիսներուն մեջ թուրքիո մեկ ծայրեն մինչև մյուս ծայրը... Համիդյան ռեժիմին ատեն կամ անկե առաջ տեղի ունեցած կոտորածները չնչին բան մըն են ասոր քով: Այս անգամ գործադրվածը իսկապես բնաջնջումի ծրագիր մըն է, և այսօր որ անիկա ի գլուխ ելած է, այլևս կրնա ըսվիլ, թե հայը իր Հայրենիքին մեջ պատմական դարձած է...: Կուսակալներեն ոմանք պարժանոք Հեռագրեցին կենտրոնական կառավարության, թե իրենց կառավարած նահանգներուն մեջ ոչ մի Հայ կգտնվի այլևս: Այս անգամ խուժանը չէր, որ Հարձակվեցավ խաղաղ ժողովրդին վրա, այլ նույն ինքը կառավարությունը, որ իր ծրագիրը գործադրեց զինվորներու, ժանտարմներու, ոստիկաններու և մանավանդ Հրոսակախմբերու ձեռքով: Հրահանգը կենտրոնեն արվեցավ և ամեն կողմ գործադրվեցավ անխղճորեն: Ժողովուրդը վտարվեցավ իր Հայրենի օջախեն, լքելով ամեն ինչ և ճամփան կողոպտվեցավ ու կոտորվեցավ: Սամսոնեն սկսյալ մինչև Տիգրանակերտ գրեթե Հայ այր մարդ չէ ազատված: Երիտասարդ կիներն ու աղջիկներն առևանդվեցան ու մանուկները կոտորվեցան: Կոտորածը ահռելի եղած է Մուշ, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Եգեսիա, Տրապիզոն, Եսպին-Փարահիսար, Քոլի, Բալու և Երզնկա-Բեմաղ, ուր գրեթե ոչ մեկ Հայ ազատված է, մանուկներն ու ձեռքերն անգամ չխնայվելով: Հայաստանի մյուս նահանգներեն ազատվածներ կան, սա-

¹²³ А н р и Б а р б и. В стране ужаса. Перевод с французского. Тифлис, 1919, с. 40.

կայն Հազիվ 5 տոկոսի Համեմատությամբ: Եստ մը քաղաքներն և գյուղերն Հազիվ մեկ-երկու կիներ կան այսօր: Բաղնջ ու շրջականեր, ուրկն Հայ մը ազատված ըլլալու լուր չունենք տակալին: Տրգարանակերտի նահանգը, ուր ոչ միայն Հայերը, այլև ասորիներն ու քաղղեսացիներն ալ կոտորված են: Կուսակալեն տրված Ջարդի Հրամանը չգործադրվելուն Համար երեք թուրք գալմազամաներ պաշտոնակիցելով սպանված են: Տրապիզոնի և շրջակաների Հայութիւնը գրեթե ամբողջովին կոտորված կամ ծովամույն եղած է»¹²⁴:

Մեծ Եղեռնի մասին գոյութիւն ունեն ճշգրիտ ու անհերքելի այլ վկայութիւններ: Մեր ժողովրդի այդ ահալոր ողորդութեան վերաբերյալ Հրապարակվել են բազմաթիվ ու բազմատեսակ աշխատութիւններ Հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով¹²⁵:

Հայերի ցեղասպանութեան փաստը բացահայտվեց նաև երեք դատական պրոցեսների ժամանակ: 1919 թ. Կ. Պոլսում թուրքական նոր կառավարութեան կողմից ստեղծված Ռազմական դատարանը, Հաստատելով երիտթուրքերի Հանցագործութիւնները, մահվան դատապարտեց մի շարք սերագործների, գրանց թվում և Թալեթ, Էնվեր ու Ջեմալ փաշաներին¹²⁶ (վերջիներս դատվում էին Հեռակա կարգով, քանի որ նրանք, փախչելով Թուրքիայից, ծախված ապրում էին արտասահմանում): Երկրորդ դատավարութիւնը տեղի ունեցավ 1921 թ. Բեռլինում: Հայտնի է, որ այդ

¹²⁴ Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆոնդ 57, ց. 2, գ. 672, ք. 72-73:

¹²⁵ Մեծ Եղեռնի մասին վերջին երկու տասնամյակում Հայ պատմաբաններ Ռ. Ազգայանի, Ա. Բեյլերյանի, Վ. Դադրյանի, Մ. Ներսիսյանի, Ռ. Հովհաննիսյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Օհանջանյանի, Ս. Ստեփանյանի և ուրիշների ջանքերով Հրատարակվեցին ու վերահրատարակվեցին արխիվային փաստաթղթերի նոր, արժեքավոր ժողովածուներ, որոնց մի մասը՝ Հայերեն, ռուսերեն, մյուսը՝ անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն: Հայոց ցեղասպանութեան պատմութիւնը Հանգամանորեն լուսարևելած է մասնավորապես Վ. Դադրյանի 1995 թ. լույս տեսած The History of the Armenian Genocide ծավալուն աշխատութեան մեջ:

¹²⁶ Հայերի ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի, առաջարկեր, թարգմանութիւնը և ծանոթագրութիւնները Ա. Հ. Փափազյանի. Երևան, 1988:

Թվականի մարտի 15-ին երիտասարդ Հայրենասեր, վրիժառու Սողոմոն Թեհչիրյանը սպանեց Հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի Մեհ-մեղ Թալեաթին: Բեռլինի դատարանը, Հենվելով բազմաթիվ փաստերի ու վկայությունների վրա, ապացուցված Համարեց այն, որ երիտթուրքերն իրենց նվաճողական, պանթուրքիստական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով, իսկապես կազմակերպել են Հայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը և որ կատարված ոճրագործությունների գլխավոր Հեղինակը եղել է Հենց ինքը՝ մեծ դահլիճ Թալեաթը: Ելնելով դրանից, դատարանը արդարացրեց Թեհչիրյանին: Դատավճիռը ջերմ արձագանք գտավ շատ երկրների Հասարակայնության մեջ¹²⁷:

Հայերի ցեղասպանության Հարցը նորից քննարկվեց 1984 թ. ապրիլի 13-16-ին Փարիզում (Սորբոնի Համալսարանում): Ժողովուրդների մնայուն առյան կոչվող դատարանը, որի կազմում ընդգրկված էին միջազգային Համբավ ունեցող գիտնականներ, Հասարակական ու քաղաքական գործիչներ, մի անգամ ևս անվերապահորեն ընդունեց Հայերի ցեղասպանության փաստը և պահանջեց, որ այն ճանաչվի բոլոր պետությունների կողմից¹²⁸:

Հարկ է նկատել, որ Օսմանյան պետությունը ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին դաժան քաղաքականություն էր վարում նաև արաբ ժողովրդի նկատմամբ: Հավատարիմ իրենց էությունը, թուրքական իշխանությունները զանգվածային ջարդեր կազմակերպեցին, օրինակ, Եմենում, Լիբանանում, Պաղեստինում և Սիրիայում: Չմոռանանք, որ 1915-1916 թթ. ուղղմաշունչ պանթուրքիստ երիտ-

¹²⁷ Մ. Ն եր օ ի օ յ ան (Ա. Ա.), Ինչո՞ւ արգարացվեց ամբաստանյալը. տե՛ս Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1996, №1-2:

¹²⁸ A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent People's Tribunal. The English text was edited by Gerard Libaridian. London, 1985. Չնայած Մեծ Եղեռնի մասին եղած Հարուստ գիտական գրականության առկայությանը թուրքական իշխանություններն այսօր էլ Համառորեն աշխատում են ժխտել Հայերի 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը: Բնորոշ է, որ նրանք մեծ զուսմարներ են առաջարկում ԱՄՆ-ի Համալսարանների այն ամբիոններին, որոնք կհրատարակեն Հայոց մեծ ողբերգության փաստը միտոզ սուսուսմանօրիթյունները (տե՛ս «Республика Армения», 1998, №7, 16):

Թուրքերը խիստ հալածանքների ու կոտորածի ենթարկեցին, ի թիվս մյուս ժողովուրդների, նաև Հույներին:

Այս բոլորից հետո, կարծում եմ, տեղին է այստեղ հիշել մեր մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին, որը հակառակ օսմանյան պետութայն «քաղաքակրթական միտայի» մասին բարբառաբան կեղծարարների, գրել է, թե Սուլթանական Թուրքիան կղել է «ոչ թե պետութուն, այլ սպանդանոց»¹²⁹:

* * *

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջ գոյութան ընթացքում, հասկապես XVIII-XX դարերում, տեղի են ունեցել ազգային-ազատագրական բնույթի բազմաթիվ ապստամբություններ: Բնականորեն հարց է ծագում ի՞նչն էր դրանց պատճառը: Պատմության կեղծարարները սովորաբար աշխատում են մոռացութայն տալ այդ իրողությունը, իսկ եթե այնուամենայնիվ ստիպված են պատասխանել հարցին, ապա փորձում են ցույց տալ, որ դրանք հրահրել ու կազմակերպել են Թուրքիայի թշնամի պետությունները՝ Ռուսաստանը և երբեմն էլ Մեծ Բրիտանիան: Նորից արտառոց ստախոսություն: Խնդրին վերաբերող գիտական պատմագրությունը բազմիցս ապացուցել է, որ Օսմանյան պետության դեմ ուղղված ազատագրական շարժումների զլխավոր պատճառը Թուրքական սուլթանների կողմից նվաճված երկրներում ստեղծված բարբարոսական, անտանելի ուժերն էր: Այդ է ճշմարտությունը: Պատահական չէ, իհարկե, որ Թուրքական բռնապետության դեմ ծավալված ազատագրական այդ շարժումները գովերգել ու փառաբանել են առաջագեմ և Հումանիստ բազմաթիվ նշանավոր գեմքեր:

Աշխարհահռչակ անգլիացի բանաստեղծ Ջորջ Գորդոն Բայրոնը, օրինակ, շատ ճիգեր թափեց, որպեսզի Հույն և Հայ ժողովուրդները ևս ազատագրվեն Թուրքական սուլթանների լծից:

¹²⁹ Հ ո Վ Հ ա ն ն ե ս Թ ու մ ա ն յ ա ն. Երկերի ժողովածու. Հատոր յոթերորդ. Երևան, 1995, էջ 194:

Հայտնի է, որ նա, չսահմանափակվելով գաղափարական պրոպագանդայով, միացավ հույն ապստամբներին և զենքը ձեռքին պաշտպանեց ապստամբ ժողովրդին: Մեծ բանաստեղծը նշելով այն, որ Հայաստանը դարեր շարունակ գտնվել է օտար բռնապետների և մասնավորապես թուրք փաշաների տիրապետության տակ, ազատագրական պայքարի կոչ էր անում նաև Հայերին: Բայրոնը մտերմական կապեր հաստատեց Վենետիկի Մխիթարյանների հետ, սովորեց Հայերեն, ուսումնասիրեց Հայոց պատմությունը, կատարեց մի շարք թարգմանություններ Հայերենից անգլերեն, բարձր գնահատական տվեց Հայոց լեզվին, մշակույթին և այլն: Շատ հետաքրքիր է, որ նա խիստ դատապարտել է այն Հայ հոգևորականներին, որոնք դեմ էին Հայերի ազատագրական շարժմանը: Դիմելով նրանց՝ Բայրոնը ասել է. «Դուք վախենում եք խիստ կարծիք տալել ձեզ ճշողների մասին: Ստրուկներ և վախկոտներ, դուք արժանի եք բիրտ իշխանավորների: Դուք արժանի չեք այն մեծ ազգին, որից ծագում եք»¹³⁰:

Լինելով բոլոր բռնապետությունների թշնամի՝ Բայրոնը խստորեն քննադատել է նաև Մեծ Բրիտանիային, որը վճռակա-նորեն հանդես էր գալիս ազատագրական պայքար վարող ժողովուրդների դեմ: Նա, օրինակ, համարձակորեն նշում էր այն իրողությունը, որ Մերձավոր Արևելքում Անգլիայի հետապնդած գլխավոր նպատակն է պահպանել սուլթանական թուրքիայի ամբողջականությունը, այլ կերպ ասած՝ ապահովել օսմանյան բռնապետության տիրապետությունը զենքի ուժով նվաճված ժողովուրդների վրա: Այդ էր պատճառը, որ ազատասեր բանաստեղծը իր «Չայլդ Հարոլդ»-ում ընդվզել է.

И мне гласить на языке британца
Что он Афин слезами упоен?

¹³⁰ Ն. Դ ա շ ա ե ն ց. Բայրոնը և Հայերը, Երևան, 1959, էջ 95: Տե՛ս նաև Thomas Moore. The Life and journals of Lord Byron. London, 1866.

Покрывать Европу краскою румянца,
Сказать, что беззащитных давит он?

.....
Сам взялся за грабеж такого рода
Которым брезгали и деспоты и годы¹²¹.

*Սուլթանական Թուրքիայի դեմ ուղղված ազատագրական
շարժումները ողջունել է նաև ռուս հանճարեղ գրող Ալեքսանդր
Սերգեևիչ Պուշկինը: Այսպես. 1829 թ. գրած նրա մի բանաստեղ-
ծության մեջ, որն ունի "Восстань, о Греция, восстань" խո-
րագիրը, կան այսպիսի տողեր.*

Восстань, о Греция, восстань,
Недаром напрягала силы,
Недаром потрясала брань
Олимп и Пинд и Фермопилы,

.....
Страна героев и богов
Расторгла рабские вериги
При пеньи пламенных стихов
Тиртея, Байрона и Риги¹²².

*Նկատենք, որ հույների նկատմամբ ջերմ վերաբերմունք
ունենին իր ժամանակի առաջավոր ռուս մտավորականները, և ա-
ռաջին հերթին ղեկավարիտները, որոնցից շատերը ցանկություն
հայտնեցին մասնակցելու Հունաստանում ծավալված ազատամ-
րական շարժմանը:*

*Հայտնի ղեկավարիտ, բանաստեղծ Վ. Կյուխելրեկերը, ջեր-
մորեն ողջունելով հույների ազատամբությունը, կոչ է արել.*

¹²¹ Б а й р о н. Избранные произведения в одном томе. М., 1935, с. 41.

¹²² А. С. П у ш к и н. Собрание сочинений в шести томах. Т. I, М.-Л., 1936, с. 593. Պուշկինի այս բանաստեղծությունը առաջին անգամ լույս տեսավ 1903 թ.:

Друзья! Нас ждут сыны Элады!
Кто даст нам крылья? Полетим!
Сокройтесь горы, реки, грады—
Они нас ждут—скорее к ним!¹³³.

Երիտասարդ Վիկտոր Հյուգոն 1827 թ. գրել է.

Скорее в Грецию! Пора! Ей вся любовь!
Пусть мученик-народ отмстит врагам за кровь,
Которую там проливают.
Скорее в Грецию, друзья! Свобода! Месты!
Тюрбан на голове.— кривая сабля есть...
Скорей! Пусть мне коня седеляют!...¹³⁴.

Ավելի ուշ, 1866 թ. Կրետե կղզում օսմանյան պետության դեմ ծագած ապստամբության կապակցությամբ Հյուգոն «Orient» պարբերականի գլխավոր խմբագրին հայտնել է, որ ինքը պատրաստ է Բալթիկ օրինակով կռվել ապստամբների հաղթանակի համար¹³⁵:

* * *

Կանգ առնենք մի հարցի վրա ևս: Գաղտնիության կեղծարարները, ինչպես հայտնի է, պնդում են, որ հայոց Մեծ Եղեռնի հիմնական պատճառը իբր եղել է 1914 թ. կազմակերպված հայկական կամավորական ջոկատների հակաօսմանյան գործունեությունը և Վանի հայության 1915 թ. ապստամբությունն ուղղված տիրող կարգերի դեմ: Միանգամայն անհիմն ու շինծու պատճառարանություններ: Նախ ինչպես նշել ենք, Վանի հայերը ոչ թե

¹³³ В. К ю х е л ь б е к е р. Стихотворения. М., 1939, с. 73.

¹³⁴ В и к т о р Г ю г о. Собрание сочинений в 15-ти томах. Т. I, М., 1943, с. 376.

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 590:

ապստամբել են, այլ ստիպված են եղել դիմել ինքնապաշտպանա-
 կան կռիվներին: Իրականում Մեծ ոճիրի պատճառը թուրք ազգայ-
 նամուսների պանթուրքիստական ծրագրերն էին, ծրագրեր, որոնք
 մշակվեցին և ընդունվեցին իթթիհազականների կողմից դեռևս
 1910-1911 թթ. Սալոնիկում կայացած զաղտնի ժողովներում ու
 Համազումարում: Այդ մասին գրել են ոչ քիչ հեղինակներ, և ա-
 մենից առաջ Անգլիայի փոխշուկապետու Արթուր Բ. Հերնը: 1910
 թ. օգոստոսի 28-ի իր ղեկուցագրում ուղղված Կ. Պոլսի Անգլիայի
 դեսպան Լոութերին, նա Հայտնում էր. «Ես զաղտնի աղբյուրնե-
 րից ձեռք եմ բերել բովանդակությունը այն ճառի, որ վերջերս
 Թալեաթն արտասանել է Սալոնիկի զաղտնի խորհրդակցության
 ժամանակ՝ «Միություն և առաջադիմություն» տեղական կոմիտեի
 անդամների առաջ»: Թալեաթը ասել է. «Սահմանադրության Հա-
 մաձայն պիտի Հաստատվի Հավասարություն մուսուլմանների և
 դժվարների միջև, բայց դուք գիտեք, որ դա անիրագործելի է:
 Երբիսկ, մեր ողջ անցյալ պատմությունը, Հարյուր Հազարավոր
 մուսուլմանների և նույնիսկ Հենց իրենց՝ դժվարների զգաց-
 մունքները դեմ են դրան: Գլխավորները Համառորեն դիմադրում
 են օսմանիդացիային: Ուստի չի կարող նույնիսկ խոսք լինել Հա-
 վասարության մասին»²³⁰: Եզրակացությունը պարզ էր՝ պետք է
 ոչնչացվեն բոլոր դժվարները և առաջին հերթին Հայերը և
 Հույները, քանի որ նրանք չեն ցանկանում դառնալ օսմանցիներ:
 Համապատասխան որոշումներ ընդունվեցին իթթիհաթականների
 Հաջորդ խորհրդակցություններում:

Երբևէ Հատկանշական է, որ արդեն 1912-1913 թթ. տեղի
 ունեցան Հայ բնակչության ջարդեր, կողոպուտներ և թալան ամ-
 բողջ կայսրության մեջ: Ահա մի քանի վկայություններ: 1912 թ.
 սեպտեմբերի 4-ին Կ. Պոլսո պատրիարք Հովհաննես արքեպիսկո-
 պոս Արշարունին էջմիածնի կաթողիկոսին գրած իր նամակում
 նշում էր, որ չնայած օսմանյան սահմանադրության առկայութ-

²³⁰ British Documents on the origins of the War. 1898-1914. Vol. IX, London, 1933, p. 208-209.

յանը, արևմտահայերի վիճակը վատանում է: Ամենուրեք կատար-
վում են նոր շարագործութուններ, շարունակվում են հայերի
սպանութունները, հայկական դյուղերի թալանը և ավերումը:
«Վերջերս մեզ հասած հեռագրերը դուժեցին սպանութունների,
ավարատութունների, առևանգումների, բռնի խլամացումների
մասին: Հայ ժողովրդին սպառնում է իսպառ չքանալու վտանգը,
համընդհանուր կոտորածը»: 1912 թ. սեպտեմբերի 25-ին Երևանի
ազգային, բարեգործական-կրթական հաստատությունների 32
ներկայացուցիչներ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին գրում էին.
«Վերսկսվել են մասնակի կոտորածներ, տաճկահայ ժողովուրդը
կրկին կանգնած է սպառնացող մեծ վտանգի առաջ: Ստեղծվել է
մի դրություն, որը կարող է առաջ բերել 1895-1896 թթ. ողբալի
դեպքերը... Վանի, Բաղեշի, Մուշի, Տիգրանակերտի և Կիլիկիայի
կողմերից ստացվող հուզիչ լուրերը, այստեղ՝ Ռուսաստանում
ցնցել են հայ հասարակության լայն խավերը»: Նամակի հեղի-
նակները խնդրում էին դիմել Ռուսաստանի կայսրին, որպեսզի
նա պաշտպանի արևմտահայությունը: Կաթողիկոսը նման
խնդրագրեր ստացավ նաև Թիֆլիսի, Ախալցխայի, Վանի, Բաղեշի
և այլ քաղաքների հայ բնակչությունից: 1913 թ. հուլիսին Կ.
Պոլսի Հայոց պատրիարքը նորից հաղորդում էր էջմիածնի կաթո-
ղիկոսին, որ ըստ գաղափարներից ստացած հավաստի տեղեկու-
թյունների «Հայ ժողովրդի վիճակը հետզհետե կը վատթարանա և
հայկական ընդհանուր կոտորածի մը վերահաս վտանգին տակ կը
գտնվի»¹³⁷:

Հայ, ռուս, ինչպես և շատ այլ երկրների մամուլը 1912-
1913 թթ. գրում էր, որ թուրքական իշխանությունները ծավալում
են հակահայկական պրոպագանդա, կազմակերպում են ջարդա-
բարձների, ավազակների խմբեր և նրանց միջոցով ավերում բազ-
մաթիվ դյուղեր ու բնակավայրեր: Որոշ թերթեր ճիշտ կուսահեցին,
որ նախապատրաստվում են համատարած կոտորածներ: Այդ եզ-

¹³⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Կաթողիկոսական արխիվում պահ-
վում են Հարյուրավոր նման խնդրագրեր:

րակացութեանը եկալ մասնավորապես Ս. Պետերբուրգի «Բիրմե-վիյե վեդոմոստի» թերթի աշխատակից, Հայտնի Հրատարակատու Տ. Օլզենինը, որը 1913 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին այցելել էր Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներ և ականատես եղել նրանցում կատարվող իրադարձություններին: Նա հաղորդում էր, որ թուրք բարձրաստիճան մի շարք պաշտոնյաներ, պառլամենտի անդամներ ու տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներ աշխատում են մահմեդական բնակչությանը գրգռել Հայերի դեմ և կաղձակերպել նոր զանգվածային կոտորածներ, որ իշխանութ-յունների բացահայտ հովանավորությամբ տեղի են ունենում Չարզեր ու կողոպուտ: Բազմաթիվ հաղորդումներում և հատկապես «Անհետացող Հայաստանը» խորագիրը կրող իր հոդվածում Օլզենինը եկալ այն եզրակացութեան, որ պատրաստվում է ահա-վոր ոճիր, սուկայի ողբերգություն Հայերի համար¹³⁸: Այսպիսով, ակներև է, որ Մեծ Եղեռնի պատճառը ոչ թե 1914 թ. ստեղծված կամավորական ջոկատներն են եղել և ոչ էլ Վանի Հայ բնակչու-թյան 1915 թ. ինքնապաշտպանական կռիվները, այլ երիտթուրքե-րի պանթուրքիստական, զալթոդական ծրագրերը, որոնք մշակվե-ցին դեռևս 1910-1911 թթ. և 1913 թ. սկսած վերածվեցին պետա-կան քաղաքականության:

Վերադառնալով քննարկվող Հիմնական խնդրին, մենք հարկ ենք համարում նորից ընդգծել, որ բոլոր նրանք, ովքեր խոսում են օսմանյան պետության «քաղաքակրթական միսիայի» մասին՝ պատմության բացահայտ կեղծարարներ և ստախոսներ են: Նրանց քարոզները ոչ մի առնչություն չունեն պատմական ճշմարտության հետ:

* * *

Ի դեպ, մի քանի խոսք հետևյալ իրողության մասին: Երևանում լույս տեսնող «Ազգ» թերթի 1998 թ. մարտի 19-ի հա-

¹³⁸ Պատմա-բուհասիրական Հանդես, 1989, N4 (127):

մարում տպագրվեց «Կալիֆորնիա կուրիեր» պարբերականի խմբագիր Հարութ Սասունյանի հոդվածը, ուր ասված է, որ Բերքլիի (Կալիֆորնիա) Համալսարանի ղեկավարութունը կազմել է ընդարձակ ծրագիր, ըստ որի նա պետք է ձևանարկի բազմաթիվ միջոցառումներ՝ նպատակ ունենալով ամեն կերպ նպաստելու թուրքագիտության և ընդհանրապես թուրքական մշակույթի զարգացմանը, քանի որ Թուրքիան «ԱՄՆ-ի գաշնակիցը լինելուց բացի, ստաջատար զեր է կատարում նաև ասիական և եվրոպական քաղաքակրթութունների զարգացման գործում»:

Սովորաբար այդպիսի ղեկքերում է, որ ասում են՝ ստախտությունը ևս պետք է իր սահմանն ունենա: Ում Հայտնի չէ, թե այսօր ինչ «քաղաքակրթական» գործունեություն է ծավալել Թուրքիան քուրդ ժողովրդի նկատմամբ, ինչպիսի ազրեսիվ քաղաքականություն է վարում նա Կիպրոսում, ինչպես է ստանհարվում անհատի իրավունքը երկրում, որքան ազատամիտ մարդիկ են սանջվում բանտերում և այլն, և այլն: Սասունյանը ճիշտ է նկատում, որ Թուրքիային գովերգելու Համար անբարո մի շարք «գիտնականներ» ստանում են Համապատասխան չափի դոլարներ: Նրանք վարձատրվում են ինչպես պատմական անցյալը կեղծելու, այնպես էլ մեր օրերին կատարվող իրազարձությունների իմաստը խեղաթյուրելու Համար:

ԱՆՅԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ԱՐԵՎՍՏԱԴԱՅՈՒԹՅԱՆ ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Մեծ Եղեռնի մասին ստեղծված է հսկայական գրականություն: Հրապարակված են բազմաթիվ ու բազմատեսակ նյութեր, այդ թվում ջարդերից փրկված անհատների ցուցմունքներ, օտարերկրացի ականատեսների վկայություններ, տարբեր ազգություններին պատկանող միախոններնրի տվյալներ, բազմաթիվ երկրների դեսպանություններում ստացված պաշտոնական զեկուցագրեր: Լույս են տեսել Հարյուրավոր ու հազարավոր թղթակցություններ ու հոդվածներ, գրքեր, գրքույկներ, հուշագրություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ, գիտական ուսումնասիրություններ և այլ աշխատություններ: Թուրքական կառավարության ոճրագործությունների մասին գրել են տարբեր երկրներում և տարբեր լեզուներով, գրել են գիտնական պատմաբաններ, նշանավոր գրողներ, հրապարակախոսներ, լրագրողներ, պետական բարձր պաշտոններ վարող պատասխանատու անձնավորություններ և այլք:

Հրապարակումների հոսքը շարունակվում է մինչև այսօր: Եվ այդ հարուստ ու բազմալեզու գրականությունը, իհարկե, ոչ մի կասկած չի թողնում այն մասին, որ Օսմանյան կայսրության մեջ Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին իսկապես տեղի են ունեցել արեւմտահայերի զանգվածային կոտորածներ, իսկական ցեղասպանություն՝ Հրեշավոր իր դաժանությունք ու բարբարոսությունք:

Հարկի է նկատել, որ դեռևս իր ժամանակ հայերի ցեղասպանության դեմ ազնիվ դայրությունով իր ձայնն է բարձրացրել շատ երկրների առաջադեմ հասարակայնությունը: Հրապարակայնորեն իրենց վրդովմունքն արտահայտեցին, մասնավորապես

այնպիսի ականավոր անձինք, ինչպես Մաքսիմ Կոմարևսկին, Յուրի Վեսելովսկին, Վալերի Բրյուսովը՝ Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը, Ռոմեն Ռոլան Ժակ դը Մորգանը, Անրի Բարբրին՝ Ֆրանսիայում, Յոհաննես Լեպսուսը, Արմին Վեգները, Յոզեֆ Մարկվարտը՝ Գերմանիայում, Ջեյմս Բրայսը, Առնոլդ Թոյներին՝ Անգլիայում, Լենրի Մորգենթաուն, Լեբբերտ Ագամս Գիրբոնսը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, և այլք:

Սակայն թուրքական շատ պատմաբաններ, լրագրողներ, պետական գործիչներ, ինչպես նաև նրանց կրկնող եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք հեղինակներ, անտեսելով պատմական փաստերը, իրենց պաշտպանութան տակ են վերցնում երիտթուրքական ոճրադործներին և ջանում են ժխտել արևմտահայութայն ցեղասպանությունը: Այդ միտումը հատկապես ուժեղացավ վերջին տարիներին: Թուրքիայի հետադեմ շրջանները, կենելով իրենց քաղաքական շահերից, հրապարակում են բազմաթիվ գրքեր ու հոդվածներ, հանդես են գալիս ռազիոյով ու հեռուստատեսությամբ, կազմակերպում են հարցազրույցներ և «գիտական» սիմպոզիումներ և այլն, որպեսզի ծուռ հայելու մեջ ներկայացնեն պատմական անցյալը:

Բնորոշ է, օրինակ, որ 1981 թ. Ստամբուլի համալսարանի խորհուրդը ընդունել է մի «քանաձև», ուր ասվում է, որ 1915 թ. կատարված արևմտահայութայն տեղահանությունը (ղեպորտացիան) եղել է արդարացի ու օրինական, և որ հիմք չկա ասելու, թե Օսմանյան կայսրության մեջ տեղի են ունեցել հայերի զանգվածային կոտորածներ—ցեղասպանություն (Գենոցիդ): Այդ նույն գրույթը կրկնվում է Անկարայի Արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի կողմից 1982 թ. հրատարակած «Հայկական հարցը. ինը հարց, ինը պատասխան» խորագիրը կրող կիսապաշտոնական գրքույկում, որը ըստ երևույթին մի խումբ հեղինակների համատեղ աշխատանքի արդյունք է: 1984 թ. հոկտեմբեր ամսին, էրզրումի Աթաթուրքի անվան համալսարանում կայացել է գիտական սիմպոզիում նվիրված Հայ-թուրքական հարաբերությունների պատմությանը և, մասնավորապես, Հայկական հարցին: Չորս օր

տեղ այդ սիմպոզիումում Հանդես են եկել Համալսարանի զեկա-
վարներ, պրոֆեսորներ և այլ դասախոսներ, նախկին ղեկավար-
գեներներ ու զինվորականներ, պետական պաշտոնյաներ, այդ
թվում տեղի նահանգապետը: Հավանորին հատուկ Հանձնարա-
րությամբ ելույթ է ունեցել բավական կասկածելի մի անձնավո-
րություն Հայկական ազգանունով: Դժվար է կռահել, որ զի-
տության անունով Հանդես եկող, այդ հավաքի մասնակիցներին
Հանձնարարված է եղել Հիմնավորել նախօրոք մոզոնած այն թե-
զը, թե իբր Հայերը Օսմանյան կայսրության մեջ ունեցել են բա-
րեկեցիկ կյանք, օգտվել են շատ արտոնություններից, որ թուր-
քիայում երբեք տեղի չեն ունեցել Հայության կոտորածներ: 1985
թ., ինչպես և մինչ այդ արևմտյան մամուլում հաճախ Հայտն-
վում էին թուրքական ղեսպանների ու պաշտոնական այլ ան-
ձանց գրություններ ու զանազան Հայտարարություններ, որոնք
ձգտում էին այս նույն ոգով վերաշարադրել պատմական ճշմար-
տությունը:

Այսպիսով պատմության ժամանակակից կեղծարարները,
արհամարհելով սկզբնաղբյուրները, գիտական Հետազոտություն-
ները և բազմաթիվ այլ Հրատարակություններ, առանց խղճի
խայթի Հայտարարում են, որ արևմտահայության կոտորածների
մասին եղած պնդումները կեղծ են ու մոզոնված Հայասերների և
պացիֆիստների կողմից:

Բայց թուրք Հեղինակները միտումնավոր «մոռանում» են,
որ շատ պետական արխիվներում պահպանված են և մի շարք
Հիմնարար գիտական աշխատություններում արդեն Հրապարակ-
ված են նաև այնպիսի սկզբնաղբյուրներ ու պաշտոնական փաս-
տաթղթեր, որոնք կյանքի են կոչված ոչ Հայասիրության և ոչ էլ
մարդասիրության թեղաղրանքով, բայց նույնպես Հաստատում են
արևմտահայության ցեղասպանության փաստը: Այդ աղբյուրնե-
րի վկայությունները, հասկանալի է, արդեն ի վիճակի չեն Հերքե-
լու ամենամուլի կեղծարարներն անգամ:

Եվ ի՞նչ ազդրուրների մասին է խոսքը: Մենք նկատի ունենք նախ և առաջ գերմանական ու թուրքական սկզբնազդրուրները:

1

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ինչպես գիտենք, Թուրքիան և Գերմանիան դաշնակիցներ ու գինակիցներ էին: Այդ շրջանում թուրքական կառավարության գրեթե բոլոր կարևոր ծրագրերը, այդ թվում արևմտահայերի, բռնազաղթի և կոտորածների ծրագիրը, կազմվում ու իրագործվում էին Կայսերական Գերմանիայի գիտությունը ու Համաձայնությունը: Գիտակցելով իրենց պատասխանատվությունը արևմտահայությունից ցեղասպանության գործում, գերմանական իմպերալիստները անում էին ամեն ինչ, որպեսզի թաքցնեն կատարվող ոճրագործությունը: Ռազմական գրաքննությունը պահանջում էր չգրել Հայկական Զարգերի մասին ու «պահպանել լուսթյուն»: Եվ գերմանական մամուլը պահպանում էր ամոթալի լուսթյուն: Լուում էին նաև պաշտոնական անձինք: Ավելին. նրանցից շատերը Հրապարակով Հերքում էին Հայերի զանգվածային կոտորածների մասին եվրոպական մամուլում տպագրված տեղեկությունների Հավաստիությունը:

Բայց այդ նույն պաշտոնական անձինք, և մասնավորապես Թուրքիայում գործող գերմանական բարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ ղեկավանները, Հյուպատոսները, ղրնվորական ներկայացուցիչները, այսինքն մարզիկ, որ լավ տեղյակ էին այնտեղ կատարվող անցքերին, իրենց գաղտնի և խիստ գաղտնի պաշտոնական ղեկուցազրերում, ուղղված Կայսերական Գերմանիայի կառավարության ղեկավարներին, Հայտնում էին շատ կարևոր տեղեկություններ Հայկական Զարգերի մասին: Բերենք մի քանի օրինակ:

1912-1915 թթ. Կայսերական Գերմանիայի Կ. Պոլսի դեսպանն էր գերմանական իմպերալիզմի աչքի ընկնող ներկայացու-

ցիչներից մեկը, Համողված թուրքասեր բարոն Փոն ՎանդենՀայ-
մը: Թուրքական կառավարութեան Հեա ունենալով քաղաքական
շահերի և գործելակերպի ընդհանրութուն, նա սերտ, բարեկամա-
կան կապեր Հաստատեց երիտթուրքերի կուսակցութեան շատ ղե-
կավար գործիչների և մասնավորապես Էնվեր փաշայի ու Թա-
լեաթ բեյի Հեա, մեծ ազդեցութուն ունեւր թուրքական կառավա-
րութեան վրա, լավատեղյակ էր երկրում կատարվող քիչ թե շատ
կարեւոր անցքերին: Եվ աՀա, թուրքական տիրակալներին ամեն
կերպ հովանավորող և բարեկամ, ըստ ամենայնի խիստ ազդեցիկ
ու լավատեղյակ այդ ղեսպանը Գերմանիայի կանցլեր Բեռտան-
Հոլվեդին ուղղած 1915 թ. Հունիսի 17-ի թվակիր իր գաղտնի ղե-
կուցադրում Հաղորդում էր. «Միանգամայն ակնՀայտ է, որ Հայե-
րին աքսորելը Հետեանք է ոչ միայն ռազմական նկատառումնե-
րի: Ներքին գործերի միևիստր Թալեաթ բեյը վերջերս առանց
քաշվելու Հայտարարել է կայդերական ղեսպանատանը այժմ Հա-
վատարմագրված ղոկտոր Մորդմանին, որ «Բարձրագույն Դուռը
ցանկանում է օգտագործել Համաշխարհային պատերազմը, որպես-
զի վերջնական դատաստան տեսնի իր ներքին թշնամիների (տե-
ղական քրիստոնյաների) Հեա, ընդ որում առանց Հարուցելու ղի-
վանագիտական միջամտութուն արտասահՀմանից» (այստեղ և
Հետագա բոլոր ընդձուձները մերն են — Մ. Ն.):

Բնագրում.

Daß die Verbannung der Armenier nicht allein durch militärische Rücksichten motiviert ist, liegt zutage. Der Minister des Innern, Talaat Bey, hat sich hierüber kürzlich gegenüber dem zurzeit bei der Kaiserlichen Botschaft beschäftigten Dr. Mordtmann ohne Rückhalt dahin ausgesprochen, "daß die Pforte den Weltkrieg dazu benutzen wollte, um mit ihren inneren Feinden (den einheimischen Christen) gründlich aufzuräumen, ohne dabei durch die diplomatische Intervention des Auslandes gestört zu werden"¹.

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 84.

Գերմանական ղեսպանի այս Հազորդուժը զուտ ճշմարտություն է, այն իսկպպես որ անհերքելի է: Շատ կարևոր է, մասնավորապես, ուշադրություն դարձնել Հետեյալին. ղեսպանը բառացիորեն Հայտնել է այն, ինչ ասել է Թուրքիայի Ներքին գործերի մինիստր, Հայ ժողովրդի գլխավոր դահիճ Թալեհաթ բեյը:

Քիչ ավելի ուշ՝ 1915 թ. Հուլիսի 7-ին, նույն ՎանդենՀայժը գրում էր ռեյսկանցիերին. «Դեռևս 14 օր առաջ Հայ բնակչության բռնազաղթը սահմանափակվում էր մոտավորապես այն նահանգներով, որոնք մոտ էին պատերազմական գործողությունների արևելյան թատերաբեմին, ինչպես նաև Ադանայի նահանգի մի քանի շրջաններով: Դրանից հետո Բ. Դուռը որոշում քնդուկաց այդ գործողությունները տարածել նաև Տրապիզոնի, Մամուրեթ ու Ազիզի (Խարբերդի — Մ. Ն.) և Սերաստիայի գավառների վրա և արդեն ձեռնամուխ է եղել վերոհիշյալի իրականացմանը, թեև երկրի այդ մասերին չի սպառնում թշնամական որևէ ներխուժում»:

Գերմանական ղեսպանի զեկուցագիրը վերջանում էր հետևյալ շատ նշանակալից տողերով. «Այդ գործողությունները (Հայերի բռնազաղթը — Մ. Ն.) և այն ձևերը, որոնց միջոցով կատարվում են դրանք, վկայում են այն մասին, որ կառավարությունը իրօք նպատակ ունի ոչնչացնել Հայ ցեղը Թուրքական պետության մեջ»: (“Dieser Umstand und die Art, wie die Umsiedelung durchgeführt wird, zeigen, daß die Regierung tatsächlich den Zweck verfolgt, die armenische Rasse im türkischen Reiche zu vernichten”)².

Ինչպես տեսնում ենք, ասված է ամեն ինչ, ասված է Հատակ և անվերապահ: Իհարկե, գերմանական ղեսպանի այս վկայությունը ևս չի Հարուցում ոչ մի կասկած, քանի որ բարոն ՎանդենՀայժը չէր կարող ո՛չ ամբաստանել իր երխտթուրք բարեկամներին և ո՛չ էլ սխալ տեղեկություններ Հազորդել իր պետությունը կառավարողներին, որոնք ռազմաքաղաքական ամենասերտ կապերն ունեին թուրքական կառավարության հետ:

² Նույն տեղում, էջ 94:

Բարբարոսական ծրագիրը իրագործվեց. 1915 թ. օգոստոսի 31-ին Կ. Պոլսի գերմանական ղեսպանատան պատասխանատու աշխատող Կյոպպերտի կողմից կազմված պաշտոնական արձանագրության մեջ ասված է, որ թուրքական կառավարության ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյը այցելել է գերմանական ղեսպանատուն և խոսել է Հայերի մասին: Արձանագրության մեջ կան այսպիսի տողեր. «Միաժամանակ Թալեաթ բեյը Հայտարարեց, որ Հայերի դեմ ուղղված գործողությունները Հիմնականում իրագործվել են: Հայկական Հարցն այլևս գոյություն չունի»: ("Zugleich erklärte Talaat Bey, die Maßnahmen gegen die Armenier seien überhaupt eingestellt. "La question arménienne n'existe plus")³.

Երիտթուրքերի ղեկավարներից մեկի այս պաշտոնական Հաղորդման մասին է հիշատակում նաև ղեսպան ՎանգենՀայմին ժամանակավորապես փոխարինող Հոհենլոգե Լանգենբուրգը 1915 թ. սեպտեմբերի 4-ին ռախսականցիներին ուղղած իր ղեկուցագրում:

Այսպես ուրեմն, Հայ ժողովրդի դաժան ու նենգ թշնամին այցելել է դաշնակից պետության ղեսպանություն և անթաքույց ցինիկությամբ Հայտարարել, որ իր պետության արյունոտ ծրագիրը, այսինքն թուրքիայում Հայերի ոչնչացումը արդեն իրագործվել է, և Հետևապես, Հայկական Հարցն այլևս գոյություն չունի: Ահա և Հրեշավոր ճիվաղի անկեղծ խոստովանությունը:

1915 թ. նոյեմբեր ամսին Կ. Պոլսի գերմանական ղեսպան նշանակվեց կոմս Վոլֆ Մետերնիխը, որի գաղտնի ղեկուցագրերը ևս պարունակում են կարևոր տեղեկություններ Հայերի զենցիղի մասին: Այսպես, կանցչի բեռման Հուլիսիցի ուղղված 1916 թ. հունիսի 30-ի թվակիր իր գրության մեջ նա, խոսելով երիտասարդ թուրքերի կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մասին, Հայտնում էր.

³ Նույն տեղում, էջ 146:

«Կոմիտեն պահանջում է բնաջինջ անել Հայերի վերջին մնացորդները»: ("Das Komitee verlangt die Vertilgung der letzten Reste der Armenier")⁴.

Բնաջինջ անել վերջին մնացորդները... Այս դարհուրելի պահանջը ներկայացվում էր գլխավորապես տեղական իշխանություններին: Ոճրագործ քաղաքականություն ինչպիսի Հետեղականություն: 1916 թ. Հունիսին, Իսկապես, Խոսք կարող էր լինել միայն վերջին մնացորդների մասին, որովհետև մինչ այդ Հայերի ցեղասպանությունը Հիմնականում արդեն իրագործվել էր: Այդ, ինչպես տեսնում ենք, ընդունում էին Հենց իրենք՝ մարդասպանները:

Ի դեպ, կոմս Մեստրնիխը երիտթուրքերի կոմիտեի անդամներին որակում էր որպես մուլի Փանատիկոսներ և «քաղցած դայեր», որոնք չտեսնված ազաՀությամբ Հափշտակում են իրենց զոհերի ողջ ունեցվածքը: Գերմանիայի նոր դեսպանը միաժամանակ գրում էր, թե երիտթուրքերի Հրոսակախումբը անհամբերությամբ սպասում է Հարմար առիթի, որպեսզի Հույների Հետ ևս վարվի այնպես, ինչպես վարվեց Հայերի Հետ:

1916 թ. Հուլիսի 10-ին գրած իր մի այլ զեկուցագրում կոմս Մեստրնիխը նորից հիշեցնում էր, որ թուրք կառավարիչների Հիմնական ծրագրերից մեկն է եղել «վերջ տալ Հայկական Հարցին Հայ ցեղը ոչնչացնելու միջոցով», և որ այդ Հանցավոր ծրագիրը նրանք արդեն իրագործել են ամենայն դաժանությամբ, բոլորովին անտեսելով միջազգային Հասարակական կարծիքը և օտարերկրյա մի շարք դեսպանների բողոքները⁵:

Հայկական զանգվածային կոտորածների փաստը թուրքերիայում 1915-1916 թթ. ընդունել է նաև այնպիսի մի բարձրաստիճան պաշտոնական անձ, ինչպիսին էր Գերմանիայի գինյորական ներկայացուցիչը թուրքերիայում՝ գեներալ Լիման Փոն Սանդերսը: Հանդես գալով որպես վկա Թալեաթ փաշայի սպանութ-

⁴ Նույն տեղում, էջ 277:

⁵ Նույն տեղում, էջ 280:

յան առիթով, 1921 թ. հունիսին Բեռլինում տեղի ունեցող դատական պրոցեսում, նա չժխտեց Յոհաննես Լեպսիուսի ցուցմունքները Հայերի գենոցիդի մասին, միայն թե աշխատում էր կատարված չարագործության զգալի մասը բարդել կառավարության ցածր պաշտոնեությունների և քրդերի վրա⁶:

Հավաստի և ստույգ տեղեկություններ են հաղորդել նաև Թուրքիայում այն ժամանակ պաշտոնավարող գերմանական հյուպատոսները, որոնք ի պաշտոնե գործելով զավառներում, ավելի մոտ էին կանգնած կատարվող արյունալի անցքերին և հաճախ զարհուրելի ոճրագործությունների ականատեսներ էին լինում: Այսպես, դեռևս 1915 թ. մայիսի 10-ին Հալեպի հյուպատոս Ռյոսլերը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանությունը հայտնում էր կոնկրետ փաստեր Ադանայում, Ջեյթունում և Հարեան մի շարք շրջաններում թուրքական իշխանությունների կողմից ձեռնարկված հակահայկական միջոցառումների մասին: Հյուպատոսը եզրակացնում էր, որ երիտթուրքերի կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնել այդ զավառների ողջ Հայ բնակչությունը:

1915 թ. հունիսի 2-ին Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Շոյբներ Ռիխտերը իր դեսպանին հեռագրում էր. «Իմ բանակցությունները զլխավոր հրամանատարի (Թուրքական Յրդ բանակի - Մ. Ն.) հետ Հայերի արտաքսման մասին չունեցան դրական հետևանքներ: Հայ բնակչությունը բոլոր զաշտավայրերից և ըստ երևույթին նաև Էրզրումից պետք է արտորվի Դեյր էլ-Ջորի ուղղությամբ: Այս մեծ մասշտաբի դեպորտացիան Հավասարադոր է զանգվածային ոչնչացման... Ռազմական բնույթի Հիմնավորումները չեն կարող Համապատասխանել այդ գործողություններին, որովհետև տեղացի Հայերի ապստամբություն հնարավորությունը բացառված է, քանի որ արտորվողները ձերուհիներ, կանայք և երեխաներ են... Հայկական լքված գյուղերը, որոնք ես այցելեցի,

⁶ Տե՛ս Der Prozess Talaat Pascha. Berlin, 1921; Դատավարություն Թալեաթ փաշայի. Վիեննա, 1921, էջ 97-99:

թալանված են. կողոպտված է նաև Ղըզըլ վանքը (Կարմիր վանք – Մ. Ն), որի եկեղեցին ավերված է»⁷:

Հյուպատոսը ճիշտ էր նկատում, և այդ դեռ այն ժամանակ սարգ էր շատերի համար, որ Հայերի այսպես կոչված դեպորտացիան, ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ զանգվածային կոտորածներ, և որ դեպորտացիան հիմնավորելու համար թուրքական կառավարության կողմից առաջ քաշված «ուղղմական նկատառումները» մտացածին են ու կեղծ:

Նույն Հյուպատոսը 1915 թ. հուլիսի 8-ին հեռագրում էր բարոն ՎանդենՀայմին, որ Բայրուդում, Երզնկայում ու Դերջանում վերսկսել են Հայերի կոտորածները Կոստանդնուպոլսի երիտթուրքական կոմիտեի և տեղական իշխանությունների հրահանգներով: Շոյքներ-Ռիխտերը հուլիսի 28-ին գրում էր. «Թե երգրումի վալի Թահսին բեյի կողմնակիցները «բացելուց խոստովանում են, որ իրենց դործունեության վերջնական նպատակն է Հայերի լրիվ ոչնչացումը Թուրքիայում: Պատերազմից հետո «մեզ մոտ Թուրքիայում Հայեր այլևս չեն լինի»,- բառացիորեն այսպիսին է մի Հեղինակավոր անձնավորության կարծիքը: Քանի որ այդ նպատակին դժվար է հասնել տարբեր տեսակի ջարդեր կազմակերպելու միջոցով, այստեղ հույս ունեն, թե դեպի Միջագետք երկարատև ճանապարհի ընթացքում աքսորյալների զրկանքները և անսովոր կլիման սմեն ինչ կլրացնեն: Հայկական Հարցի այսպիսի «լուծումը» իդեալական է թվում ծայրահեղ ուղղության բոլոր կողմնակիցներին, որոնց թվին են պատկանում գրեթե բոլոր զինվորականները և կառավարական չինովիտիկները: Ինքը՝ Թուրք ժողովուրդը, համաձայն չէ Հայկական Հարցի այսպիսի լուծման հետ»⁸:

Սամսունի գերմանական փոխհյուպատոս Կուկքոֆը 1915 թ. հուլիսի 4-ին գեկուցում էր իր գեսպանին, որ Անատոլիայի վիլայեթներում տեղի ունեցող բռնագաղթը՝ դեպորտացիան, նպա-

⁷ Deutschland und Armenien..., S. 80.

⁸ Նույն տեղում, էջ 113:

տակ ունի կամ ոչնչացնել, կամ էլ մահճեղականացնել ողջ Հայ ժողովուրդը: Այն նույն օրերին՝ Հուլիսի 9-ին, Տրապիզոնի գերմանական Հյուպատոս ղոկտոր Բերգֆելդը ռայխսկանցիւր Բեռման-Հոլվեգին հաղորդում էր Հայ բնակչության տեղահանության ու դաժան բռնությունների մասին: Հյուպատոսն առանձնապես նշում էր, որ իթթիհաղականների կուտակչության կենտրոնական կոմիտեն «նպատակ ունի այդ ձևով վերջ տալ Հայկական Հարցին»⁹:

Էրզրումի վիլայեթի Հայ բնակչության բռնի տարադրման մասին բավական մանրամասն տեղեկություններ է հայտնել գնդապետ Ծտանզեն, 1915 թ. օգոստոսի 23-ի թվակիր իր գեկուցազրում ուղղված Կ. Պոլսում գերմանական զինվորական միսիայի ղեկավարությանը: Որպես կատարվող անցքերի ակնհասնեսնա, բերելով կոնկրետ փաստեր թուրքական իշխանությունների հակահայկական գործողությունների մասին, ընդհանրացնում էր. «Հայերի աքսորման ու ոչնչացման մասին որոշումը ընդունվել է երիթուրքերի կոմիտեի կողմից Կ. Պոլսում. նա էլ այդ կազմակերպել և իրականացրել է բանակի ու զանազան հրոսակախմբերի օգնությամբ»:

Այս նպատակով բացի տեղական (Էրզրումի - Մ. Ն.) աղմինիստրացիայի օստիկանապետ Հուլուսի-բեյից և զլխավոր գորահրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշայից տեղերում զտնվում էին նաև կոմիտեի անդամներ Հիլմի բեյը, Շաքիր բեյը, Սեյֆուլա բեյը»¹⁰:

Գնդապետ Ծտանզեն գրել է նաև, որ Էրզրումի թուրքական բանակի հրամանատար Քյամիլ փաշան մի անգամ գերմանական Հյուպատոսին ասել է «Պատերազմից հետո Հայկական Հարցը այլևս չի լինի»¹¹:

⁹ Նույն տեղում, էջ 101:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 142:

¹¹ Նույն տեղում:

1918 թ. երիտթուրքերը փորձեցին կոտորած կազմակերպել նաև Արևելյան Հայաստանում և ընդհանրապես Անդրկովկասում: Խոսելով այս մասին գերմանական միտիայի ղեկավար գեներալ Ֆոն Կրեսը իր ղեկուցագրում կանցլեր Ֆոն Գերալդինգի Հասցեով, 1918 թ. օգոստոսի 5-ին գրում էր. «Թուրքական քաղաքականությունը պարզ է: Թուրքերը մտադիր են բնաջնջել Հայերին: Հայերին հալածում են, ուր որ հնարավոր է, նրանց հրահրում են, և առիթ են գտնում նոր հարձակումների համար: Եթե գա չի հաջողվում, ապա նրանց մատնում են սովի ու աղքատության: Այս նպատակով նրանք կողոպտում են գրավված շրջանները և հափշտակում ամեն ինչ, հակառակ Բաթումի պայմանագրի»¹²:

Մի այլ ղեկուցագրում (մ օգոստոսի 1918 թ.) նույն գեներալը հաղորդում էր. «Թուրքերը ուզում են Ադրբեջանով Թափանցել վաղնջական Հայկական Ղարաբաղի նահանգ և ավերել այն»¹³:

Կարելի է բերել նման բազմաթիվ այլ վկայություններ, սակայն սահմանափակվենք այսքանով: Ավելացնենք միայն, որ թուրքական կառավարության բարբարոսությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են Հայասնել նաև ոչ պաշտոնական անձինք, այսպես ասած, շարքային գերմանացիները՝ առևտրականներ, ինժեներներ, ուսուցիչներ, բժիշկներ ու գթության քույրեր և այլն, որոնք 1915-1916 թթ. գտնվելով Թուրքիայում, սկանատես են եղել Հայկական կոտորածներին: Ահա, օրինակ, ինչ է պատմել Մուշում 1915 թ. գործող գերմանական որբանոցի մի բժիշկը: «Մուշը հրդեհվեց ամբողջութամբ: Յուրաքանչյուր սպա հպարտանում էր անձամբ իր կողմից սպանվածների թվով, այդ համարելով իր ներդրումը Թուրքիան Հայոց ազգից աղատելու գործում... Շրջակա մի շարք գյուղերից անպաշտպան ու թուլացած խեղճ կանայք գալիս էին մեզ մոտ, խնդրելով ողորմաձուլթ-

¹² Նույն տեղում, վավ. 426:

¹³ Նույն տեղում, վավ. 424:

յուն ու պաշտպանութիւն... Մեզ արգելված էր որևէ բան անել նրանց համար, և նրանք մահանում էին մեր աչքերի առաջ»¹⁴:

Թուրք բարբարոսների և նրանց Հովանավորող գերմանական իմպերիալիստների դեմ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց գերմանական բանվորական հեղափոխական շարժման ակնավոր գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը: Լիբնեխտը ռալիստազի դեպուտատ, նա 1916 թ. Հունվարի 14-ին ռալիստական ցույցերին հարցապնդում անելու ժամանակ հրապարակավ հայտարարեց. «Թուրքական կառավարութիւնը կազմակերպել է հայկական զարհուրելի կոտորած: Ողջ աշխարհը գիտի այդ մասին և ողջ աշխարհը դրա պատասխանատուն է համարում Գերմանիային, չէ որ թուրքական կառավարութեանը ղեկավարում են Կ. Պոլսում գտնվող գերմանական սպաները: Ոչինչ չգիտեն միայն Գերմանիայում, որովհետև գերմանական մամուլի բերանին փականք է դրված»¹⁵:

Հիշատակութեան արժանի է և այն հանգամանքը, որ կայ-գերական Գերմանիայի փուլգումից հետո գերմանական մամուլում տպագրվեցին մի շարք մերկացուցիչ և արժեքավոր նյութեր երիտթուրքերի ոճրագործ ծրագրերի ու գազանութիւնների մասին:

Այսպես, օրինակ, "Deutsche Hilfsbung fur christl" պարբերականում 1919 թ. հրապարակվել է մի հաղորդագրութիւն, ըստ որի Էնվեր փաշան մի անգամ հրապարակավ խոստովանել է այն փաստը, որ Հայերի Գենոցիդը թուրքական կառավարութեան կողմից իրագործվել է նախօրոք մշակված ծրագրով¹⁶: "Deutsche Allgemeine Zeitung" թերթում 1927 թ. ապրիլի 28-ին հրապարակվել է գերմանացի գեներալ-ֆելդմարշալ ֆոն դեր Ղոյցի մասնավոր նամակը՝ գրված 1915 թ. նոյեմբերի 22-ին Հալեպում, որում

¹⁴ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916. London, 1916, p. 90-91.

¹⁵ Карл Либкнехт. Избранные речи, письма и статьи. М., 1961, с. 334.

¹⁶ С. Степанян. Армения в политике империалистической Германии. Ереван, 1975, с. 116.

խոսվում էր սիրիական անապատ աքսորվող Հայերի մղձավանջա-
յին վիճակի մասին: Ֆելդմարշալը, չնայած իր թուրքամետոլթյա-
նը, գրել է. «Ինչպիսի սարսափելի ժողովրդական ողբերգություն:
Առանց ուտելիքի ու պարենի, անօգնական, նրանք Հազարներով
քշվում են դեպի անՀայություն: Եստեղը մահանում են ճանա-
պարհներին և երկար ժամանակ մնում են առանց թաղվելու: Հո-
գու խորքում ցավակցում ես, բայց օգնել չես կարող»¹⁷:

Պետք է նշել, որ բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր
ու նյութեր, որոնք Հաստատում են Հայերի զանգվածային կոտո-
րածի փաստը, պահպանվում են Թուրքիայի նաև մյուս դաշնա-
կիցների՝ Ավստրիայի ու Բուլղարիայի պետական արխիվներում:

Մենք արդեն ասացինք, որ գերմանական պաշտոնական
փաստաթղթերը Հայկական կոտորածների մասին միանգամայն
անՀերքելի են, քանի որ նրանց Հեղինակները, լինելով կայզերա-
կան Գերմանիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, չէին կարող
հորինել փաստեր ու վկայություններ, որոնք կվարկարեկեն և՛ ի-
րենց, և՛ իրենց զինակից ու բարեկամ երիտթուրքերին:

2

Խոսելով թուրքական աղբյուրների մասին, նախ պետք է
նշել, որ Հակահայկական Հանցավոր ծրագրերը, ինչպես այդ տե-
սանք նախորդ շարադրանքում, նախապատրաստվել են երիտ-
թուրքերի 1910-1911 թթ. Սալոնիկում տեղի ունեցած գազտնի
խորհրդակցություններում և Համագումարներում: Այնտեղ ըն-
դունված որոշումներում պահանջվում էր մահմեդականացնել ողջ
ոչ թուրք ժողովուրդներին, ինչով և դեռևս մինչև 1915 թ. տեսա-
կան Հիմք դրվեց Հայերի և այլ «օտարածին» ազգությունների
կոտորածներին:

Սակայն դիմենք անմիջապես Հայերի ցեղասպանությունը
վերաբերող թուրքական փաստաթղթերին: Իթիհազականների

¹⁷ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg-Bergedorf, 1930, S. 71.

արյունոտ վարչակարգի տապալումից հետո արդեն 1919-1920 թթ. Հայտնաբերվեցին և հրապարակվեցին թուրքական կառավարության ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ բեյի մի շարք գաղտնի հեռագրեր Հայերի կոտորածների վերաբերյալ: Այսպես, 1915 թ. Հալեպի նահանգապետին ուղղված ծածկագիր մի հեռագրում կարդում ենք. «Որոշված է թուրքիայում ավրոզ Հայերին ոչնչացնել ամբողջովին: Նրանք, ովքեր դեմ են այս որոշմանը, չեն կարող մնալ իրենց վարչական պաշտոններում: Որքան էլ դաժան լինեն միջոցները, միևնույն է պետք է վերջ տալ Հայերի գոյությանը: Ուշադրություն մի դարձրեք ոչ տարիքին, ոչ սեռին, ոչ էլ խղճի խայթին»¹⁸:

Թալեաթի մի այլ հեռագրում ուղղված նույն նահանգապետին, կան այսպիսի տողեր. «Թեև Հայկական տարրը բնաջնջելու հարցը... վճռված էր ավելի վաղ, Հանգամանքները թույլ չտվին իրագործել այդ սրբազան գործը: Այժմ, երբ բոլոր արգելքները վերացված են, և ժամանակը եկել է մեր Հայրենիքը փրկելու այդ վտանգավոր տարրից, Հաստատակամորեն Հանձնարարվում է չենթարկվել կարեկցանքի զգացմունքին ի տես նրանց թշվառ վիճակի, այլ վերջ տալ բոլորին և ամեն կերպ ջանալ ոչնչացնել «Հաստատան» անվանումն իսկ թուրքիայում»¹⁹:

Թուրք պաշտոնյա Նայիմ-բեյը պատմում է մի չափազանց բնորոշ դեպքի մասին: Քանի որ սովից ու վարակիչ հիվանդություններից զանգվածորեն մահացել են ոչ միայն Միջագետք բռնի աքսորված Հայերը, այլև տեղի արաբ բնակչությունը, Նայիմ-բեյը մի անգամ դիմել է քաղաքի գործով գլխավոր կոմիտեի նախագահ Աբդուլլահադ Նուրի-բեյին. «Բեյ-է-Ֆենդի եկեք Հայերի աքսորը կատարենք պակաս խիստ ձեռով, այսպես մահը կսպառնա ողջ Միջագետքին: Այս լայնատարած շրջաններում սատանաներից բացի ոչ ոք չի մնա... Նուրի-բեյը ծիծաղեց: «Տղաս, սաաց նա,

¹⁸ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64; տե՛ս նաև *Վերահրատարակումը* (University of Pennsylvania, 1965).

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 7:

այդպիսով մենք միանգամից կազատվենք երկու վտանգավոր տարրից: Չէ որ Հայերի Հեռ միասին մեռնում են արաբները: Մի-թե՞ դա վատ է: Չէ որ մաքրվում է ճանապարհը թուրքիզմի հա-մար»²⁰:

Այստեղ նորից հիշենք Օսմանյան կայսրության XX դարի սկզբի քաղաքական գործիչներից մեկի՝ Մեվլան-զադե Ռիֆաթի (ձագումով քուրդ) Հիշողություններում, իմիջիապես, նկարագրածը այն գաղտնի խորհրդակցության ընթացքը, որի ժամանակ որոշում էր ընդունվել Հայերի ոչնչացման մասին: Ըստ այդ հեղինակի Հաղորդման, երիտթուրքերի առաջնորդներից մեկը ղոկատոր Նազըմը, նիստի ժամանակ ելույթ ունենալով, ասել է. «Հայ ծո-ղովրդին պետք է Հիմնովին ոչնչացնել, որպեսզի ոչ մի Հայ չմնա մեր երկրում և մոռացվի այդ անունն իսկ: Այժմ պատերազմ է, այսպիսի Հարմար իրադրություն այլևս չի լինի: Մեծ տերութ-յունների միջամտությունը և Համաշխարհային մամուլի ազմկոտ բողոքներն աննկատ կմնան, իսկ եթե նրանք իմանան, ապա կանգնած կլինեն կատարված փաստի առաջ, և դրանով էլ Հարցը կվերջանա: Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է ընդու-նեն Հայերի Համընդհանուր կոտորածի բնույթ: Անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորին, մինչև վերջին մարդը»²¹:

Խորհրդակցությանը ներկա գտնված էնվերը, Թալեաթը, Բեհաստգին Շաքիրը և մյուսները լիովին համաձայնել են Նազը-մի Հեռ և, ինչպես գրում է Մեվլան-զադեն, «միաձայն քվեարկե-ցին բոլոր Հայերին լրիվ ոչնչացնելու մասին, չբացառելով ոչ մի մարդու»:

1919 թ. երիտթուրք դահիճների կառավարության տապա-լումից Հեռո, Թուրքիայի նոր կառավարությունը Համաշխարհա-յին Հասարակության կարծիքի ճնշման ներքո Կ. Պոլսում կազմա-

²⁰ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 420. II изд. 1983, с. 473.

²¹ Mevlan Zade Rifat. Türkiye inkilabının iç yüzü. Halep, 1929, S. 90 (արա-բատառ).

կերպաց ռազմական դատարաններ (տրիբունալներ), որոնք մի շարք մեղադրանքների համար, այդ թվում հայերի կոտորածները կազմակերպելու մեղադրանքով դատում էին երիտթուրքերի կուսակցութեան շատ գործիչներին: Դատաքննությունների ժամանակ, որ վարում էին թուրք գեներալները, բազմաթիվ տվյալների և վկայությունների հիման վրա լիովին ապացուցվել է արևմտահայության Գենոցիդի փաստը: Արյունոտ զահիճներ Թալեաթը, էնվերը, Ջեմալը, դոկտոր Նազըմը և այլոք հեռակա կերպով դատապարտվեցին մահվան, շատերը՝ բանտարկության:

4. Գոլսի ռազմական տրիբունալի մեղադրական ակտում կան, օրինակ, այսպիսի տողեր. «Կարևորը, որ հետևում է սկզբած դատաքննությունից այն է, որ Հանցագործությունները, որ տեղի են ունեցել զանազան վայրեր և տարրեր ժամանակներում հայերին աքսորելուց սկսած, եզակի և տեղական գործողություններ չեն: Իրանք նախօրոք կանխամտածվել և իրագործվել են կենտրոնական մարմնի կարգադրությամբ... կամ գաղտնի հրամանների, կամ բանավոր հրահանգների համաձայն»²²: Այնուհետև մեղադրական ակտում ասված է, որ երիտթուրքերի կառավարության որոշման հիման վրա, երկրի հեռավոր ծայրերը աքսորովոչ հայերի քարավանները ոչնչացվում էին ճանապարհին՝ կառավարության կողմից ստեղծված հրոսակախմբերի կողմից, որոնց մեջ ներգրավված էին բանտերից արձակված Հանցագործները և քրեական տարրերը: Սկզբնական շրջանում, նշված է մեղադրական ակտում, ջանքեր էին գործադրում միամիտ մարդկանց համոզելու, որ ավազակային այդ հրոսակները, իբրև թե մասնակցելու են պատերազմական գործողություններին: «Մինչգեռ բոլոր ապացույցներն ու ողջ փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ այդ հրոսակախմբերը ստեղծվում էին տեղահանված հայերի քարավանները կոտորելու և ոչնչացնելու նպատակով»²³:

²² Геноцид армян в Османской империи... с. 473. II изд. с. 559.

²³ Takvimi Vekai, 1919, N3540, էջ 6 (արարատյան), տե՛ս նաև Գառմարան-Կիրական Հանդես, 1985, N3, էջ 117:

Թագմական տրիբունալների դատավարություններում ելույթներ ունեցան թուրքական բարձրաստիճան որոշ պաշտոնյաներ ու գեներալներ, որոնք արժեքավոր վկայություններ տվեցին: Այսպես. Արևմտյան ճակատում գործող Յրդ բանակի նախկին հրամանատար Վեհիբ փաշան դատարանում, որտեղ քննվում էին Խարբերդի գեպեբերը, հայտնեց, որ «հայերի կոտորածը և ոչնչացումը, նրանց ունեցվածքի թալանը ու հափշտակումները կատարվում էին «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի կենտրոնական ապարատի նախօրոք ծրագրված որոշումների հիման վրա»²⁴:

Հարկ է հիշել նաև իր Թալեաթ-փաշայի խոստովանությունը: Իր հիշողություններում, խոսելով հայերի բռնի դեպորտացիայի մասին, նա, տարիներ անց, այնուամենայնիվ ստիպված էր խոստովանել, որ դեպորտացիան «անզույժ մարդկանց պատճառով ողբերգական դարձավ: Ես նպատակ չունեմ ծածկելու այդ գործողությունների դաժանությունը»²⁵: Արյունարբու դահիճը, ինչպես տեսնում ենք, դիմելով ակնհայտ կեղծավորության, ջանում էր իր մեղավորությունը բարդել ուրիշների վրա, մինչդեռ հանրահայտ է, որ «անզույժ մարդկանց» դեկավարը հենց ինքն էր:

Գրող և հրապարակախոս, Թրքուհի Հալիդե Էդիպը հիշում է, որ մի անգամ Թալեաթը, փորձելով արդարացնել հայերի կոտորածը, ասել է «Ես համոզված եմ, որ եթե որևէ ազդանում է ամեն ինչ իր շահերի համար, և այդ հաջողվում է, ապա աշխարհը այն ընդունում է: Ես պատրաստ եմ մեռնել այն բանի համար, ինչ կատարել եմ, և ես գիտեմ, որ կմեռնեմ դրա համար»²⁶:

Թալեաթ-փաշան նախազգում էր, որ անպատիժ չի մնա կատարած հանցագործության համար: Եվ իսկպես, ինչպես հայտնի է, նա սպանվեց 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում հայ Հայրենասեր Սողոմոն Թեհլիրյանի կողմից:

²⁴ Геноцид армян в Османской империи... с. 478. II изд. с. 573.

²⁵ Talaat paşanın hatıraları. İstanbul, 1946, s. 72-73.

²⁶ Memoirs of Halide Edip. New York, London, p. 387.

Հայերի Գեներալի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ մենք գտնում ենք նաև այլազգի բազմաթիվ գործիչների մոտ: Արարական ազգային-ազատագրական շարժման Հայտնի գործիչ Փայեզ էլ-Հուսայինը, որ ձերբակալվել էր թուրքական կառավարութան կողմից, հաղորդում է կարևոր տեղեկություններ: Երբ նրան Ուրֆայի բանտից տեղափոխում էին Դիարբեքի թանա, նա տեսել է, թե ինչ էին անում Հայերի հետ: «Ճանապարհին, — գրում է նա, — մեր առջև բացվեց ահավոր տեսարան: Ճանապարհի երկու կողմում ընկած էին մեծ քանակով դիակներ: Այստեղ ընկած էր մի կին, որի երկար վարսերը ծածկում էին մարմնի կեսը, այնտեղ՝ մի ուրիշը բերանքսիվայր: Տղամարդկանց արևից չորացած դիակները ամուխի պես սևացած էին: Որքան մոտենում էինք Սևերեկին, այնքան ավելանում էր դիակների քանակը, հատկապես մանուկների... Մենք գիշերեցինք Սևերեկում և մյուս առավոտ ճամփա ընկանք: Մինչև Դիարբեքի Հասնելը, մենք ճանապարհին Հանդիպեցինք Հայ կանանց քարավանի, որոնց ժանգարմների պահակախմբի հակողությամբ քշում էին դեպի Սևերեկ: Նրանք այնպիսի հուսահատ ու թշվառ տեսք ունեին, որ այդ տեսարանը կշարժեր անգամ քարերի գուլթը և կարեկցություն կառաջացներ նույնիսկ վայրի գաղանների մոտ: Ինչի՞ Համար էին նրանց դատապարտել այդպիսի ճակատագրի: Ի՞նչ Հանցագործություն էին կատարել այդ կանայք: Միթե՞ նրանք պատերազմել են թուրքերի դեմ, կամ սպանել են գեթ մեկ հոգու նրանցից: Եվ ինչու՞մն էր կայանում այս անօգնական արարածների Հանցանքը: Նրանց միակ մեղքն այն էր, որ նրանք Հայուհիներ էին, որոնք գիտեին միայն իրենց գործն ու տնտեսությունը, դատարակում էին իրենց երեխաներին, և երբեք չէին հետաքրքրում ուրիշ ոչնչով, բացի ընտանեկան Հարմարավետություն վում ուրիշ ոչնչով, բացի ընտանեկան Հարմարավետություն ստեղծելուց ամուսինների և զավակների Համար և իրենց պարտականությունը կատարելուց... Երեկոյան մենք Հասնեք մի

իջևանատուն, որը գտնվում էր Դիարբեքիրից մի քանի ժամվա Հեռավորության վրա: Գիշերն անցկացրինք այստեղ, իսկ առավոտյան նորից ճամփա ընկանք: Ամեն տեղ դիակներ. այստեղ մի տղամարդ է կրծքից դարնված, այնտեղ՝ կին հոշոտված մարմնով. կողքին՝ հավերժական քնով քնած երեխա. քիչ այն կողմ՝ մի մատղաշ աղջիկ, որ ձեռքերով ծածկել է իր մերկութունը: Այսպես շարունակվեց մեր ճանապարհը, մինչև հասանք Դիարբեքիրի մոտ գտնվող Ղարա Բունար ոչ մեծ ջրանցքին: Այստեղ մենք հանդիպեցինք սպանելու և գազանության մի այլ մեթոդի: Մենք տեսանք ամբողջովին այրված դիակներ: Լոկ միայն ամենատես Տիրոջն է հայտնի, թե քանի-քանի երիտասարդներ ու զեզեցիկ աղջիկներ, որոնք կարող էին միավորել իրենց կյանքը, կենդանի կերպով կրակի են մատնվել այս վայրում: Մենք չէինք կարծում, որ դիակներ կգտնենք նույնիսկ Դիարբեքիրի պարիսպների մոտ: Սակայն ամբողջ ճանապարհը, մինչև քաղաքի դարպասները ծածկված էր նրանցով: Ինչպես ես Հետագայում իմացա եվրոպացիներից, այն բանից հետո միայն, երբ եվրոպական թերթերը խոսեցին այդ մասին, կառավարութունը Հրաման տվեց թաղել սպանվածների դիակները»²⁷:

Նշանավոր արևելագետ-թուրքագետ Վ. Ա. Գորդլևսկին, 1917 թ. այցելելով Արևմտյան Հայաստան, գրել է. «Բիթլիսով անցնելիս ականջալուր եղա այնտեղ տեղի ունեցած կոտորածի արձագանքներին: Ինչպես ինձ պատմեցին տեղի բնակիչները, փողոցները, տները, որտեղ ապրում էին հայերը, եկեղեցիներն ու վանքերը լցված էին դիակներով, կանայք ընկած էին բռնաբարությունից հետո սպանված, դիակները թափված էին երբեմն անխացած «ինչպես խորոված խոճկորներ» — ասում էին ակնատեսները: Երբեմն որովայնախոռոչը լցված էր լինում ավազով, Հյուսիսքերը կտրած. կիսամոխրացած կոշիկի և տաբատի մեջ ծածկված էր ոտքը, իսկ քիչ հեռու ընկած էր գանգ ու թևը: Բիթլիսից հետո

²⁷ Геноцид армян в Османской империи... 1966, с. 356-357. II изд. с. 401-402.

կիրճում ընկած էին դիակների բլուրներ, ոմանց պարանոցին կային պարաններ՝ մետաղյա ծայրակալներով, կարծես թե տանջողները նախ եղջրահարել են զոհերին: Դա եղել է սպանդ, ժողովրդի աննախադեպ կոտորած: Մարդիկ, ասես կորցրել էին խիղճը: Բայց ամաչեց Եփրատը և լացեց արյուն-արցունքներով: Մուշի մոտակա կամուրջը տակալին իր վրա պահպանում է այն դժերը, Հեաքերը, երբ գետը արյունից վարարել էր: Այդպես ոչնչացան մեկ միլիոնից ավել հայեր»²⁸:

Իրենց վրդովմունքն արտահայտեցին նաև Եփեյցարիայի Հարյուր Նշանավոր Հասարակական գործիչներ: 1915 թ. սեպտեմբերին Նրանք Հանդես եկան Հետևյալ Հայտարարություններով. «Այն ժամանակ, երբ պատերազմը, կլանելով Եվրոպայի մեծ ժողովուրդների ողջ ուժերը, իր վրա է սեռում աշխարհի ուշագրությունը, Թուրքիան դարձավ գաղանթյուններով ուղեկցվող իրազարձությունների թատերաբեմ, գաղանթյուններ, որոնց առաջ աղոտանում են այժմ այլ վայրերում իրագործվող, կամ էլ այդ երկրում նախկինում կատարված չարագործությունները: Խոսքը ողջ Հայ ժողովրդի սխտեմատիկ բնաջնջման մասին է՝ Թուրքական կայսրությունում բացառապես իսլամի տիրապետություն Հաստատելու անդրդվելի մտադրությամբ: Հարյուր Հազարավոր Հայեր կոտորվել են, կամ էլ զանգվածորեն արքայի իրենց քաղաքներից և գյուղերից: Միջազեռքի անապատներ և այլ վայրեր տեղափոխված, Նրանք կործանվում են կարիքի և աղքատություն մեջ: Ծատ շատերը, Հատկապես կանայք ու երեխաները, ստիպված են մահճակալանություն ընդունել: Այս փաստերը Հաստատված են անաչառ ականատեսների վկայություններով, որոնք իրենց խառնվածքի և դիրքի պատճառով արժանի են կատարյալ վստահություն»²⁹:

Վերհիշենք 1915 թ. սեպտեմբերին Լոնդոնի «Թայմսում» տպագրված թերթի կահիրեի թղթակցի Հաղորդումը հայերի կո-

²⁸ В. А. Гордлевский. Избранные сочинения. Т. 3, М., с. 129-130.

²⁹ АВПРИ, Политархив, А. 3492, А. 15.

տորածի մասին, որում ասված է. «Ի տարբերություն պատմականորեն նախորդած սպանությունների, այժմյան զազանությունները չեն սահմանափակվում մի որոշակի շրջանով: Մասնունից ու Տրապիզոնից, Օրդուից ու Այնթապից, Մարաշից ու Էրզրումից միևնույն յուրերն են հասնում զազանությունների մասին. անխղճորեն գնդակահարված, խաչված, խեղված կամ աշխատանքային գումարտակներ տարված տղամարդկանց, առևանգված և բռնի մահմեղականացված երեխաների մասին, բռնաբարված ու երկրի խորքերը ստրկություն վաճառված կանանց մասին, տեղում գնդակահարված կամ երեխաների հետ Մոսուլից արևմուտք անապատ քարտրված կանանց մասին, որտեղ ոչ ուտելիք կա, ոչ ջուր, կամ Հալեպի ու Բաղդադի միջև՝ Դեյր էլ-Ջոր քարտրված, որտեղ պարեն չկա: Եվ մեկ, և մյուս դեպքում նրանց սպառնում է սարսափելի մահ: Այս դժբախտ զոհերից շատերը չհասան նշանակված վայր, որովհետև պահակախումբը այնպես էր նրանց քշում, որ նրանք ընկնում էին, և քանի որ ծեծով ու քաջիկներով հնարավոր չէր նրանց ստիպել շարժվել առաջ, ապա նրանց թողնում էին մեռնելու ճանապարհներին, և նրանց դիակները ճատրեն ցույց էին տալիս այն ուղին, որով նրանք անցել էին: Շատերին կապում էին զույգ-զույգ, մեջք-մեջքի և ողջ-ողջ ջուրն էին նետում: Ձեյթունում հայերը խարվեցին Ազանայից Հայտնի Ծաքրի-փաշայի կողմից: Գերմանական որոշ Հյուպատոսներ ոգնչնչողներն էին այդ իրադարձությունների»²⁰:

Անգլիայի նշանավոր քաղաքական գործիչ Ու. Չերչիլը այս նույն կոտորածների կապակցությամբ ասել է. «1915 թ. Թուրքական կոտորածները Փոքր Ասիայում ալըրող հայերի նկատմամբ սկսեց անցկացնել անողոք զանգվածային կոտորածի ու տեղահանության քաղաքականություն: 300 կամ 400 հազար տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ փախան ռուսական տարածք և մասամբ Պարսկաստան ու Միջագետք... Մոտավոր հաշվումներ-

²⁰ The Times, 29.XI.1915.

բով այդ բռնացումներին ենթարկվեցին մոտ 1/4 միլիոն հայեր, որոնց կեսից ավելին ոչնչացավ»²¹:

Մենք ներկայացրինք թուրքական ջարդարանների հանցագործությունների մասին գոյություն ունեցող փաստաթղթերի ու վկայությունների աննշան մասը միայն: Սակայն սա էլ կասկած չի թողնում այն մասին, որ ոճրագործ երիտթուրքերը 1915-1916 թթ. անօրինակ դաժանություններ իրագործեցին արևմտահայերի ցեղասպանությունը: Եվ որքան էլ ջանան պատմության կեղծարարները խեղաթյուրել պատմական ճշմարտությունը, նրանց չի հաջողվի թաքցնել այն և թյուրիմացության մեջ գցել Համաշխարհային Հասարակական կարծիքը:

Այս բացարձակ ճշմարտության լույսի տակ բոլորովին պարզ է դառնում այն, որ պատմության ժամանակակից կեղծարարները ոչ մի հիմք չունեն արևմտահայության ցեղասպանության մասին բազմաթիվ երկրներում ստեղծված Հարուստ գրականությունը մեղադրելու միտումնավորության ու կեղծիքի մեջ: Ձէ որ գերմանական սկզբնաղբյուրները Հաստատում են այն, ինչ որ զբնդել են Հայ, ռուս, ֆրանսիացի, անգլիացի, շվեյցարացի, ամերիկացի և այլ ազգությունների հեղինակները: Վերջիններս կողմից հրատարակված փաստերն ու վկայությունները չեն հակասում գերմանական փաստաթղթերի տվյալներին, ընդհակառակը, ընդհանուր առմամբ համընկնում են նրանց Հետ: Այսպիսով, ընդհանուր առմամբ Համընկնում են ոչ թե տարբեր ազգությունների Հարյուրավոր ու հազարավոր անվանի հեղինակները, այլ մի քանի տասնյակ թուրք նորելուկ «պատմաբանները», որոնց Համար ոչ մի նշանակություն չունի ոչ գիտական օրյակատիվությունը, և ոչ էլ պատմական ճշմարտությունը:

Պետք է ընդգծել, որ արևմտահայերի ցեղասպանության մասին կարևոր փաստաթղթեր են պահպանվում նաև Սոֆիայի,

²¹ У. Черчилль. Мировой кризис. М.-Л., 1932, с. 27.

Բուդապեշտի ու Վիեննայի արխիվներում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Օսմանյան պետութւյան դաշնակից ու զինակից բուլղարական և ավստրոհունգարական կառավարութւյուններին՝ Թուրքիայում աշխատող դեսպաններն ու հյուպատոսները, չնայած իրենց Թուրքասիրութւյանը, նույնպէս վկայում են արեւմտահայութւյան մասսայական կոտորածներին և երիտթուրքերի անօրինակ գազանութւյուններին մասին: Բուլղարական ու ավստրոհունգարական այդ փաստաթղթերին, որոնք ևս պերճախոս են ու անհերքելի, մենք կանդրադառնանք մի այլ անգամ:

Դառնալով Թուրքական արխիվների դռները բաց լինելու և նրանցում ցեղասպանութւյունը հաստատող նորահնար ազգայնական առասպելի շրջանառութւյանը, պետք է հատկորեն պատկերացնել, թե հայոց կոտորածը կազմակերպողները, դեռ աշխարհամարտը չավարտած, հոգ էին տանում պաշտոնական հրահանգներն ու նրանց ի պատասխան գրվող զեկուցադրերը արխիվային գրանցման, առավել ևս պահպանութւյան չհանձնելու համար: Այլ կերպ՝ ո՞ւր են այսօր այն հարյուրավոր վկայութւյունները, որոնց հիմամբ ի մասնավոր հիմնած ետպատերազմյան ատյանը ոճրագործներին մի քանիսին, այդ թվում Թալեաթին, մահապատժի վճռի արժանացրեց: Զավեն պատրիարքի հուշերին ծանոթացած ընթերցողները շատ լավ են պատկերացնում, թե ինչե՛ր և ինչպե՛ս չքացան և թե ինչու այժմ համարձակ կոչ են անում վկայութւյուններ փնտրել Թուրքական արխիվներում:

ՄԻ ԲԱՆԱԿԵԾ ԶՄՅՈՒՈՆԻԱՅԻ 1922 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՍԱՍԻՆ
(Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ցարդերի 70-ամյակի
առթիվ)

1965 թ. ապրիլի սկզբներին ամերիկյան Հայտնի «Թայմս» ("Times") Հանդեսը տպագրեց գլոբալստական անգլիացի լորդ Կինրոսի «Աթաթուրք» խորագիրը կրող մեծածավալ գրքի մասին¹: Ընդհանուր առմամբ դրական գնահատական տալով այդ աշխատությունը, պարբերականը, սակայն, սխալ էր Համարում գրքում բերված այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին Զմյուռնիայում 1922 թ. սեպտեմբերին կատարված ոճրագործություններին: Հատուկ ծանոթագրություն մեջ Հանդեսը անհրաժեշտ Համարեց նշել այն Հանգամանքը, որ Կինրոսը ճիշտ էէ, երբ Հիմք ընդունելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Պետական գեղարտամենտի տվյալները գրել է, թե Զմյուռնիայում 1922 թ. սեպտեմբերին զոհված հույների և Հայերի ընդհանուր թիվը կազմել է անգամ 2000 մարդ: Հանդեսը ճիշտ էէր Համարում գրքի Հեղինակի նաև այն տեսակետը, որ քաղաքի Համատարած Հրդեհը իբր ծագել է պատահաբար:

Առարկելով անգլիացի լորդին «Times»-ը պնդում էր, որ Զմյուռնիայում կատարված ջարդերի Հետևանքով զոհերի թիվը եղել է 100000, իսկ այնքիչ Հրդեհը կազմակերպել են քաղաքը գրաված թուրք զինվորները իրենց Հրամանատարի ցուցումներով: Պարբերականում ասված էր. "The scandalous Smyrna massacre of 1922, in which 100000 Greeks and Armenians were allegedly consumed in a conflagration lit by the victorious Turks, is

¹ K i n r o s s, Lord. Atatürk. New York, 1965.

minimized by Kinross, who accepts the U. S. State Department's conclusions: the death toll was about 2000 and the fire was started by accident².

Ամերիկյան նշանավոր Հանդեսի այս իրավացի առարկությունները, իհարկե, չընդունեցին ո՛չ թուրքերը և ո՛չ էլ նրանց այլազգի «բարեկամները»: Արգելվեց շարաթաթերթի այդ Համարի տարածումը Թուրքիայում, ի պաշտպանություն Կինրոսի Հանդես եկան թուրքօֆիլ մի շարք հեղինակներ: Խոսենք դրանցից մեկի մասին:

Ապրիլի վերջերին բանավեճին միջամտեց Մոսկվայում լույս տեսնող «3а рубежом» շարաթաթերթի աշխատակից, լրագրող Գ. Արիևիչը: Առանց խորանալու փաստերի մեջ, կամ թե հատուկ դիտավորություններ, նա շտապեց հրապարակել մի հոդված, ուր պաշտպանելով Կինրոսի տեսակետը՝ փորձեց ցույց տալ, որ իբր իզմիրը հրդեհել են ոչ թե թուրքերը, այլ «ինտերվենտները» (այսինքն անգլիացիները, հույները), և որ Ձմյուռնիայի սեպտեմբերյան անցքերը պետք է Համարել ոչ թե «ամոթալի ջարդեր», ինչպես գրում է «Թայմսը», այլ թուրքական «ազատագրական շարժման ավարտ» («3а рубежом», 23-29 ապրիլի 1965 թ., №17):

Արևմտահայերի ցեղասպանության 50-րդ տարեդարձի օրերին մեծ տպաքանակ ունեցող ռուսական շարաթաթերթում հրապարակված այս ամոթալի տողերը չէին կարող զայրույթ չառաջացնել Հարցին տեղյակ մարդկանց մեջ: Մայիսի վերջերին կարդալով Գ. Արիևիչի հոդվածը, ես բողոք արտահայտող մի նամակ ուղարկեցի շարաթաթերթի խմբագրությանը: Ահա մի քանի քաղվածք այդ նամակից:

«3а рубежом» պարբերականի խմբագրական խորհրդին:

Հարգելի ընկերներ. Ձեր շարաթաթերթի 1965 թ. ապրիլի 23-29, 17-րդ Համարում տպագրված է Գ. Արիևիչի

² "Times", 1965, April 9, vol. 85, N 15, p. 63.

«Последователи Меднуса» («Մեդիուսի Հետևորդները») փոքրիկ Հողվածը: Հեղինակը ձևանում է, թե իբր բացահայտում է ամերիկյան «Թայմս» պարբերականի զրպարտիչներին, իսկ իրականում կոպիտ կերպով խեղաթյուրում է փաստերը: Ի՞նչ է զրուս «Թայմսը»: «Իզմիրի ամոթալի կոտորածը 1922 թվականին, երբ Հաղթական թուրքերի կողմից կազմակերպած մեծ Հրդեհի ժամանակ ոչնչացան 100000 հույներ և Հայեր, նվազեցված է Կիլիկոսի կողմից, որը Համաձայնվում է Պետական դեպարտամենտի այն եզրակացության Հետ, որ զոհերի ընդհանուր թիվը եղել է երկու Հազար, և որ Հրդեհը պատահաբար է ծագել» («Թայմս», 1965 թ. ապրիլի 9, հ. 85, № 15, էջ 63):

Արիևիչը, ըստ երևույթին, վատ գիտի պատմություն: Հանդես բերելով անթույլատրելի թեթևամտություն, նա զայրանում է. «Հակառակ պատմական ճշմարտության, Հողվածում («Թայմսի») Հողվածում — Մ. Ն.) ապացուցվում է, որ 1922 թվականի սեպտեմբերին Իզմիրը իբր Հրդեհվել է ոչ թե թուրքական բանակից փախչող ինտերվենտների կողմից, այլ իրենց՝ թուրքերի կողմից: Իսկ ազգային-ազատագրական պայքարը, որ ավարտվեց քաղաքի ազատագրումով, պարբերականն անվանում է «ամոթալի կոտորած» (էջ 18):

Կարգում են այս սողերը և Հեղինակի փոխարեն կարմրում են: Բայց Հենց Արիևիչն է ջանում ժխտել պատմական ճշմարտությունը, ըստ էության Հանդես է գալիս թուրք զահիճների փաստարանի դերում և սովյալ Հարցում պաշտպանում է Պետական դեպարտամենտի տեսակետը: Ձէ որ անժխտելի փաստերը խոսում են այն մասին, որ 1922 թվականի սեպտեմբերին Իզմիրում, թուրքական զորքերը իսկպես կոտորել են մոտ 100000 հույներ և Հայեր և Հրդեհել են նրանցով բնակեցված քաղաքի թաղամասերը: Իզմիրի կոտորածը և ջարդերը պատահական երևույթներ չէին: Այդ նույն թուրքական (քեմալական) զորքերը, ինչպես Հայտնի է 1920-1921 թթ. Արևելյան (Անդրկովկասյան) Հայաստանում

կուտորել են 198000 հայ (տե՛ս Советская историческая энциклопедия, Հ. 1, Մ., 1961, էջ 753):

Փխտելով հանրահայտ փաստերը, Գ. Արիևիչը թույլ է տալիս պատմության նենգափոխում և անարգում 1922 թ. զազանարար ոչնչացված տասնյակ հազարավոր անմեղ մարդկանց հիշատակը: Ավելին, նա վիրավորում է բոլոր հույների և հայերի միանգամայն հասկանալի զգացմունքները, որոնք չեն մոռացել իրենց հայրենակիցների ողբերգական ճակատագիրը:

Հարկ է նշել, որ Արիևիչի հազորգումը հրապարակվել է ս.թ. ապրիլի վերջին, այսինքն այն օրերին, երբ հայ ժողովուրդը նշում էր 50-ամյակը իր ամենամեծ ողբերգության՝ 1915-1916 թվականներին թուրքիայում մեկ և կես միլիոն հայերի բնաջնջման: Արիևիչը և մյուսները, ըստ երևույթին, զուրկ են տարրական տակտից: Գ. Արիևիչի հողվածի հրապարակումը կոպիտ սխալ է: Մնում է հուսալ, որ նման փաստեր չեն կրկնվի»:

Այս բողոքին միացավ Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վ. Լ. Համբարձումյանը, որը նամակին ավելացրեց հետևյալ տողերը.

«Ամբողջովին համաձայն եմ ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ներսիսյանի նամակի հետ: Զարմանալի է, որ սովետական լրագրողների շարքում գտնվեց նողկալի դահիճներին պաշտպանող մարդ: Ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյան: 1.VI.1965»:
Մոսկվայի շաբաթաթերթի արձագանքը չուշացավ: Եստուով ստացվեց հետևյալ պատասխանը.

«Հարգելի ընկ. Ներսիսյան.

Ձեր նամակը Գ. Արիևիչի խկապես անթույլատրելի սխալի մասին քննվել է մեր շաբաթաթերթի խմբագրական խորհրդում: Խմբագրական խորհուրդը որոշել է հետաքննել այս սխալի պատճառները և մեղավորներին պատժել:

Հարգանքներով՝ «За рубежом» շաբաթաթերթի
խմբագրության պատասխանատու քարտուղար Կ. Բելյակ:
1965 թ. 17 Հունիսի»:

Ի դեպ, խմբագրության այս պատասխանը, ինչպես նաև
Հայերի ցեղասպանության հիսունամյակի առիթով «Правда»
թերթում տպագրված մի հոդված³, պետք եղավ օգտագործել մեկ
տարի հետո, երբ առաջ քաշվեց մեղադրանք այն մասին, թե ա-
ռանց ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի մինիստրության թույլտվության
Երևանում, Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի կողմից
հրատարակվել է «Геноцид армян в Османской империи»
փաստաթղթերի ժողովածուն⁴:

Որպեսզի ցույց տրվի, թե Գ. Արիևիչը ինչպես է նենգա-
փոխել պատմությունը, ես նամակին կցել էի Ռենե Գյուռոյի "La
mort de Smyrne" գրքուկի մի քանի գլուխների ուսերեն թարգ-
մանությունը: Ֆրանսիացի հեղինակի այս աշխատությունը, որը
լույս է տեսել Փարիզում 1922 թ. վերջերին, Ջմյուռնիայի ջարդե-
րի մասին գոյություն ունեցող զրահանություն մեջ ամենահա-
վաստի աղբյուրներից մեկն է⁵: Այն գրված է կատարված ոճա-
գործության ակադեմիկոսների (ընդ որում տարբեր ազգություննե-
րի պատկանող մարդկանց) անհերքելի ցուցմունքների ու վկա-
յությունների հիման վրա: Այսօր, Ջմյուռնիայի արյունոտ անց-
քերից տասնամյակներ անց, ավելորդ չենք համարում նրանից
բերել մի շարք քաղվածքներ, որոնք իրենց նշանակությունը չեն
կորցրել նաև մեր օրերի համար:

Նշելով այն փաստը, որ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին (չա-
բաթ օրը) քեմալական հեծելազորը ներխուժեց Ջմյուռնիա, Ռենե

³ 1965 թ. ապրիլի 24-ին «Պրավդա»-ում հրատարակվեց իմ և պրոֆ. Ն. Ուշակովի «Գնեցիցը ամենամանր հանցագործությունն է մարդկության հան-
դեպ» հոդվածը, որտեղ ուղղակի ասված էր. «Հիսուն տարի առաջ երիտթուր-
քերի կոտորածությունը բնաջնջեց ժողովրդային մեկ ու կես միլիոն Հայ»
(Հայերեն թարգմ. տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 25 ապրիլ 1965 թ.):

⁴ Տե՛ս Գեոցիդ արмян в Османской империи. Сборник документов
и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966.

⁵ R e n e P u a u x. La mort de Smyrne. Deuxième édition. Paris, 1922.

Պրուտն գրում է (քաղվածքները բերում ենք Հայերեն Մոսկվայի շարաթաթերթին ուղարկված ուսուսերեն թարգմանությունից)։ «Բոլոր վկայությունները Համընկնում են այն Հարցում, որ Ջմյուռնիա մուսք գործելուց հետո թուրքերը շրջապատել են Հայկական թաղամասը: Բրիտանական մի լիազոր ներկայացուցիչ Կ. Պոլսի «Թայմսի» թղթակցին Հայտնել է, որ սեփական աչքերով տեսել է Հայկական թաղամասում կանանց ու տղամարդկանց դիակներով ծածկված փողոցներ:

Դոկտոր Ուիլֆրեդ Պոստը Նյու Յորքից Հայտնում է, որ սպանություններն ու թալանը սկսվեցին հրդեհից շատ առաջ: «Փողոցներում, — ասում է նա, — այնքան դիակ կար, որ ես ստիպված եղա դուրս գալ մեքենայից և նրանց մի կողմ հեռացնել, որպեսզի Հնարավորություն տամ մեքենայի անցնելուն»:

Այն ժամանակ, երբ Հայկական թաղամասում կոտորածը թեժանում էր ամեն ժամ, թուրքերը կանոնավոր ու անկանոն զորամասերից ցրվում էին հունական թաղամասով դեպի Հյուսիս:

Կանանց ու աղջիկների Հափշտակումը թուրք զինվորների հին սովորույթն է, և դրան վերաբերող բազմաթիվ վկայությունները վրդովմունք են առաջացնում: Կանանց բռնաբարում էին ամուսինների ու Հայրերի աչքի առաջ, որոնց սպանում էին Հանցանքը խանգարելու փորձի Համար: Անգլիական Ֆիրմայի աշխատակից մի Հույն ներկա էր դտնվել իր Հոր սպանությանը և կոտորում աղջկա բռնաբարմանը: Ամերիկյան Հպատակություն ընդունած մի արևելցի ինքնասպան եղավ նման մի տեսարանի վկա լինելուց հետո: Ինչ վերաբերում է անցորդների, նույնիսկ եվրոպացիների կալանավորմանն ու թալանին, ապա դա սովորական երևույթ էր:

Հայերի նկատմամբ որսը, սպանությունները և թալանը շարունակվեցին 12-ի ողջ օրը: Պարոն Տ. Ռոյ Տրելորը Հայտնում է, որ ամսի 11-ին Հայերին խմբերի բաժանեցին յուրաքանչյուրում 100 մարդ, տարան Կոնակ (նահանգապետի պալատ) և կոտորեցին այնտեղ: Հայ բնակչության բնաջնջումը շարունակվեց նաև երեքշաբթի [12-ին] երեկոյան. Հազարավոր Հայեր կոտորվե-

ցին: Հետևյալ օրը դիակներից այնպիսի գարշահոտություն էր գալիս, որ ոչ մի հնարավորություն չկար մոտենալ որոշ թաղամասերի: Տ. Ռոյ Տրելորը ավելացնում է. «Անգլիական քահանա պարոն Դորսոնը, որը մեծագույն վտանգի էր ենթարկվում, փորձելով թաղել մահացածներին և թեթևացնել կենդանի մնացածների տանջանքները, սեփական աչքերով է տեսել ամենանողկալի գազանությունները. մենք բոլորս՝ նա, ես և մյուս ականատեսները, պատրաստ ենք ներկայանալ ամեն մի Հանձնաժողովի և պատմել այն, ինչ մենք տեսել ենք»⁶:

Գրքույկի Հաջորդ բաժնում խոսվում է Ջմյունիայում բռնկված Հրդեհի մասին: Բերվում են բազմաթիվ փաստեր, վկայություններ, որոնք ցույց են տալիս, որ Հակոթակ կեղծարարների պնդումներին, Հրդեհը ու նրան ուղեկցող թալանը, ավերը կազմակերպել են թուրք զինվորները:

«Թուրքերը, թալանելով Հայկական թաղամասը և կոտորելով նրա բնակչության մեծ մասը, դիմեցին կրակին, իրենց չարագործության հետքերը կոծկելու համար: Այսպիսին է բազմաթիվ ականատեսների միանգամայն որոշակի կարծիքը: Նվրոպա Հասած առաջին հեռագիրը ուղարկվել էր «Զիկագո Տրերյունի» Հատուկ թղթակից Ջոն կեյտոնի կողմից. հեռագրում կրկնված էին Հայկական թաղամասի կենտրոնում գտնվող ամերիկյան դպրոցի տնօրենուհի Միննի Միլսի վկայությունները: Նա տեսել է, թե ինչպես կանոնավոր բանակի թուրք ենթասպան մտավ իր դպրոցի մոտի Հայկական տունը: Նրա ձեռքին կային բիդոններ: Նրա գնալուց հետո տունը բոցավառվեց:

«Թայմսի» Մալտայում գտնվող Հատուկ թղթակիցը փախստականներին Հարցումից հետո 18-ին հեռագրել էր, որ Հրդեհը սկսվեց երեք թաղամասերում միևնույն ժամանակ: Գարոն Տ. Ռոյ Տրելորը Հայտնում է, որ առաջին Հրդեհը սկսվեց 13-ին, ցերեկը ժամը 2-ին: Ժամը Հինգին նկատվեցին Հրդեհի չորս նոր օջախներ: «Ջմյունիայում ապրող շատ ականավոր անգլիացիներ»

⁶ Նույն տեղում, էջ 8-12:

րի կարծիքով, — գրում է Տրելորը, — [Թուրքերը] վազեցին դեպի հրդեհը, կոծկելու համար հայկական թաղամասում իրազորած հրեշավոր սպանողը»: Նա ավելացնում է, որ ապացույցներ կան այն մասին, որ թուրքերը բարեկազով շրջափակում էին տները, նախքան նրանց հրկիզելը, և նավթ էին լցնում հայկական թաղամասում:

«Էկո դը Պարիս» Մարսելի թղթակիցը «Ճրիգիայի» (20 սեպտեմբերի) ուղևորներից լսել է, որ հրդեհի ջջախների թիվը հասնում էր քսանի: Հրդեհից փրկվածներից մեկը ասաց, որ «քեմալականները շրջափակեցին հայկական թաղամասը և սկսեցին ուժերի և նավթի միջոցով հրկիզել տները»:

«Մանչեստր Գարդիանի» 4. Պուլսի թղթակիցը Հեռագրում էր 20-ին, որ Չմյուռնիայից եկած փախստականների հարցումից Հետո նա համոզվեց, որ հրկիզումը դիտավորյալ կատարել են թուրքերը: Ականատեսներից մեկը տեսել էր, թե ինչպես թուրք զինվորները նավթ էին լցնում:

«Սիմպսոն» սկանակրով 20-ին 4. Պուլս ժամանած ամերիկյան սկանատեսները միաձայն ազետի պատասխանատուությունը դնում էին թուրքերի վրա: Այս անկողմնակալ սկանատեսները հայտնեցին. «Քեմալականները անհամեմատ ավելի շատ առում են հայերին, քան Հույներին: Քաղաք մտնելուց ի վեր թուրքերը որոշեցին ոչնչացնել հայերին: Այն բանից Հետո, երբ հրդեհը մոյզեցնում էր արդեն մի քանի ժամ, հանկարծ քամին Հյուսիսից հարավ փոխեց ուղղությունը, և կայծերը թռան ելուպական թաղամաս: Այդ ժամանակ թուրքերը հատկացան իրենց սխալը. քեմալականները ամենևին էլ չէին պատրաստվում ոչնչացնել ողջ քաղաքը, որը գրավելու համար նրանք պայքարել էին երկար տարիների ընթացքում. ընդ որում այդ պայքարում նրանք մեծ զոհեր տվին թե մարդկանցով, թե զրամով»:

Քաղաքում շրջող պարեկներից ամերիկյան ծովայինները հայտնում են, որ իրենք տեսել են թե ինչպես թուրք զինվորները հրկիզում էին տները: «Մորնինգ Պոստի» 4. Պուլսի թղթակիցը 19-ին Հեռագրում էր. «Համեմատելով մի շարք փախստականների

անգլիացիներին, սերբերին և բնակչության կուլտուրական շերտին պատկանող այլ ազգությունների քաղաքացիների Հաղորդումները, ես անհրաժեշտ եմ համարում հայտարարել, որ նրանք միաբերան հաստատում էին, որ հրկիզումը կատարվել է թուրքական անկանոն զորքերի կողմից, կանոնավոր զորքերի մասնակցությամբ և զինվորական իշխանությունների ակնառու թույլտվությամբ»⁷:

Ռենն Պյուոյի գրքույկում այնուհետև բերվում են փաստեր այն բարբարոսությունների մասին, որոնք տեղի են ունեցել Ջմյուռնիա քաղաքի երկու արվարձաններում: Այսպես, օրինակ, Բուռնաբաթ արվարձանում կատարված ոճրագործությունների մասին կարգում ենք. «Թուրքերը ոչ միայն ավարառության մասնեցին Բուռնաբաթը, այլև զազանաբար մորթեցին ողջ քրիստոնյա բնակչությանը, անգամ այդ ավանի անգլիական ընտատնիքների հույն և հայ աղախիններին: Բրիտանական գլխավոր ուղղիղենտներից մեկը, պարոն Սայքսը, տեսել է, թե ինչպես թուրքերը սպանել են 26 գժբախտ աղախինների: Աղախինների մի ուրիշ խումբ, 20-25 աղջիկներ, ապաստան էր փնտրում մի անգլիական կալվածքում, բայց ապարդյուն. աղջիկները այնտեղ բռնկեցին և նողկալի անարգանքից հետո սպանվեցին»⁸:

Ծանոթացնելով «3а рубежом» շարթաթերթի խմբագրությանը Ռենն Պյուոյի աշխատությանը՝ ես միաժամանակ նամակում գրել էի, որ Ֆրանսիացի Հեղինակի կողմից բերված համառոտ տեղեկությունները ցույց են տալիս, թե որքան անբարեխիղճ ու ստախոս են այն թուրքասեր Հեղինակները, որոնք փոր-

⁷ Նույն տեղում, էջ 13-15:

⁸ Նույն տեղում, էջ 18: Ջմյուռնիայի ավերման, քրիստոնյա բնակչության ջարդերի մասին մանրամասն ու հավասար տեղեկություններ է հրատարակել ամերիկացի հուշակազմող գրող Էռնեստ Հեմինգուեյը, որը այդ ժամանակ որպես կանադական «The Toronto Daily Star» թերթի թղթակից գտնվում էր Ջմյուռնիայում (տե՛ս Ernest Hemingway. In Our Time. New York, 1930): Հետագա տարիներին լույս տեսած գրքերից առանձնապես հիշատակության արժանի են Մ. Լովսեֆյանի «The Smyrna Affair» գրքը (N. Y., 1966, 1968, 1972 թթ.) և ապա «Smyrna 1922, Destruction of a City» աշխատությունը (N. Y., 1988):

ձուժ են նենդագիտիւնի Զմյուռնիա քաղաքում 1922 թ. կատարված ոճրագործութիւններին պատմութիւնը: Գրքույկում իրավացիորեն նշված է, որ բացառապէս կեղծարարների ճամբարում գտնվեցին նաև մի շարք պետութիւնների, մասնավորապէս Ֆրանսիայի պետական շատ գործիչներ ու ԱՄՆ-ի պետական դեսպարտամենտի ղեկավարներ, որոնց Հետաքրքրում էր ոչ թէ պատմական ճշմարտութիւնը, այլ իրենց քաղաքական շահը: Հեղինակը նշում է նաև այն Հանդամանքը, որ արևմտյան պետութիւնները Զմյուռնիայի արշուճոտ դեպքերի նկատմամբ ցուցաբերեցին Հանցավոր անտարբերութիւն: Այդ է պատճառը, որ նա իր գրքույկը վերջացնում է Հետևյալ տողերով. «Եթէ Համերաշխութիւնը մարդկանց միջև դատարկ խոսք չէ, եթէ այս մեղսագործ երկրի վրա կա ևս ուրիշ մի բան, բացի պոլիտիկանների և Ֆինանսական գործարարների պայքարից, ապա թող դադարի ատելութիւնն ու մրցակցութիւնը Արևմուտքի քրիստոնեանների միջև այս ահալի սղեւտի առաջ, թող որ Եվրոպան իր Հանցավոր եսասիրութիւնը քալի օրինապահութիւնը և մեծ ներդրումով գլխարտութիւնը գործում»:

Թեևն Պյուոյի տասնամյակներ առաջ գրված խոսքերը արևմտյան պետութիւններին «Հանցավոր էգոիզմի» վերաբերյալ դարձանալիորեն այժմեական են նաև մեր օրերի Համար: Բանն այն է, որ չնայած ամենուրեք ազդարարվող մարդասիրական դադարներին և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ջերմ քարոզներին, ակնհայտ է, որ ԱՄՆ-ում ու Եվրոպական մի շարք պետութիւններում «թուրքոֆիլութիւնը» նորից դարձել է ստրատեգիական խոշոր նպատակներ Հետապնդող պետական քաղաքականութիւն: Մի՞թէ պատահական է, երբ արևմտյան շատ քաղաքագետների աչքից «վրիպում է» այն իրութիւնը, որ չփոխելով իր էութիւնը, խիստ աշխուժացել է այժմ արդեն «քաղաքակիրթութիւն» անունից Հանդես եկող, բայց մեզ բոլորիս լավ ծանոթ, պանթուրքիզմը: Կարծում եմ խիստ բնորոշ է, օրինակ,

⁹ Ֆրանսիական կառավարող շրջանների թուրքոֆիլական դիրքորոշումն իր անբող արտահայտութիւնը գտավ, օրինակ, Փարիզի «Ֆիգարո» Հայտնի թերթում 1922 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսին Հրատարակված Հոգվածներում ու լրատվական նյութերում:

կրակի տուին Քէմալի զօրքերը, կարգը երբ մեր թաղին եկաւ, ինչպէս ուրիշ տուներու կ'ընէին, երեք չորս օթոմոսպիլ բերին տունիս առջեւ, եւ իմ ամբողջ գոյքերս զորս բերած էի Մաղնիսայէն, դրամներս, նամակաղբոջմի մեծ Հաւաքածոյս, 30 տարիներէ ի վեր աշխատած ու ժողոված ազգագրական Հաւաքածոյներս ու ուսումնասիրութիւններս, պարսկական երկու թանկագին գորգերս, վեղարներս, փիլոններս, փակեղներս, եպիսկոպոսական պնակէս, խաչ եւ ամբողջ Հագուստներս ու զգեստեղէններս, թղթեայ եւ մագաղաթեայ Հին ձեռագիր եւ 600 Հատ գրադարանիս տպագիր գիրքերս, եղբօրս 40 պարկ չամիչը եւ տանը գոյքերը եւն. այդ օթոմոսպիլներու մէջ լեցնելով առին տարին, եւ անմիջապէս ալ տունին մէկ ծայրէն կրակ տուին, ինչպէս ըսի՝ կ'ընէին ուրիշ Հայ տուներու ալ, որուն վրայ ստիպուեցայ առանց տեսնուելու տունէն փախչիլ ազտոտ միակ վերարկուով մը. այսպէս փողոցէ փողոց քանի մը օրեր ասդին անդին միայն Հաց ուտելով թափառելէ յետոյ, վերջապէս քարափի վրայ տուն մը մտանք Հանգստանալու Համար. տասը տասնեւհինգ օր վերջը շատ դժուարութեամբ յունական շոգենաւ մը մտանք եւ Հասանք Աթէնք, թէեւ օր մըն ալ զիս բանտարկեցին Իզմիր:

Այժմ երեք ամիսներէ ի վեր կը մնամ Աթէնք թշուառ վիճակով, իմ այս վիճակս լսուելով Երուսաղէմէն, Կ. Պոլսէն, Բարիզէն, Եգիպտոսէն օգնութեան փոքր ինչ նպաստեր զրկուած են, որով այժմ քիչ շատ Հանգստութիւն մը ունեցայ, չը պիտի մոռնամ այդ բարիքները, որ կ'ըլլան ինձ: Աթէնքի Հայոց եկեղեցւոյն մէկ սենեակին մէջ այժմ օրերս կ'անցնեմ խեղճ քրոջս Հետ, որ կերակուրս կը պատրաստէ, որովհետեւ եղբայրս Իզմիրի մէջ կորսուեցաւ, իր մէկ փեսայով:

ՏՐԴՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԼԵՆՍ

29 ՅՈՒՆԻՄ 1923. ԱԹԵՆՔ. ՅԱՅՈՑ ԵՎԵՂԵՅԻ

Յ. Գր. Եթէ կարելի է, այս նամակիս ամբողջ պարունակութիւնը Հաղորդէ Վիեննայի Միխիթարեան վանուց միաբան Հայր Ներսէս Ակիմեանին: Նոյն:

Հատուածական Հրատ. Ն. Ակիմեանի.- ՀԱ, 1923, էջ 551-2:

ՄՈՒՏԱՑԱ ՔԵՍԱԼ ՓԱՇԱՆ ԱՐԵՎՍՏԱՅԱՅԵՐԻ 1915-1916
թթ. ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Յրանսիայի Ազգային ժողովի ստորին պալատի 1998 թ. մայիսին ընդունած որոշումը՝ ճանաչել Հայերի ցեղասպանութ-
յունը, ինչպես Հայտնի է, մեծ իրարանցում և աղմուկ առաջ բե-
րեց Թուրքիայում: Երկրի պաշտոնական շրջանները հատկապես
խիստ հարձակում սկսեցին բոլոր նրանց դեմ, ովքեր խոսում կամ
գրում են այն մասին, թե 1915-1916 թթ. Օսմանյան կայսրութ-
յունում տեղի է ունեցել արևմտահայութ-
յան ցեղասպանություն:
Այսպիսի կարծիք ունեցողներին Թուրքական իշխանությունները
համարում են իրենց երկրի թշնամիներ:

Ջարմանալին, սակայն այն է, որ Թուրք աղմկարարները
«մոռանում են» այն իրողությունը, որ Հայության Մեծ եղեռնի
փաստը դեռևս տասնյակ տարիներ առաջ հրապարակորեն ընդու-
նել է նաև Թուրք Հայտնի նացիոնալիստ, Թուրքիայում այսօր
գրեթե սրբացված Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը («Թուրքերի
Հայրը»): Բանն այն է, որ Թուրքական Հանրապետության Հիմնա-
դիր, նրա առաջին պրեզիդենտ Մուստաֆա Քեմալը 1926 թ. Հու-
նիսի 22-ին Անկարայում շվեյցարացի լրագրող էմիլ Լիլզերրան-
տի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ, խոսելով Օսմանյան
կայսրությունում 1915-1916 թթ. տեղի ունեցած բարբարոսու-
թյունների մասին, ասել է. «Երիտթուրքերը պետք է պատասխան
տային մեր Հպատակ մի քանի միլիոն քրիստոնյաների համար, ո-
րոնք դաժանորեն արքորվեցին իրենց Հայրենի օջախներից և ոչն-
չացվեցին»: (Young Turkey Party, who should have been made to
account for the lives of millions of our Christian subjects who were
ruthlessly driven in masse from their homes and massacred):

Այս տողերը տպագրվեցին «Լոս-Անջելես Իքզամիններ» թերթի 1926 թ. օգոստոսի 1-ի համարում: Անցել են շատ տարիներ, բայց ոչ ոք չի հերքել նշված հրապարակումը:

Ֆրանսիացի հայտնի հրապարակախոս Պոլ դյու Վեուն իր մի շարք աշխատություններում և մասնավորապես «Ալեքսանդրեստի աղետը» աշխատության մեջ, որ լույս է տեսել Փարիզում, Ֆրանսերեն, 1938 թ., գրել է, որ Մուստաֆա Քեմալ փաշան 1919 թ. հունվարի 27-ին Ստամբուլի ռազմական դատարանում տված իր ցուցմունքներում երիտթուրքերի պարագլուխներ էնվեր, Քալեթ, Ջամալ փաշաների և նրանց գործակիցների մասին ասել է, որ «Նրանք հաստատել էին բռնակալության բոլոր ձևերը, կազմակերպել տեղահանություն և կոտորած, նրանք այրել էին ծովեր երևիսաներին՝ նրանց վրա նավթ լցնելով, բռնաբարել կանանց և երիտասարդ աղջիկներին՝ ոտքերն ու ձեռքերը կապած ծնողների աչքերի առջև, իլիկ աղջիկներին հայրերից ու մայրերից, բռնազրավել շարժական ու անշարժ գույքը և Միջագետքում թշվառ վիճակում գտնվող մարդկանց քստորել՝ ճանապարհին գործադրելով ամեն տեսակի դաժանություն: Նրանք նավակներ են նստեցրել հազարավոր անձեղ մարդկանց և ջրախեղդ արել ծովում: Իրենց մարդկանց միջոցով հայտարարել են մահամեղականություն ընդունելու անհրաժեշտություն... Սովազար ծերունիներին հարկադրում էին քայլել ամիսներով, քշում նրանց հարկադրական աշխատանքի... Կանանց նետում էին հասարակաց տներ. դնում նրանց այնպիսի պայմաններում, որոնք նախորդը չունեն ոչ մի ազգի պատմության մեջ»:

Ինչպես տեսնում ենք, Մուստաֆա Քեմալն անվերապահորեն ընդունել է հայերի ցեղասպանության փաստը: Ինչո՞ւ: Համենայն դեպս ոչ այն պատճառով, որ նա եղել է թուրքիայի թշնամի: Գուցե նա եղել է հայաստանի: Իհարկե, այդ ևս բացառվում է: Հանրահայտ է, որ 1920-1922 թթ. Քեմալ փաշան հայերի ու հույների նկատմամբ իրազորձեց դաժան ցեղասպանության քաղաքականություն: Բավական է հիշել նախորդ բաժնում մեր բերած փաստերը, թե ինչպիսի բարբարոսություններ կատարեցին քեմալիստ ազգայնամուլները 1920-1921 թթ. Արևելյան Հայաստանում և 1922 թ. Իզմիրում (Ձմյուռնիայում):

Ավելորդ չեմ համարում նշել Հետևյալ Հանգամանքը ևս. Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի դաշնակից կազմերական Գերմանիայի պետական արխիվներում պահվում են գաղտնի և խիստ գաղտնի բնույթի շատ փաստաթղթեր, որոնց մի զգալի մասը դեռևս 1919 թ. հրապարակել է Յոհանես Լեպսիուսը «Գերմանիան և Հայաստանը» գերմաներեն մեծածավալ գրքում: Այստեղ գետնից փաստաթղթերում բազմիցս խոսվում է այն մասին, որ 1915-1916 թթ. երիտթուրքերի (իթթիհադականներին) կառավարությունը նախօրոք կազմված ծրագրով ու ամենալայրագ ձևերով իրագործել է արևմտահայերի Գեոլոգիզը: Հարց է ծագում, ինչո՞ւ մինչև այսօր ոչ մի թուրք պատմաբան չհերքեց այդ փաստաթղթերը: Նկատենք, որ չեն հերքված նաև նման կարգի արխիվային այն նյութերը, որոնք հրապարակվել են Ալյստրո-Հունգարիայում ու Բուլղարիայում: Հիշենք, որ այս երկու պետությունները ևս 1914-1918 թթ. պատերազմի ժամանակ նույնպես Թուրքիայի դաշնակիցներն էին և բնական է, որ չէին կարող կեղծ փաստաթղթեր հորինել իրենց բարեկամ պետության դեմ:

Հայտնի է, որ Մեծ Եղեռնի՝ արևմտահայություն 1915-1916 թթ. ցեղասպանության վերաբերյալ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Միացյալ Նահանգների և մի շարք այլ երկրների պետական արխիվներում ևս պահվում են հարուստ նյութեր, որոնց մի զգալի մասն արդեն հրապարակվել է: Թուրքական կառավարության մանորինակ ոճրագործությունների մասին կան բազմաթիվ անհերքելի փաստեր և վկայություններ մեծ ողբերգության ժամանակաշրջանը ու ականատեսներ Յ. Լեպսիուսի, Ա. Վեգների, Հ. Ետյուրմերի, Ջեյմս Բրայսի, Ա. Թոյրերի, Յու. Վեսելովսկու, Վ. Գորդլևսկու, Հ. Մորգենթաուսի, Հ. Գիրրոնսի, Հ. Բարբի, Յ. Նանսենի, Գ. Պալաքյանի, Պոլսո Հայոց պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոսի և ուրիշների հիշողություններում ու աշխատություններում, ինչպես նաև Հետազայում տարբեր լեզուներով լույս տեսած ուսումնասիրություններում, որոնց թիվը բավական մեծ է (տես Հայոց 1915-1916 թթ. ցեղասպանությունը. մատենագիտություն. Երևան, 1995):

ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ՁՈՐՔԵՐԻ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՂԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1920 Թ. ՎԵՐՁԻՆ ԵՎ 1921 Թ. ՍԿՁԲՆԵՐԻՆ

1920 թ. աշնանը քեմալական Թուրքիայի արևելյան զորարանակը, որի հրամանատարն էր ռասիստ Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, ներխուժելով Արևելյան Հայաստան, խնդիր ուներ ոչ միայն ոչնչացնել երկրի պետականությունը, այլև դաժանորեն իրազործել արևելահայությունից ցեղասպանությունը: Սակայն Անկարայից ստացված հրահանգների համաձայն ռազմաշունչ փաշան պետք է խիստ զաղտնի պաշեր շարդարարական այդ ծրագիրը և հանդես գար խաղաղասերի դիմակով: Հետաքրքիր է, որ, ինչպես ճիշտ նկատել է պատմաբան Վ. Դադրյանը 1995 թ. անդլերենով հրատարակված «Հայերի Գենոցիդի պատմությունը» իր ծավալուն աշխատության մեջ, Թուրքական զորքերի այս արշավանքը մեծ ոգևորություն առաջացրեց արտասահման փախած երիտթուրքերի պարագլուխներ, հայության դաշիճներ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ փաշաների և մյուսների շրջանում: Բնորոշ է, որ նրանք ողջույնի նամակներ հղեցին Կարաբեքիրին:

Հայտնի է, որ քեմալիստները չկարողացան իրագործել իրենց նպատակը, քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանի II-րդ բանակը, վճռականորեն պաշտպանեց Ռուսաստանի դարավոր բարեկամ Հայ ժողովրդին և ստիպեց հայության նոր շարդարարներին հետ քաշվել Շիրակից և մյուս գավառներից: Բայց, դժբախտաբար, մինչ այդ Թուրքական զորքերը այս անգամ էլ կատարեցին ոչ քիչ չարագործություններ ու բարբարոսություններ:

Քեմալիստների կողմից Արևելյան Հայաստանում կատարած արյունոտ գործողությունների մասին հարուստ նյութեր են պահպանում Հայաստանի Ազգային արխիվում: Ներկա պարագային, սակայն, տպագրում ենք նրանցից որոշ էջեր միայն: Դրանք կարևոր անդեկություններ են պարունակում կատարված ողբերգական անցքերի և մասնավորապես այն զանգվածային կոտո-

բաժների մասին, որոնք տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի գավառներում ու հարևան շրջաններում: Արժեքավոր են հատկապես Խորհրդային Հայաստանի իշխանության զանազան պաշտոնական մարմինների կողմից կազմված զեկուցագրերն ու տեղեկագրերը, կոտորածներից փրկվածների, ականատեսների ցուցմունքները և այլ նյութեր:

Արխիվային նյութերում կան նաև օտարերկրյա քաղաքացիների հետաքրքիր վկայություններ: Բուսինացի Վասիլի Իոնեսկոն, որպես ականատես, գրել է Կարսում և Ալեքսանդրապոլում թուրքերի կողմից կատարված դազանությունների մասին: Զալուռի շրջանում տեղի ունեցած կոտորածների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են հայտնում Ղարաքիլիսայում գործող Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչ Չարլզ Ֆ. Գրանտը, Վրաստանի կապի մինիստրության աշխատակից Կոստանոշվիլին և ուրիշներ:

Հրապարակվող վավերագրերը պահվում են Հայաստանի Ազգային արխիվում: Առանձին դեպքերում մենք նրանցում կատարել ենք քննություն առարկային չվերաբերող որոշ կրճատումներ, այդպիսիք նշանակելով կախման կետերով: Վավերագրերում խուսափել ենք հատուկ անունները կամ տերմինները միօրինակ դարձնելուց (Կարս, Ղարս, ասկյար, ասկեր ևն): Եթե փաստաթղթի թարգմանական լինելու վերաբերյալ նշում չենք կատարում, ուրեմն Հրապարակվողը բնագիր է: Աշխատությունը մանրամասնություններով չժանրաբեռնելու համար ավելորդ նկատեցինք առանձին վավերագրերի ունեցած Հրապարակումների մատենագիտություն կազմելը: Մեր աշխատություններին ծանոթ ընթերցողները գիտեն նրանց տեղը:

**Բացատրութիւն Մեծ Ղարաքիլիսայում և շրջակայքում
Թուրքերի կողմից կոտորած Հայերի դիակներին նկարահանումների
կապակցութեամբ**

Թարգմանութիւն ուսերենից

Նկարները արված են 1918 թ. նոյեմբերի 1-4-ը, տեղի ունեցած դեպքերից հինգ ամիս անց:

Հայ բնակչութիւնը և զորքը, թուրքերի ճնշման ներքո նահանջելով, հավաքվեցին Մեծ Ղարաքիլիսայում, որը զբաղեւում է հետո, թուրքերը իրագործեցին Հայ բնակչութեան տղամարդկանց նկատմամբ ըստ ամենայնի կազմակերպած ոչնչացումը: Մեծ Ղարաքիլիսայում, ըստ տեղական բնակիչների հաղորդման, մնացել է 1500-2000 Հայ զինվոր ու սպա, որոնք ստիպված եղան գերի Հանձնվել: Թուրքերին հավատալով, նրանք Հանձնեցին իրենց զենքը, իսկ շատերն էլ, որպէս իրենց խաղաղասիրական վերաբերմունքի վկայութիւն, ձեռքերին սպիտակ շոր կապեցին:

Մի տեղ հավաքելով 17-ից 50 և ավելի տարիքի բոլոր Հասուն տղամարդ բնակչութեանը, թուրքերը նրանց Հանդեպ կատարեցին աննկարագրելի դաժանութիւններ: Դժբախտ զոհերի ձեռքերը կապելով թուկերով, տանում էին նրանց գնդակահարման: Ժողովրդի ոչնչացումը կատարվում էր Հեղեղատներում, բարձր սարերում, կիրճերում, խրամատներում, ջանալով այդպիսով պայմաններ ստեղծել, որի ժամանակ կարելի կլիներ մահը ենթադրել ուղղակի իրագործութեան պատճառով: 400 կապկպված տղամարդկանց մի խումբ թուրքերը տարան երկաթգծի պաստառով դեպի Փամբակ գետի ափը՝ «Բաղալի աղբյուր» կոչված վայր, և այդտեղ գնդակահարելով, սրերով, հրացանի կոթերով հարվածելով առափնյա բարձրուքից վայր նետեցին, և այնտեղ առանց թաղվելու մնացին նրանք, մինչև Հայկական զորամասերին Մեծ Ղարաքիլիսայի Հանձնելը: Այս խմբում գերակշռում էր խաղաղ բնակչութիւնը: Ծների և վայրի գազանների կողմից կրճատված մարդկային ոսկորները ցրված էին շրջապատում:

Առաջին շարքի առաջին նկարում երևում են թոկերը, որոնցով կապված են եղել զոհերը. այդ նույն շարքի երկրորդ նկարում երևում են Փամբակ գետի ափերին ցրված գանգեր ու ոսկորներ:

Երկրորդ շարքը իրենից ներկայացնում է Հենց Մեծ Ղարաքիլիսայում սպանվածների նկարները: Մեծ Ղարաքիլիսայում անտառից ոչ Հեռու կա մի փոքրիկ Հեղեղատ, այդ Հեղեղատի մոտ սպանված է մոտ 600 Հայ զինվոր: Նրանք կապկպված, տարվել են դեպի Հեղեղատը, որի մի ափին թողել են Հայերին, իսկ մյուս ափին տեղադրել են թնդանոթները և այս ափից թնդանոթազարկով սպանել են բոլորին: Կատարված է 2-րդ շարքի 6 նկար: 3-րդ նկարում պարզ երևում է 2-րդ Հրետանային զնդի կամավորը, որի առաջ զրված է պայուսակը, սրբիչը: 5-րդ նկարում Հողի տակից երևում են թոկերով իրար կապված մարդկային մարմնի մասեր:

5-րդ նկարը ներկայացնում է վերոհիշյալ Հեղեղատի ընդհանուր պատկերը: Այդ Հեղեղատում բոլոր սպանվածների ձեռքերը կապված են թոկերով, լարերով, կաշեզոտիներով և այլն: Այս բոլորը երևում է 2-րդ շարքի բոլոր նկարներում:

3-րդ շարքը ներկայացնում է 12 սպանված սպանների նկարները, որոնք միմյանց են կապվել Հաստ թոկերով, տարվել են անտառ և այնտեղ զնդակահարվել: Աջից առաջին նկարը ենթապորուչիկ Ավագյանցիին է. 2-րդը՝ պրապորշչիկ Հարությանյանցիին. 3-րդը՝ պրապորշչիկ Ղազիյանցիին: Մնացյալ զիակները գտնվում էին գերեզմանի խորքում, և խիստ քայքայված լինելու պատճառով դուրս չեն բերվել: Նրանք բոլորը թաղվել են տեղի Հայերի կողմից, մեկ եզրայրական գերեզմանում, անտառում զնդակահարման վայրից ոչ Հեռու:

4-րդ շարքում կա երկու նկար. դա, այսպես կոչված, երկաթգծի աշխատողների զիակներն են. Մ. Ղարաքիլիսան գրավելու երրորդ օրը թուրքերը Հայտարարեցին, որ երկաթգծի աշխատողները աշխատանքի դուրս գան, և որ երաշխավորում են նրանց ապահովությունը: Դյուրահավատ բնակչույթյունը Հա-

վաքովեց, և թուրքերը նրանց կապկպելով տարան Մ. Ղարաքիլիսայից յոթ վերստ հեռու, բարձր մի սար, որի գագաթից սկսվում է Մեծ ձոր կոչված կիրճը: Այնտեղ նրանք, 400-ից ավելի մարդ, կոտորվել են և թողնվել առանց թաղվելու մինչև օրս: Ետո դիակներ հեղեղը կիրճով տարել է ցած և ամբողջ կիրճը, բարձունքից մինչև ստորոտը, սփռված է դիակներով: Առաջին նկարը՝ կիրճի ընդհանուր տեսքն է. 2-րդ նկարը առանձին տեսքն է, ուր երևում են թուկերը: Ետտեղի ոսկորները կրճոտված են գազանների կողմից, հագուստները ցիրուցան են:

5-րդ շարքի պատկերները ներկայացնում է Կարաքաշիլյանցի ձմեռատան նկարը, Հաջի-Ղարա գյուղից ոչ հեռու: Ղարաքիլիսայից այս ձմեռանոց են բերվել կապկպված տղամարդիկ և խցկվել են այդ ձմեռանոց: Ձմեռանոցը հրկիզվեց, և մարդիկ ողջ-ողջ այրվեցին, իսկ նրանց, ովքեր պատահմամբ դուրս էին փախչում ձմեռանոցից, այդտեղ կանգնած թուրք ասկյարները, որ հիանում էին աննկարագրելի տեսարանով, գնդակահարում էին: Այժմ, ձմեռանոցից ոչ հեռու գտնվում են երեք խորը զերեզմաններ՝ լցված դիակներով: 1-ին և 2-րդ նկարները ներկայացնում են ձմեռանոցի ներքին տեսքը, իսկ 3-րդ նկարը՝ ընդհանուր տեսարան է:

Դարբաս գյուղից ոչ հեռու՝ Ղշլաղում և շատ այլ վայրերում, նույնպես կոտորված են շատ հայեր: Բոլոր սպանվածները բերված են Մեծ Ղարաքիլիսայից: Տեղի բնակիչների մոտավոր հաշվումներով սպանված են մինչև 5000—7000 մարդ: Կանանց և աղջիկների մեծ մասը բռնաբարված է, ունեցվածքը մեծ մասամբ թալանված է:

Ք. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 51, 52:

Հնուագրի պատճեն
Ղարաքիլիսայից Երևան՝ ՋորաՀրամանատարին

17 Նոյեմբերի, 1920

Երևան

Թարգմանութուն ուստերենից

Նոյեմբերի 17-ին Ղալթաղչիից փախած, Ղարաքիլիսայից եկած 65-ամյա Վարդան Աֆրիկյանը Հետևյալ տեղեկությունը Հայտնեց. «Նոյեմբերի 14-ին, Հետ ճաշու թուրքերը մտան Ղալթաղչի գյուղը մեկ թնդանոթով, մեծ թվով գնդացիներով: Ապանվածներ և վերափորներ նրանց Հետ չկային: Մենք նրանց դիմափորեցինք Հաց ու աղով: Նրանք Հայտարարեցին, որ մենք չվախենանք և չփախչենք, քանի որ նրանք գործ ունեն թուրքահայերի Հետ: Մեր առաջարկությունը՝ գորթի Համար ճաշ պատահատելու, նրանք մերժեցին, ասելով, որ կճաշեն վաղը: Մինչև մութն ընկնելը, նրանք շրջապատեցին գյուղը և Հետո պահանջեցին գյուղի քահանային և երեք ազգեցիկ գյուղացիների ու նրանց վերցնելով իրենց Հետ, իրենց գործով Հետացան Փոքր Կապանակի ուղղությամբ՝ թնդանոթը թողնելով գյուղում: Նոյեմբերի 15-ին՝ ճաշի ժամին, թուրքերը մեծ ուժերով և երեք գորասյուտով նորից եկան: Մեկ գորասյուտը մտավ Ղալթաղչի, մյուսը գնաց Կարաբոյա, իսկ երրորդը՝ Աղբուլաղ: Մինչ մութն ընկնելը, նրանք գյուղը պահեցին պաշարված վիճակում, իսկ երեկոյան գյուղի ավազից պահանջեցին Հավաքել բոլոր գյուղացիներին և նույնիսկ երեխաներին, ծերերին ու կանանց, իբր ցուցակագրման Համար, սպառնալով, որ ով չենթկայանա, կամ թաքցնի, կախահան դան [կ]րարձրացվի, իսկ նրանց տները Հրի կմատնվեն: Բոլորին Հավաքելով՝ նրանք առանձնացրին բոլոր աղամարդկանց և 20 Հողանոց խմբերով, յոթ ասկերների ուղեկցությամբ ինչ-որ տեղ Հողանոց խմբերը նրանք խցկում էին տները և այնտեղ կոտորան: Այդ խմբերը նրանք խցկում էին տները և այնտեղ կոտորում: Նրանք բոլորից վերցրին դանակներ[ը] և փողերը, որից Հե-

ստ 4-ական մարդ մտցնում էին տները և սվիններով խողխողում:
Սվինների առաջին հարվածից հետո ես ճշալով ընկա գետին:
Մյուսները սկսեցին ընկնել ինձ վրա, և այսպիսով ասկերները
չէին կարող իմանալ, որ ես կենդանի եմ: Դիակների տակից ես
լսում էի սպանվող կանանց և երեխաների ճիչերն ու հեծկլտանք-
ները: Երևի նրանց հետ դատաստան տեսնելուց հետո, նրանք
սկսեցին կանանց և երեխաներին կոտորել: Վերջիններին կոտորե-
լուց հետո արդեն մութն էր, և թուրքերը լույս վառեցին: Վերա-
վորներին հայհոյելով նրանց սպանում էին սվիններով: Այդպի-
սով նրանք փոքրից մինչև մեծ կոտորեցին ողջ գյուղը: Գիշերը
ինձ հաջողվեց դուրս գալ դիակների տակից և տների միջով, ո-
րոնք նույնպես լցված էին դիակներով, հասնել գյուղի ծայրը:
Թուրքերը խարույկներ էին վառել և ցնծում էին: Ես աննկատ
փախա Փոքր Կապանակի կողմը ու, անցնելով երեք վերստ,
չբջվեցի Ավդի-բեկ գյուղի կողմը և նոյեմբերի 16-ի լուսաբացին
եկա Համամլու»:

Հակառակորդի մասին նա չկարողացավ ոչ մի տեղեկութ-
յուն տալ:

Սեպուհ

Ք. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 322:

№ 3

Հեռագրի պատճեն

Ղարաքիլիսայից զորահրամանատարին

17 նոյեմբերի, 1920

Թարգմանություն ուսերենից

Նոյեմբերի 16, ժամը 20-ի ռազմական գործողությունների
ամփոփագիր.

Մեր հետախուզությունը պարզել է, որ Ղալթաղչի և Աղ-
բուլաղ գյուղերը գտնվում են Հակառակորդի ձեռքում: Հակառա-

կորզի Հետախույզները Հասել են մինչ Նալբանդ գյուղ և պահանջել են 800 մարդու Համար տեղ պատրաստել: Հակառակորդը Քյուլուջան և Թոփալու գյուղերից պահանջել է 15 մարդ: Ղալթաղչիից փախած մի կնոջ ասածով, Հակառակորդը երկու անգամ գրավել է այդ գյուղը, կոտորել է ողջ բնակչությանը՝ չխնայելով նույնիսկ կանանց, երեխաներին և ծերերին: Պարզվում է, որ նոյեմբերի 16-ի մարտերի ժամանակ Հակառակորդը կորցրել է մեծ թվով սպանվածներ և վիրավորներ, որոնց չեն Հասցրել տանել: Նոյեմբերի 16-ին Մեյմեխի ուղարկած Հետախույզները մառախուղի պատճառով ոչինչ չեն նկատել: Նոյեմբերի 17-ին Նոր-Միխայիլովկայի ուղղությամբ ուղարկում են Հետախույզներ:

Անպուհ

Ճիշտ է՝ փոխտեղակալ,
Հետևազորի գեներալ՝ Նազարբեկով
Ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 307:

№ 4

Ջորջերի Հրամանատարի շտաբի ամփոփագրից

17 նոյեմբերի, 1920

Թարգմանություն ռուսերենից

Ջաջուռի ջոկատ

Մեր Հետախույզության կողմից պարզված է, որ Հակառակորդը նորից գրավել է Ղալթաղչի, Աղբուլաղ գյուղերը: Ղալթաղչի գյուղում թուրքերը կոտորել են ողջ Հայ բնակչությանը: Ըստ ստացված լրացուցիչ տեղեկությունների, նոյեմբերի 14-ի և 15-ի կռիվներում թշնամին կրել է մեծ կորուստներ վիրավորներով և սպանվածներով, որոնց դիակները չեն Հասցրել տանել:

Բաշ-Ապարանի ջոկատ

Թուրքերը գրավել և կրակի են տվել Խինվալի գյուղը, բնակիչներին գուրս են քշել դեպի Չիրախլի գյուղը և այրել են նրանց ցախատներում:

Կապիտան (ստորագրութուն)

Ք. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 321:

№ 5

Մոսկվայի կոմիտեի պաշտոնյաներից Արամ Լյուլիկյանի վկայութունները Ղարսի գրության մասին

[23 դեկտեմբերի, 1920]

Լյուլիկյանը փախել է Ղարսից դեկտեմբերի 9-ին, նա այնտեղ թաքնված է եղել ամերիկացիների մոտ: Նրա ասելով՝ երբ թուրքերը առաջին անգամ մտնում են Ղարս, զորքն ու խուժանը սկսում են թալանել և կոտորել հայերին առանց սեռի և տարիքի խտրության, մոտավորապես տասնհինգ հազար հոգի զոհ են դնում այդ կոտորածին: Կոտորածից ազատված տղամարդկանց պարբերաբար ուղարկում են դեպի Սարիղամիշ. մինչև իր մեկնելը թե քաղաքից և թե շրջակայքից ուղարկած կլինեն մինչև 30000 հոգի տղամարդ — 15-ից մինչև 60 տարեկան: Բունարաբության դեպքեր հայ կանանց հանդեպ շատ են պատահում. թուրք սպայութիւնը և զորքը վարվում են հայ կանանց հետ այնպես, ինչպես ցանկանում են: Այժմ քաղաքում հայ տղամարդ զրեթե չկա, մնում են միայն մասնագետները, որոնց թուրքերը օգտագործում են, և մի տասնյակ թաքնվածներ ամերիկացիների մոտ կամ այլուր: Թուրք զորական իշխանութիւնը հայ բնակչության ինչքը և գույքը սխտեմատիկ կերպով թալանում է, ուղարկելով դեպի Էրզրում այն ամեն, ինչ որ փոխադրելի է: Էրզրումից և շրջակայքից սկսել են Ղարս գալ թուրք առևտրական-

ներ, որոնք առևտուրը իրենց ձեռքին են պահում: Բացի թուրքական թղթադրամից ուրիշ ոչ մի թղթադրամ կուրս չունի:

Ամերիկյան կոմիտեն գործում է, բայց սահմանափակ: Վերջերս տարել են նրանց պաշտոնյաներից մոտ 90 հոգի և ուղարկել էրզրում, դեռ որբերին ձեռք չեն տվել: Քաղաքական կուսակցություններ չեն գործում: Նախ թուրքերը խոստացել են կուսակցացիական իշխանությունը հանձնել կոմունիստ ընկեր Բաբաջանյանին, բայց Լյուլիկյանի մեկնելուց մի քանի օր առաջ ընկեր Բաբաջանյանը և իր որդին ձերբակալվում են թուրքերի կողմից, ասում են, որ նրանք էլ ուղարկված են դեպի էրզրում:

Քաղաքում կլիներ մոտ երեք ոտոս գործ: Թաղամասերը փոխադրում են դեպի էրզրում:

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 36:

№ 6

Ալեքսանդրապոլի Լեզկոմի ղեկույցից Հայաստանի Լեզկոմին

25 դեկտեմբերի, 1920

Ալեքսանդրապոլ
Թարգմանություն ուսերենից

Քաղաքում տրամադրությունը տագնապալի է, ահա արդեն երկու շաբաթից ավելի է, որ քաղաքից տարվում է բացարձակապես ամեն ինչ՝ գյուղատնտեսական գործիքներ, շոգեքարչներ, հեռադրային և հեռախոսային սպարատներ, ավտոմեքենաների մասեր, մեքենաներ, կահկարասի և այլն: Մի խոսքով, բնակիչներին ողջ ունեցվածքը տարվել է. գավառը ամբողջովին ամայացված է. բոլոր անասունները ջրվել տարվել են. բնակիչների մի մասը սպանված է, մյուսները փախել են: Իսկ այժմ, երբ իրենց կողմից թալանված է ամբողջ ունեցվածքը և ժողովրդական տնտեսությունը հիմնովին քայքայված է, նրանք մեզ անվերջ այս կամ այն

պահանջներն են ներկայացնում, ոչ թե ինչ-որ բան մեզնից վերջ-
նելու նպատակով, այլ որպեսզի սրեն մեր փոխհարաբերություն-
ները և առիթ ստեղծեն ընդհարման համար:

Հեղկոմի անգամ

Մ. Ջավարյան

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 11. և գ. 33, թ. 1:

№ 7

Հայկական ՍՍՀ Հեղկոմին ներկայացված զեկուցադրից

28 դեկտեմբերի 1920

Երևան

Թարգմանություն ռուսերենից

Ալեքսանդրապոլի գավառում և Ախալքալաքի շրջանում
սրի են քաշվել մոտ 30 գյուղ, մի մասը, որ հասցրել է փրկվել,
գտնվում է ամենաթշվառ վիճակում: Քաղաքում ամբողջ պարենը
թաքցված է՝ թուրքերի բռնագրավումից վախենալու պատճա-
ռով...: Բռնագրավելու գործում թուրքերը իրենք իրենց գերա-
զանցեցին: Տարվում է ամենայն ինչ, նույնիսկ կրոնական բովան-
դակության նկարներ...: Չբավականալով իրենց զգեստով, նրանք
փողոցներում նույնիսկ օրը ցերեկով, կողոպտում են քիչ թե շատ
լավ կոշիկներ կամ վերարկու ունեցող քաղաքացիներին...:
Նրանց կառավարման սկզբնական շրջանում էրզրում են ուղարկ-
վել 14-ից 28 տարեկան բազմաթիվ երիտասարդներ, կարսից ե-
կամների տեղեկություններով, նրանց լրիվ մերկացրել են, հա-
զուստի փոխարեն տվել են պարկեր և ստիպել են աշխատել այդ-
պիսի սառնամանիքին, իհարկե նրանցից շատերը մահանում են
քաղցից ու ջրտից: Կարմիր բանակի նկատմամբ թուրքերի վերա-
բերմունքը թշնամական է, թեև նրանք փորձում են թաքցնել դա:

Մի սպա ինձ բացարձակ ձևով հայտնեց, որ ուսւ բոլշևիկներին պետք է կոտորել:

Ստորագրութիւն

Հոկտ. Սոց. Մեծ սենյ. և Սով. իշխ. Հաղթանակը Հայաստանում
(փաստաթղթերի ժողովածու), Երևան, 1960, էջ 438—439
(այսուհետև՝ Փաստաթղթերի ժողովածու):

№ 8

Պատճեն

ՀՍՍՌ Ալեքսանդրապոլի գալտաի 2-րդ գալտամասի կոմիսարը
Երևանի Հեղկոմին

1 Հունվարի 1921

Քյավթաուու

Թարգմանութիւն ուսանողներից

Անցյալ 1920 թվականի դեկտեմբերի 26-ին Քյավթաուու ժամանեց թուրքական մի ջոկատ, բաղկացած 36-րդ թուրքական եզերական գնդից:

Քեմալական շարժումը, որպես ազգային շարժում, սկզբից իսկ մեր առջև բաց արեց իր քաղաքական նպատակը՝ Հայաստանի ամայացնելը, լինի դաշնակցական, թե սովետական, անկախ կուսակցութիւններից՝ հայերի ոչնչացնելը...:

Պարենամթերքները ամբողջովին տարված են, բոլոր անասունները՝ հափշտակված, մարդիկ սարսափահար փախել են անտունները, գյուղերը վերջնականապես ավերված են, սև ամպեր են կուտակվել Հայկական տիրալի իրականության վրա, ոչնչանում է ժողովուրդը, ոչնչանում է Հարստութիւնը, մոտենում է սովա-

մահության դաժան ուրվականը, մանավանդ, որ առջևում ոչ մի
լավ բան չի նախատեսվում...:

Կոմիսար
Իսկականի Հես ճիշտ է՝
ՀՍՍՌ պատգամավորության քարտուղար
(ստորագրութուն)
7 մարտի 1921
Մոսկվա
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 21,
նակ՝ Փաստաթղթերի ժողովածու, էջ 463:

№ 9

Չեզոք գոտու Ազմինիստրացիայի կոմիսարի օգնականը
Կենտրոնական Հեղկոմի նախագահ Ընկ. Կասյանին

2 Հունվարի, 1921
Չեզոք գոտի

Տաճիկների վերաբերմունքը վերջին ժամանակ փոխվել է
դեպի ժողովուրդը, նրանք ոչ մի միջոց չեն խնայում ժողովրդի
քայքայման և ճնշման համար, ամեն օր տաճկական զբաղված
վայրերի գյուղերից գալիս են Չեզոք գոտի մեզ մոտ և զանգա-
վում են նրանց ավարառության, բռնաբարության և սպանութ-
յունների համար, բացի զբանից ամսի 1-ին եկան գյուղացիները և
հայտնեցին, որ առաջինը եղող տաճկական հրամանատարու-
թյունը հավաքեց ամեն մի նյութական բանից «բայրա», որի մասին
ուներնք ստացականներ և փաստաթղթեր, ներկայիս փոխվեցին,
նրանց տեղը եկել են նորերը, կրկին պաշանջում են բայրա, չնա-
յած որ ուներնք համապատասխան ստացական: Այս գիշեր ստացա
Գ-րդ գաղափարամասի կոմիսարից զրություն, որը նկարագրում է
ժողովրդի խուճապի մեջ լինելը, նրանք գալիս են գյուղերը և ան-

պաշտպան գյուղացիությանը թալանելուց հետո, կատարում են անխնա սպանություններ, այս մի քանի օրվա ընթացքում միայն 4-րդ զավառամասում սպանված են Հայտնապես 200-ից ավելի Հայ գյուղացիներ, մենք մեր միջոցներով անզոր ենք այդ բաների առաջը առնելու, ուստի դիմում ենք ձեր կարգադրությանը, Հայտնելով ձեզ ի գիտություն, միևնույն ժամանակ խնդրում ենք դիմել կտրուկ միջոցների, ուր Հարկն է և ազատել խեղճ քայքայված գյուղացիությանը այդ դրությունից:

Կոմիտարի օգնական Գալոյան
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 30:

№ 10

Իգգիբրցի ուսուցիչ Խշտոյանի Հայտարարությունը Ղարսի
ղեկաբերի մասին

6 Հունվարի, 1921
Երևան

Խշտոյանը փախել է Ղարսից ղեկտեմբերի 7-ի դիշերը. թուրքերը Ղարս գրավելուն նրան Հաջողվել է թաքնվել ամերիկացիների մոտ: Թուրք զորքը քաղաք մտնելուն, երեք օր անխնա և անպատիժ թալանել, բռնաբարել և կոտորել է: Երեք օրից հետո փաշան Հրամայել է մաքրել քաղաքը դիակներից, Համաձայն Մոսկվայի Քույրերի կոմիտեի Հայտարարության, որ ակնատես են եղել այդ մաքրումին, գրեթե յուրաքանչյուր տնից մեկ-երկու դիակ Հանվել է: Հայ ազգաբնակչությունը այժմ զրկված է իր ամբողջ ունեցվածքից և ապրում է սոսկալի դրության մեջ. սովամահության ղեկաբեր արդեն Խշտոյանի Ղարսում եղած միջոցին պատահած են: Թուրք զորական իշխանությունը գրավել է բոլոր վառելիքը. նույնիսկ Ամերիկյան Կոմիտեի Հաստատությունները մնացել են առանց վառելանյութի:

Երեք օրից Հետո ընդհանուր կոտորած չէ եղել, բայց մասնակի սպանութիւններ Հաճախ պատահելիս են եղել: Բռնաբարութիւնները թուրք զորքի և զինվորի կողմից շարունակվում են, ասկյարները գիշերով, մտնելով Հայ տներ, պահանջում են կիներ: Ամերիկյան Հաստատութիւնները ևս զերծ չեն ասկյարների գիշերային այցելութիւններից: Խշտոյանը ականատես է եղել մի գիշեր, երբ ասկյարները դալով, իր թաքնված Ամերիկյան տնից պահանջել և բռնի տարել [են] երկու կիներ, որոնց վերադարձրել են երկու ժամ պահելուց Հետո:

Թուրք իշխանութիւնը 18 տարեկանից մինչև 30 տարեկան տղամարդիկ Հավաքել է, զգեստները Հանելուց Հետո ուղարկել է Սարիզամիշ, մի ուս, որ Հայ կարծվելով ուղարկված է եղել Սարիզամիշ, վերադարձվել է և պատմել, որ Սարիզամիշում ռազմագերիներին և տարագրյալներին գրութիւնը սոսկալի է, թե զինվորներին և թե սպաների զգեստները առել են և տվել մեշոքից կարված ինչ-որ մի Հագուստ, աշխատեցնում են շարաչար, տալով միայն կես Փունտ Հաց և երբեմն բրնձաջուր:

[Հարցաքննել է Արտգործմինիստրութիւն
գրասենյակի վարիչ Վ. Թերբեյանը]
թ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 32:

№ 11

Մարիամ Զաւարյանի Հայտարարութիւնը Զաջուռի մոտ Հայ
գաղթականներին կողոպտելու մասին

10 Հունվարի, 1921
Երևան

Սանահինի մոտ և մեջը թափված կա անպատուար 6000
Հայ գաղթականութիւն. Վրաց կառավարութիւնը կատեգորիկ
կերպով մերժում է նրանց թույլատրել շարունակել իրենց ճանա-

պարհը Վրաստանի միջով. ՍանաՀինի Վրաց իշխանութունը հայտնել է, որ եթե Հայաստանի կառավարութունը շուտով այդ գաղթականության մասին որոշ կարգադրութուն չանի, ինքը ստիպված կլինի գաղթականներին դուրս հանել Վրաստանի տե-
րիտորիայից:

Տիկին Ջավարյանը, որ եկել էր ամսի 21-ին Թիֆլիսից, գաղթականների գործերով դիմում է Ղարաքիլիսայի Հեղկոմին, որպեսզի նա միջոցներ ձեռք առնե այդ խեղճ գաղթականներին փոխադրել Հայաստան: Հեղկոմը հայտնում է, որ ինքը լիազոր-
ված չլինելով այդ հարցում, ավելի լավ է դիմել Երևան ընկ. Կա-
յանին: Մինչ այդ մի գնացք, բազկացած Հինգ վագոններից լե-
ցուն գաղթականներով, Ղարաքիլիսայի Հեղկոմը ուղարկում է
դեպ Ալեքսանդրապոլ: Գնացքում լինում է նաև Ղարաքիլիսայի
Թուրք սպա իր Հետևորդներով: Գնացքը Ջաջուտի մոտ թունելի
մուտքի առջև կանգ է առնում մեքենան ձյունի մեջ խրվելու
պատճառով և մնում է երկու օր. Ջաջուտի Թուրք զինվորները և
խուժանը, տեղեկանալով այդ մասին, գիշերով հարձակվում են
գնացքի վրա և թալանում են գաղթականներին, շատերին թողնե-
լով միայն ներքին շորերով: Սարսափահար գաղթականութունը
ուղարկում է իրենցից մեկը Ղարաքիլիսա՝ Հեղկոմին խնդրելով
նոր մեքենա՝ Հետ գնալու դեպի Ղարաքիլիսա, որովհետև այդ տե-
ղը մնալը իրենց սպառնում է Թուրքերի կողմից կոտորած: Հեղկո-
մը ուղարկում է խնդրված մեքենան, որը բերում է գնացքը Ղա-
րաքիլիսա՝ ահաբեկված գաղթականներով:

Մարիամ Ջավարյան
Ֆ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 39:

Հեռախոսագիր շտապ

Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ ընկեր Կասյանին

11 Հունվարի, 1921

Մեծ Արխպոլի

Հայտնում եմ, որ ամսիս 11-ին առավոտյան ժամը 11-ին թուրքական 12 ասկերների հարձակվեցին Եկանչիար գյուղի վրա, և հրացանաձգություն տեղի ունեցավ մեր և եկողների միջև. հրացանաձգությունը տեղեց Հինգ բուսի, որից հետո ասկերները թողեցին և փախան, զոհեր չկան ոչ մեկի կողմից: Խնդրում եմ Ձեր կարգադրությունը ուղարկել Ալեք-պոլի թուրք հրամանատարությանը, որպեսզի այդպիսի դեպքերը վերջ տրվեն, որը ահա կրկնվում է մի քանի անգամ և կարող են լուրջ Հետևանքներ ունենալ: Գրաված վայրերում ազգաբնակչության դրությունը խիստ վատ է, թալանից հետո սպանությունները սովորական բան են դարձել: Համարյա թե մասսայական է, սպասում եմ Ձեր կարգադրությանը:

Չեզոք գոտի

Հեղկոմի նախագահ Գրիգոր Տեր Սարգսյանյան

Ի.տ.ք. Անուշավան Սարգիսյան

Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 24, 25:

Ալեքսանդրոպոլի Հեղկոմի անդամ Նահապետի վկայությունը

14 Հունվարի 1921

Ալեք-պոլ

Ամբողջ գավառը բաժանված է 8 գավառամասերի, որոնցից 4-ը Արփաչայի մյուս կողմն են գտնվում, որոնք բոլորովին դատարկ են: 1-ին գավառամասը ունի 34 գյուղ, այս գյուղերից

մնացել են կիսաավերված դրուժյան մեջ 4-ը միայն՝ Ղարաքիլիսա, Գյուլգքիանդ, Թափաղոլլաք և Դիարչի: Մյուս գյուղերում ոչ մարդ կա և ոչ մի անասուն: Այս շրջանից տարած գերիների թիվը հասնում է մոտ 8000-ի, բռնաբարված են բոլոր կանայք, չիմայիլով նույնիսկ 12 տարեկան աղջիկներին. պատահել էր որ աչքովս տեսա, որ սալլերով գյուղերից բերում էին խոտ, խոկ տակին թաքցրել էին կանանց, 2-3 անձ: Ահա դրուժյունը: II գավառա-մասից գրավել են միայն 6 գյուղ: Ղուղաթ և Ղուլիջան գյուղերը բոլորովին քանդել են. այս շրջանում սպանել են 150 մարդ. գերի-ների թիվը 200 է. բռնաբարված են կանանց 90%. բացի թալանից վերցրել են նաև ամբողջ տավարի և Հարստության 1/8 մասը. Վերջերս էլ Բիալթաուլի գյուղում խոտերի դեզի մեջ սպանել են Վերջևրս էլ Բիալթաուլի գյուղում խոտերի դեզի մեջ սպանել են մեր կուսակցական 10-ը ընկերներին: III գավառամասը բոլորովին թույլ չստիճանի մեզնից մարդ գնալու: Այս շրջանի 15 գյուղերի բնակիչներին գաղթեցրել են Ձիվթալի գյուղը, նրանց ամբողջ Հարստությունը թալանի մատնելով: Տարել են գերիներ, բայց անհայտ է թե ուր:

IV գավառամասի 39 գյուղից մնացել են Մոլլագոզա, Հո-ռոմ և Միադիալու գյուղերը: Միայն կանայք: Մյուս գյուղերում ոչ ոք չկա: Գյուղը թալանելուց Հեսո կրակ են տվել. բացի այս գյուղից, մնացած մի քանի գյուղերն էլ քանդված են բոլորովին:

Ամբողջ գավառից տարել են 300000 (երեք Հարյուր Հազար տավար), որից 200000-ը տարված է Ղարսի շրջանի Բաշք-յանդիկլարի շրջանը, իսկ մնացածը այս կողմումն են ծախել:

Բաղաքից և գավառից տարած գերիների թիվն է 14140 անձ, սպանել են 4845-ը, բռնաբարված կանանց և աղջիկներին թի-վը 25 Հազարից անց է: Թալանած ցորենի և այլուրի թիվը մեկ ու-կես միլիոն փթից անց է: Կարող եմ ասել, որ չունենք գավառ-ամբողջ գավառի 75 Հազար բնակչությունից 15-ը Հազար է մնա-ցել, ոչ մի Հարստություն չկա. ամենուրեք ամայություն է. մեր միլիցիոներներից ոչ ոք չի կարող գավառ դուրս գալ: Դրանց կամ սպանում են և կամ անհետ կորցնում: Սպանված են մինչև այժմ մեզնից 22 միլիցիոներ, որից 13-ը կուսակցական, սպանել են նաև

մեր 2 կոմիտարները: Գերի տանելիս նույնիսկ չէին խնայում մեր կուսակցական ընկերներին. տարված են 30-ից ավելի կուսակցականներ: Գիշերները մտնում են տները թալանում, կանանց բռնաբարում, իսկ տղամարդկանց տանում են ու սպանում: Դրությունը սարսափելի է...

Հեղկոմի անդամ Նահապետ
Ք. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 5-7:

№ 14

Կարսի շրջանից փախստական Գևորգ Գևորգյանցի վկայություննից

24 Հունվարի 1921

Թարգմանություն ռուսերենից

Կարսի շրջանում թուրքական զաղանությունների մասին կարող եմ վկայել հետևյալը. առհասարակ թուրք-քեմալականները քրիստոնյաներին, բացի մոլոկաններից, վերաբերվում են թշնամաբար: Բոլոր երիտասարդները, ինչպես տղամարդիկ, այնպես էլ կանայք, թաքնվել են թուրքերից: Կարս քաղաքում այժմ կարելի է հանդիպել միայն ծերերի, որոնց հաճախ քշում են հարկադիր աշխատանքի: Հայերին էրզրում ուղարկելու կապակցությամբ կասեմ հետևյալ փաստերը. Կարսը դրավելուց 5 օր անց, թուրքերը զերի ընկած բոլոր զաշնակ զինվորներին, թվով 1500 մարդ ուղարկեցին էրզրում: Այնուհետև, բանտարկելով բոլոր երիտասարդներին, մոտ երկու հազար հոգու, ուղարկեցին 18 վազոնով:

Ուղարկելուց հետո, ինչպես ասացի վերը, սկսեցին թալանել, բռնաբարել մնացածներին:

Հունվարի 10-ին Կարս բերեցին բազմաթիվ վիրավորների և պառկեցրին տեղական հիվանդանոցներում: Վիրավորների ա-

սածներից (իհարկե թուրք) թուրքերի և քրդերի միջև ինչ-որ տեղ կռիվներ են գնում, և վիրավորները այնտեղից են: Վերջին ժամանակներս ես վկա եղա, որ բազմաթիվ անասուններ, հացահատիկ Ալեքսանդրապոլից ուղարկեցին Կարս: Հունվարի առաջին օրերին Կարսից գորքեր ուղարկվեցին Արդահանի ուղղությամբ:

...Առհասարակ քրիստոնյաների դրությունը անտանելի է: Ամեն թուրք գինվոր ու սպա իր պարտքն է համարում ամեն ինչը տնօրինել իր կամքով:

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 43, թ. 71:

№ 15

Հայաստանի Հեղկոմին, պատճենը՝ Ադրհեղկոմին, ՌՍՖՍՀ
ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդին, III Կոմունիստական
Ինտերնացիոնալի Գործադիր Կոմիտեին,
բոլորին, բոլորին, բոլորին

25 Հունվարի, 1921

Ալեքսանդրապոլ

Երկարատև ռազմական տիրապետության անտանելի ծանր մամլիչը, քաղաքացիական իրավունքների կատարյալ ոչնչացումն և քաղաքում ու գավառում ստեղծված սարսափելի պայմանների պատճառով մեր հետագա աշխատանքների անհնար լինելը, ստիպում են մեզ դիմել ձեզ ներկա Հայտարարությանը...:

1. Հավաքված և ուղարկված են էրզրում մինչև Հունվարի մեկը Ալէք-պոլի գավառից և քաղաքից 15000 բանվոր և գյուղացի ի թիվս որոնց բազմաթիվ կոմունիստները:

Առհայտ կորել են և սպանվել 5000 մարդ:

2. I գավառամասում 34 գյուղից ողջ մնացել է միայն 4-ը, այն էլ առանց տղամարդկանց, բացառապես կանացի մեռնող ազգաբնակչությանը, որոնց հանդեպ բռնությունները չեն դադարում:

3. IV գավառամասում ողջ է մնացել միայն 3 գյուղ:

Ալէք-պօլի գավառի գյուղացիների ողջ ինչքը տարված է: Գրեթե ողջ գավառում սերմացուի համար հատիկ չի մնացել: Տարված են պարենավորման բոլոր պաշարները, նույնիսկ քաղաքի պահեստներից: Քշված է 300000 գլուխ մանր ու խոշոր անասուններ:

4. Հանված են և տարված Ղարս ու Տաճկաստանի խորքերը դէպօրի մեքենաները, երկաթուղային գույքը, տպարանական և այլ մեքենաներ...:

5. Անվերջ պրոֆակացիոն սպանությունները, կամ մեղադրանքները այդպիսի սպանություններում, օրինակ, անհայտ մարդկանց ձեռքով սպանված ասկերի համար մինչև օրս ձերբակալված տասը միլիցիոններին, որոնցից մեկը արդեն մեռել է, սկզբում ցանկանում էին զնդակահարել, սակայն այժմ ազատելու համար պահանջում են 500 ոսկի լիբա գլխագին: Այս գլխագինները ինչպես մասնավոր, այնպես և պետական բնույթ կրող, սխտեմա են դարձել և այդպիսով քամում են առանց այն էլ քայքայված երկրի վերջին հյուսիսը:

Ասկերները կատարում են ձերբակալություններ, դուրս են հանում տներից, մերկացնում, թալանում, ըռնաբարում: Ներքնահարկերում կատարում են զնդակահարություններ չքմեղ (իմա՛ անմեղ.— Մ. Ն.) բանվորների և գյուղացիների:

Հափաքում են և ըռնի ուղարկում էրզրում մասնազետ բանվորներին և արհեստավորներին...:

Հեղկոմի նախագահ՝ Մ. Գրիգորյան և ուրիշ.
Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 2
և գ. 33, թ. 33-35:

Ռուսին քաղաքացի Վասիլ Իոննակոյի վկայութունները
Վրաստանում Հայկական ՍՍՀ լիազոր ներկայացուցչությանը

27 Հունվարի 1921

Թիֆլիս

Թարգմանութուն ուսանողներից

Անցյալ տարվա Հոկտեմբերի 30-ին գերի ընկնելով Կարսում թուրքերին՝ ես տեսա Հետևյալը.

Քաղաքի բնակիչները, խուճապի ժամանակ վերցնելով իրենց ամեն արժեքավոր բան, փրկելու համար իրենց կյանքն ու ապրանքները, լցվեցին Մելիք-քոյ կայարանի ճանապարհին ընկած կիրճը: Առավոտյան ժամը մոտ 11-ն էր, երբ թուրքական հեծելախումբը գրավեց ճանապարհի վրայի բարձունքները, և միաժամանակ ամբողջ պարետի կողմից բարձրացվեց սպիտակ դրոշ և պատվիրակութուն ուղարկվեց՝ թուրքական փաշային հայտնելու, որ հայկական բանակն ամբողջովին հանձնվում է: Երբ թուրքերը գրավեցին կարևոր բարձունքները, նրանք բարձրացրին կարմիր և սպիտակ դրոշները: Ժողովուրդը, տեսնելով այդ, հանդարտվեց և, զրանից օգտվելով՝ թուրքերը գնդացրային կրակ բաց արին ժողովրդի վրա, որը տևեց մեկ ժամից ավելի: Վերջապես հայտնվեցին թուրք սպաները և բռնեցին շենքում գտնվող ամբողջ պարետին, մարդկանց ու քշեցին դեպի կայարան: Ես էլ ընկա նրանց մեջ, ու ճանապարհին մեզ քարկոծում էին և ուղեկցում հայհոյանքներով: Բազմաթիվ կանայք նետվեցին Կարս-չայ գետը և խեղդվեցին: Տեսա Ամերիկայի ներկայացուցիչ պ. Ֆակսին ամբողջովին մերկ և դողդողացող: Մեզ տեղավորեցին քաղաքում, 42 մարդ մի փոքրիկ սենյակում և 4 օր թողին առանց հացի, այնուհետև տեղափոխեցին բանտ, որտեղ առաջին օրը տվին յուրաքանչյուրին 1 ֆ. հաց, բայց մնացյալ 3 օրերի ընթացքում ոչ միայն հաց չտվին, այլև հրաժարվում էին ջուր տալ. ինչի

պատճառով շատերի լեզուները ուռել էին: 5-րդ օրը 700-800 մարդ տեղափոխեցին ամերիկյան թեյի գործարան, որտեղ թուրք գին՝վորները մեզ էլ ամբողջովին մերկացրին: Ողջ գիշեր խուզարկում էին մեզ և տարան նույնիսկ ամբողջ Հնոստինները: Ստիպված բոլորը ծածկվեցին բամբակով, իսկ վրայից՝ թելերով (գործարանում թել շատ կար): Երկրորդ օրը մեզ գնացքով ուղարկեցին Սարիղամիշ, իսկ այնտեղից՝ էրզրում... Եղան տղամարդկանց բռնաբարման դեպքեր: Ես՝ որպես ուսմիս, շուտով, այսինքն մի ամիս հետո ազատվեցի և եկա Կարս, որտեղ ապրեցի մոտ 3 շաբաթ: Կարսում ես թուրք դոկտոր Նուրի բեյից իմացա, որ քաղաքում սպանված են 8 հազար հայեր (կանայք, երեխաներ ու տղամարդիկ), բայց իմ դիտարկումներով սպանվածների թիվը 10-12 հազարից քիչ լինել չէր կարող, քանի որ մի ամիս անց քաղաքի շրջակայքում գեռես կարելի էր տեսնել բազմաթիվ դիակներ: Բոլոր կանայք, բացառությամբ 2, 3 քնտանիքների, որոնց պաշտպանել են օսթիները, բռնաբարված ու վարակված են: Շատերը այժմ գտնվում են թուրք սպանների ու գին՝վորների մոտ, մի մասին էլ քրդերն են տարել իրենց գյուղերը: Քաղաքում կան մոտ 15-20 տղամարդ, որոնք էլ աշխատում են թուրքերի մոտ: Հայերի ապրանքներով լի բոլոր խանութները թուրքերը գրավեցին ու առևտուր են անում: Տները ամբողջովին թալանված են: Վերջին ժամանակներս շրջում էին խուզարկություններով, իբր փնտրում են պետական հանդերձանք և զենք և այդ պատրվակով հափշտակում էին ամեն ինչ, որ գտնում էին տանը (սեղաններ, մահճակալներ և այլ) և բոլորը տանում են էրզրում: Անմարդաբնակ տներում հանում են պատուհանների շրջանակները ու հատակի փայտը և տանում են, իսկ մնացյալ մասը քանդում են փառելու համար: Ես՝ որպես ուսմիսացի, իշխանություններից թույլտվություն ստացա և, հավաքելով փողոցի որբերից 50 երեխա (իսկ դրանք շատ շատ են և ամեն գիշեր տասնյակներով սառչում են), բերեցի Ալեքսանդրապոլ և հանձնեցի Հեղկոմին... Հունվարի 18-ին Ալեքսանդրապոլում, աղբանոցներում հայտնաբերված են մոտ 100 դիակներ, որոնց թվում էր գտնվում և Տեր Խորեն քահանան:

Պարզվել է, որ այնտեղ, երբ բանվորներին քշում են աշխատանքի, երեկոները հափշտակում են 2, 3 հոգու և քաղաքից դուրս սպանում են: Ալեքսանդրապոլից մինչև Նալբանդ կայարանը զտնվում է թուրքերի ձեռքին և, ըստ սովյալների ոչնչացված է 140 գյուղ ու գլխովին կոտորել են 18-ից 45 տարեկան բոլոր տղամարդկանց: Մի խոսքով այս շրջաններում մնացած հայերի, ինչպես նաև գերիների վիճակը հուսահատական է: Գերիներից շատերը սառչում են, և շատերը մեռնում են սովից:

Վ. Իոնեսկո

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 72-73

և գ. 43, թ. 34:

№ 17

Ականատեսի վկայութիւններ Կարսի իրադարձութիւնների վերաբերյալ

2 փետրվարի 1921

Երևան

Թարգմանութիւն ուսերենից

Անցյալ տարվա հոկտեմբերի 30-ին՝ մոտ ժամը մեկին, թուրքական առաջավոր մասերը հայկական բանակի կողմից առանց որևէ դիմադրութիւն մտան Կարս: Իշխանութիւնները կողմից չզգուշացված խաղաղ բնակչութիւնը, փոքր բացառութիւններով, մնաց իր տեղում... Քաղաքի գրավումից հետո տեղի հայ խաղաղ բնակչութիւնը համար սկսվեց արյունոտ օրերի շրջան, ուր չի նայվեցին ոչ կանայք, ոչ երեխաները: Բացառիկ դեպքերից բացի, ինչպես օրինակ Հրեա դեղադորը Ռեյչանի և իր կնոջ սպանութիւնը, սպանում էին միայն հայերին: Սպանութիւնների բոլոր դեպքերը ևս ի վիճակի չեն հիշելու, բայց մի քանի առանձին

փաստեր, որոնք խորապես տպավորվել են, կաշխատեմ Համառոտ Հայտնել:

Իմ քաղաքացիական կինը՝ Վերա Պետրովնա Սոկա-Եսայանը գլխովյան քույրեր Կասակովսկայայի, Ադամայանի և Շիշենինայի Հետ, որ շատ նման էր ռուսի, վիրակապական նյութերով 5-6 օր շրջում էին տներում, ձեղնահարկերում, վիրավոր բնակչությանը նկուղներում բժշկական օգնություն ցույց տալու Համար: Իմ կինը ամեն օր Հիվանդանոցում, որտեղ ես փոքրաթիվ երջանիկների Հետ թաքնվում էի, ինձ Հայտնում էր իր տեսած թուրքերի գազանությունների մասին: Տներ էին լինում, որտեղ ես տեսնում էր տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների մինչև 30 դիակներ: Մի քանի օրվա ընթացքում նրա տեսած դիակների ընդհանուր թիվը Հասնում էր մինչև 3 Հազար մարդու:

Կարսի գրավման 8-րդ և 9-րդ օրը անձամբ տեսել եմ ինչպես 4-5 օրվա ընթացքում սալներով տեղափոխում էին սպանված խաղաղ բնակիչների դիակները: Այդ ընթացքում ես Հաշվեցի մոտ 50 սալ դիակներով:

Իմ տեսածների և իմ կողմից միանգամայն վստահության արժանի անձանց կողմից ստացված տեղեկությունների Հիման վրա, միայն Կարս քաղաքում թուրք Հյուրերի կողմից կոտորվել է մինչև 4 Հազար խաղաղ բնակչություն: Բացի դրանից բնակիչների ողջ ունեցվածքը ամբողջովին թալանված է: Կոտորածից և բնակչության վերջնական ջախջախումից Հետո սկսվեցին բոլոր փրկված Հայ տղամարդկանց ընդհանուր բանտարկությունները: Ձեռ խնայում 80-85 տարեկան ծերերին:

Բանտարկվածները տեղավորվել էին Կարսի մարզային բանտում և ամերիկյան արՀեստագործական շենքերում, կայարանից Հետո: Նրանցից մի մասը մերկացվել էր մինչև բանտարկությունը, իսկ մնացյալ մասին մերկացրին կալանավորման վայրերում: Կարսի մարզային բանտի պետը ինձ Հայտնեց, որ իր մոտ գտնվում էին 3 Հազարից ավելի մարդ: Դրանից ավելին էր Հաշվվում ամերիկյան արՀեստանոցներում: Բոլոր կալանավորների շոքերը Հանելու մասին ինձ Հայտնեցին նաև գոկտոր Տեր-Սարկիստ-

վը, Կարսի 1-ին տեղամասի կոմիսարի օգնական Կարազեղովը, 4-րդ կուրսի ուսանող-բժիշկ Աղամովը, Կաղզման քաղաքի բնակիչ Պողոս Ասոյանը, որոնց հաջողվել էր ազատվել բանտից: Բոլոր կալանավորներին մերկ վիճակում աշխատանքի ուղարկեցին, մի մասին Սարիղամիշ, մյուսին՝ Էրզրում: Հետագայում ստացված տեղեկությունների համաձայն նրանց հսկայական մասը մահացավ:

Արամ Եսայան
Ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 67
և գ. 43, թ. 33:

№ 18

ՀեՍՀ Ալեքսանդրապոլի նոր դավառամասի Հեղկոմից Հայաստանի
Սովետական Հանրապետության Նախագահ Ընկեր Կասյանին

4 փետրվարի, 1921
Արիփալի

36-րդ գնդի 3-րդ գումարտակի գումարտակապետ Թայմատ Ծախկը, որի գումարտակը կանգնած է Ալէք-պոլի գավառի Քավթաուլի գյուղում, ճնշման տակ պահանջում է, որ Քավթաուլիի, Պարնիի, Ղասմալիի և այլ գյուղերի բնակիչները ներկայացնեն իրան շնորհակալության թերթեր, այն մտքով, որ տեղիս թուրք հրամանատարությունը լավ պաշտպան է հանդիսացել խաղաղ ժողովրդին, տեղի չտալով ոչ տնտեսական քայքայման, ոչ թալանի և ոչ էլ սպանություն: Մի պահանջ, որը խստիվ հակասում է այդ ժողովրդի արդի կացության, որի անասելի սուկումների ու գույումների տակ մահվան է դատապարտված տեղիս աշխատավոր գյուղացիությունը:

Երկյուղի տակ վերև հիշատակված պահանջը կատարվեց:

Ես հասկանում եմ, որ խորամանկ և արևելյան քաղաքականությունը յուրացնող իմպերիալիստ թուրք հրամանատարությունը այդ ստոր միջոցով ցանկանում է ազդել տեղի ունեցող կոնֆերանսի որոշումների վրա հօգուտ իրենց քաղաքականության, հայտնում եմ այս մասին պատշաճավոր կարգադրության համար:

Լեզկոմի նախագահ (ստորագրություն)
Ք. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 23:

№ 19

Համառոտ տեղեկություններ թուրքերի գործողությունների մասին իրենց կողմից օկուպացված շրջաններում և Չեզոք գոտում (ՌՍՖՍՌ-ի կառավարությանը ներկայացված Հայկական ՍՍՀ Լեզկոմի զեկուցադրից)

7 մարտի, 1921

Մոսկվա

Թարգմանություն ռուսերենից

Չընդհատվող բռնություններ, թալան, խաղաղ բնակչության սպանություններ, բռնություններ կանանց նկատմամբ: Ամեն տեղից թուրքիա է տարվում Հայաստանի ՍՍՌ պետական գույքը — մասնավոր կայքի և տնտեսության թալան, գյուղացիների անասունների հափշտակում, բնակչության պարենի վերջին պաշարների բռնազրավում:

Կարսում: Քաղաքը գրավելուց հետո առաջին երեք օրերի ընթացքում խաղաղ բնակչության սպանությունները, թալանը և կանանց նկատմամբ թուրքական զորքերի կողմից բռնությունները ստացել են զանգվածային բնույթ: Այնուհետև սպանությունների և բռնությունների թիվը պակասեց ու այդ չափով շարունակվում է և հիմա: Բնակչությանից պարենի ողջ պաշարը

խլված է, վառելիքը ամբողջովին գրավված է, նույնիսկ որբանոցներին չեն թողել: 18-ից 50 տարեկան տղամարդիկ Հավաքված են, մերկացված, փոխարենը այլուրի պարկերից զգեստանման մի բան Հագցված և այդ տեսքով ուղարկված են Սարիղամիչ և ավելի Հեռու, որտեղ տեղափոխվելով ամենաձանր պայմաններում, անհրաժեշտ աննդից Համարյա զրկված, նրանք դատապարտվում են դաժան Հարկադիր աշխատանքի:

Ալեքսանդրապոլում: Թալանի, սպանությունների, բռնությունների, բռնազավթումների առավել վատթար պատկերը, որ մանրամասն Հաղորդվել է ՀՍՍՌ Զինկոմի կողմից Բաքու XI բանակի զորահրամանատարին:

Ազրուլաղի և Համաձուլի շրջաններում: Թուրք զինվորների զինված առանձին զորախմբեր ներխուժում են գյուղերը՝ իրագործելով թալան, սպանություններ, բռնություններ կանանց նկատմամբ: Դեկտեմբերի 13-ին ժամը 2-ին նման դեպք տեղի ունեցավ Քյուլուջա գյուղում: Դեկտեմբերի 26-ին թուրքական ջոկատի կողմից Քյաֆթաուլի գյուղը գրավելուց Հետո, նրա տեղաբաշխման Համար առանձնացված բանվորների թվից ինը երիտասարդ կոմսուկստներ, նույն գյուղի բնակիչներ, աշխատանքների ավարտին գազանաբար սպանվել են գյուղի մարագներից մեկում, նրանց դիակները տարվել են Քյաֆթաուլուի բնակիչ Ստեփանոս Բայաջյանի սայլով, որից Հետո Հանցանքը ծածկելու Համար վերջինս նույնպես սպանվել է:

Չեղոք դոտում: Թուրքական զորքերի կողմից Հաճախակի փորձեր են արվում վերջինս գրավելու Համար՝ իրր այնտեղ տիրող խառնաշփոթ վիճակը վերացնելու պատրվակով: Գոտուն սահմանակից շրջանների բնակչության վերաբերյալ թուրքերի վերաբերմունքը զգալիորեն վատանում է: Ամեն միջոցներ գործ են դրված բնակչության վերջնական տնտեսական քայքայման և նրա ստրկացման Համար: Հարկահավաքման պատրվակով գյուղացիներից խլվում է նրանց ողջ ունեցվածքը, Հափշտակվում է վերջին անասունը: Մի Հարկահավաքից Հետո անմիջապես նշանակվում է նորը, որ ուղեկցվում է թալանով, բռնություններով,

որ սկսում են ընդունել դանգվածային բնույթ: Ընդամենը մի քանի օրերի ընթացքում միայն 4-րդ գավառային տեղամասային կոմիսարիատում գրանցված է 200 այսպիսի սպանություն...:

Ճիշտ է. Հայկական ՍՍՀ պատվիրակության
քարտուղար (ստորագրություն)
Ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 80 և գ. 43, թ. 17:

№ 20

Պատճեն

Ընկ. ՀՍՍՌ Արագոթժմինիստրին

14 մարտի, 1921

Մոսկվա

Թարգմանություն ուսանողներից

Քաղվածք Հայաստանի Հատուկ Հանձնաժողովի նախագահի տեղակալի Դիլիջանի, Ղարաքիլիսայի և Ալեքսանդրապոլի գավառներ 1920 թ. դեկտեմբերի 20-ից մինչ 1921 թ. հունվարի 10-ը կատարած ծառայողական ուղևորությունից:

Ղարաքիլիսայի գավառում բնակչությունը ամեն ժամ սարսափի մեջ է նալբանդ և այլ գյուղերում տեղակայված թուրքական զորքերի վայրագությունների պատճառով: Ասկերների առանձին խմբեր ամեն օր շրջում են գյուղերը և պահանջելով վերցնում մթերք և թանկարժեք առարկաներ: Հանրահայտ պատճառներով ինձ չհաջողվեց բացահայտել առանձին փաստեր, սակայն, այնուամենայնիվ կարողացա արձանագրել հետևյալը:

1. Երկու փաստաթուղթ ձեռք բերի՝ Քյուլուջա և Փամբ գյուղերի մյուզիկոսների հրամանները, որտեղ հանձնարարվում էր գյուղական համայնքներին յուրաքանչյուր գյուղից անմիջապես հանձնել 1 ոչխար, յուղ, 1 արծաթե ժամացույց և 1 ոսկե մատանի՝ ժամանող փաշային (?) նվիրելու համար: Փաստաթղթերը հանձնված են Մուստաֆա Սուբխին:

2. Համամու գյուղում տեղակայված էր Ղարաքիլիսայի կայազորից կարմիրբանակայինների բաժանմունքը: Կայազորի պետը իր նկատառումներով հետ էր կանչել այդ բաժանմունքը: Այդ նույն օրը բազմաթիվ տեղեկություններ ստացվեցին թուրքական ասկերների վայրագությունների մասին ոչ միայն Չեզոք գոտում, այլև նրանից այն կողմ (անասունների հափշտակում, թալան, կանանց առևանգում և այլն): Հաջորդ օրը Համամու հետ ուղարկվեց կարմիրբանակայինների մի փոքր շոկատ, որոնք Վորդնավ գյուղում, հանցանքի վայրում, ձերբակալեցին 5 զինված ասկերների թալանած ապրանքի հետ: Այդ ասկերները հանձնվեցին Ղարաքիլիսայում թուրքական ներկայացուցչին: Այդ կապակցությամբ ես անձամբ խոսակցություն ունեցա թուրք ներկայացուցչի հետ, որը նման երևույթը բացատրեց որպես թյուրիմացություն:

3. Ականատեսների պատմածներով Կարալ, Կարաբան, Ղաչազան, Քյուլուջա, Սպիտակ, Փամբ գյուղերը սարսափի մեջ են. թուրքական զորքերը իրենց պաշտում են, ինչպես թշնամու դեմ հաղթանակածներ և տանում են այն ամենը, ինչ որ կարելի է տեղաշարժել:

4. Ալեքսանդրապոլի զավառը իրենից ներկայացնում է ավելի սարսափելի տեսարան. ըստ II և IV զավառաձայների ստուգված գյուղերի Հաղորդագրության՝ այդ շրջաններում ոչնչացված են 54 գյուղեր: Գյուղեր կան, որտեղ նույնիսկ շուն չկա: Բնակիչները մասամբ կոտորված են, մի մասը դեռ-դեռ են փախել, իսկ մեծ մասին ուղարկել են Կարս, Թուրքիայի խորքերը: Ես հավաքել էի փաստացի տվյալներ, որոնք հետագայում ստիպված եղա ոչնչացնել Ալեքսանդրապոլի կայարանում թուրքերի կողմից ինձ սպառնացող վտանգի պատճառով:

5. Ս. թ. հունվարի 2-ին Հաջինազար ու Ղոնախկրան գյուղերի 2 տարիքավոր գեղջկուհիներից զիմում ստացա այն մասին, որ իրենց գյուղերից թուրք ասկերները առևանգել են 4 անչափահաս աղջիկ, որոնք այժմ գտնվում են Ալեքսանդրապոլում: Չեռք առած միջոցներով Հաջողվեց պարզել, որ այդ աղջիկ-

ներք գտնվում են Արշակունի գյուղում, Կարախաչի փողոցում: Չնայած տեղի Հեղկոմի միջամտությանը՝ աղջիկները ոչ միայն չազատվեցին, այլև բոլորովին անհայտացան:

6. Լուսնվարի 3—4-ին լուր ստացա, որ գյուղերից բերվել են 20 հայ օրհորդներ: Թուրք սպաները, նրանց զինվորների շորեր հազցնելով, պատրաստվում են Կարա ուղարկել: Հեղկոմի եռանդուն բողոքները ոչնչի չհասցրին: Մեզ շատ լավ հայտնի էր, որ այդ աղջիկները գտնվում են վազոններում: Մեզ թույլ չտվեցին նայել վազոնները: Թուրք պարետը մենակ մտավ վազոն և նույնիսկ հայտնեց, որ այնտեղ ոչ մի կին չկա:

7. Համարյա ամեն օր թուրքական հրամանատարութունը պահանջում էր 100 բանվոր, որոնք մեկ-երկու օր աշխատելով, սովորաբար անհայտանում էին. ըստ լուրերի նրանց ուղարկում էին Կարսի կողմը:

8. Իմ ներկայությամբ թուրքական հրամանատարութունը որոշակի հայտարարությամբ Հեղկոմից պահանջեց մեկ օրվա ընթացքում 10000 հրացան տրամադրել, որ չկատարելու դեպքում կսկսվեն համընդհանուր խուզարկություններ: Այդ սպանալիքը չիրագործվեց լոկ շնորհիվ Մզիվանիի և Մուստաֆա Սուրխիի միջամտության:

9. Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը պաշտոնապես հայտարարեց, որ կարծեցյալ դաշնակների շատ ձերբակալությունները և Ալեք-պոլի Չեկայի (Արտակարգ Հանձնաժողովի) բոլոր դնդակահարությունները կատարվել են թուրքական հրամանատարության ճնշման ներքո:

10. Իմ Ալեք-պոլում եղած ժամանակ, ամեն օր, [թուրքերը] զիշերով ներխուժում էին քաղաքի ծայրում գտնվող տները, վայրագություններ էին կատարում, հափշտակում էին այն ամենը, ինչ որ ուզում էին: Գանգատներն ու բողոքները Ռուշտի փաշայի կողմից չէին ընդունվում:

Առհասարակ Ալեք-պոլի և գավառի բնակչության վիճակը տագնապալից է: Նա նվազում է ամեն օր, նվազում է և Ֆիդիկական և բարոյական իմաստով: Հեղկոմը, կոմ-կազմակերպություն-

ները և այլ խաղալիք են թուրքական հրամանատարութեան ձեռքին, իսկ հաճախ էլ գործիք՝ Անկարայի բանակի Ալեք-պոլի կայազորի քմահաճույքները կատարելու համար:

Հայաստանի Չեկայի նախագահի տեղակալ Ամատունի
 իսկականի Հետ ճիշտ է:
 ՀՍՍԹ պատգամավորութեան քարտուղար (ստորագրութիւն)
 Փ. 114, ց. 2, գ. 43, թ. 15:

№ 21

Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմը Հայկական ՍՍՀ Հեղկոմին*

Թարգմանութիւն ուսերենից

Հնարավոր չէ ներկայացնել գազանութիւնների և ավերածութիւնների լրիվ պատկերը, որ իրագործվել է Ալեքսանդրապոլում և նրա գալառներում թուրքական կարճատև տիրապետութեան ժամանակ, նախ այն պատճառով, որ դեռևս շարունակվում են ստացվել սպանվածների, գերի տարվածների, վիրավորների, բռնաբարվածների, թալանվածների, ինչպես նաև ավերված գյուղերի, գողացված անասունների, կողոպտած ունեցվածքի և այլ ցուցակները: Ստացված նյութը տալիս է Հետևյալ մտավոր թվերը: Մարդկային զոհերը և ունեցվածքի կորուստը պատկերվում է Հետևյալ կերպ.

Մարդկային զոհեր

	Տղամարդիկ	Կանայք	Երեխաներ
1 - սպանվածներ	3000	25000	5000
2 - գնդակահարվածներ	25	-	-

* Փաստաթուղթը թվական չունի, ըստ երևույթին կազմված է 1921 թ. ապրիլին - Ս. Ն.:

3 - սովից մահացածներ	10000	12000	10000
4 - վիրավորներ	20000	15000	3000
5 - բուժարավանդներ	-	50000 (զբանցից 20000 ազդիկներ)	-
6 - զերի տարվածներ	-	8000 (զբանցից 3000 ազդիկներ)	-

Հավաքված է Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի կողմից ստեղծված հատուկ Հանձնաժողովի կողմից: Հանձնաժողովը շրջաբերական նամակով դիմել է տեղամասային հեղկոմներին՝ հետաքրքրող հարցի կապակցութեամբ ստույգ տվյալներ հավաքելու համար և մշակված ձևով ստացել է տվյալներ, որոնք ի մի են բերված այստեղ:

Ստորագրութուն

Փ. 114, ց. 1, գ. 46, թ. 4:

№ 22

Հուլիսի շտապ

Ռուսաստանում և ողջ Կովկասում Հայ-կաթոլիկների Հոգևոր վարչութիւնի գլխավոր վարաստանում ՀՍՍՌ գիվանդատական ներկայացուցչին

7 մայիսի, 1921

Քիֆլիս

Թարգմանութուն ուսանողներից

Արգվինի շրջանից սույն Հոգևոր վարչութիւնը ստանում է խիստ ցավալի տեղեկութիւններ. թաթարական գիշատիչ բանդաները ամայացնում են Հիշյալ շրջանի գյուղերը և սխտեմատիկորեն կոտորում են Հայ խաղաղ բնակչութիւնը: Սաթելի գյուղից, կոտորածից ինչ-որ հրաշքով փրկված, կաժաններով, սարերով Ախալցխա եկած և պատահամբ այստեղ հասած մի փոխատական պատմում էր, թե ինչպես ինքը ականատես է եղել իր համազու-

դացիները տանջամահությանը, սրտակեղծ Խոսքերով նկարագրում է, թե ինչպես կտոր-կտոր են արել ութսունհինգ տարեկան իրենց վանահայր քահանա Տեր Պողոս Բոյաջյանին: Այդպիսով ամայացան ու ջնջվեցին երկրի երեսից Սաթլեյ, Պիսիկուր, Մամանկիս և ուրիշ գյուղերը, իսկ դրանց բնակչությունը զխտվին կտորված է:

Այժմ նույն վտանգն է սպառնում Արզվին քաղաքին, որտեղ ներկայումս գտնվում է շրջանի ծաղկուն երիտասարդությունը և լավագույն մտավորականությունը, նույն ճակատագիրն է սպասվում քաղաքի բնակչությանը և մտավորականությանը:

Մույն Վարչությունը ենթակա Հիշյալ քաղաքի ղեկան վարդապետ Կարապետ Դիրլուզյանը ինձ հասցեագրված ապրիլի 12-ի իր վերջին նամակում, որքան որ թույլ են տվել տեղի ու ժամանակի հանգամանքները, ինչպես նաև քեմալականների խիստ հսկողությունը, ակնարկել է իրենց սպառնացող այդ վտանգի մասին և խնդրում է կենտրոնական Համապատասխան իշխանություններից անհապաղ օգնություն՝ այդպիսի վտանգը կանխելու համար:

Հարկ է նաև նշել, որ թուրքական բանակի երկու հարձակումների դեպքում վերջին եվրոպական պատերազմի ժամանակ Արզվինի բնակչությունը երկու անգամ փրկվել է տեղի թաթար բնակչության շնորհիվ, որը մշտապես, փոխադարձ բարի դրացիական Հարաբերություններ է տածել Հայերի նկատմամբ, և Հատկապես տեղացի մի քանի ազգեցիկ մահմեդականների շնորհիվ, որոնք ամեն կերպ պաշտպանում ու հովանավորում էին քաղաքի քրիստոնյա բնակչությունը:

Իսկ այժմ, վերջին Հովաստի տեղեկությունների համաձայն, տեղի թուրքական իշխանությունները քաղաքից Հեռացրել և գերի են տարել այդ նույն մահմեդական պարագլուխներին, որոնք հովանավորում էին Հայ բնակչությունը:

Այս միակ փաստը երևի թաթարների զագրելի մտադրության միակ ապացույցն է Արզվին քաղաքի և արվարձանների Հայ բնակչությանը սպառնացող կտորածի նախօրեին:

Եվ այդ պատճառով սույն Հոգևոր վարչութիւնը թախան-
ձագին խնդրում է Ձեզ վերոշարադրյալը հասցնել ուժ հարկն է՝
շուտափութ և անհապաղ միջոցներ ձեռք առնելու, կանխելու հա-
մար վտանգը և փրկելու հիշյալ շրջանում մնացած խաղաղ բնակ-
չությանը, Հիշելով, որ փոքրագույն դանդաղումը կավելացնի
հարյուրավոր և հազարավոր անմեղ զոհերի թիվը:

Վ. փոխնորդ Առաքելական Ազմինխտրատորի
և Հոգևոր Վարչության անդամ Ա. Գապոյան
Փ. 114, ց. 1, գ. 131, թ. 6-7:

№ 23

Քաղվածք

Կապի աշխատակից Կոստանոշվիլու Հայտադրից՝ ուղղված
Վրացական ՍՍՌ Արտաքին գործերի Ժողովրդական կոմիսարին

13 Մայիսի 1921

Թիֆլիս

Թարգմանութիւն ռուսերենից

...Ահա ինչպես է նկարագրում թուրքական գործերի գոր-
ծողութիւնները Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի նախագահ ընկ.
Սարգսյանը...:

Նոյեմբերի 7-ին, ժամը երեկոյան 10-ին Ալեքսանդրապոլ
քաղաքի կայարանն ու բերդը զբաղեցին թուրքերը: Նրանք բո-
կոտն էին, համարյա մերկ, նույն գիշեր հարձակվեցին կայարա-
նամերձ մասի և բերդին մոտ գտնվող շրջանի խաղաղ բնակչու-
թյան վրա: Առաջին իսկ վայրկյանից խախտվեցին հաշտության
պայմանները և անարգվեց պատվի ու ունեցվածքի անձեռնմխե-
լիության տարրական իրավունքը: Առաջին իսկ քայլերից պարզ-
վեց, որ քաղաքը տրվել է հրոսակախմբերի քմահաճույքին: Թա-
լանը շարունակվեց նաև ցերեկը նույնիսկ քաղաքի կենտրոնում,

բայց ոչ այնպիսի արագութեամբ, և ոչ այնպիսի չափերով, ինչպես ծայրամասերում:

Վաղ առավոտից Քաղաքային ինքնավարութիւնը Հեղեղովեց զանազան զորամասերի՝ Հարյուրավոր փութ մթերքի պահանջներով, մինչդեռ կառավարութեան պահեստները Համարյա թե դատարկ էին:

...Թուրքերը Հանեցին բոլոր Հեռագրային սարքերը, քաղաքը անջատեցին ողջ աշխարհից և ձեռնամուխ եղան իրենց Հրեշավոր ծրագրի իրագործմանը՝ մի ողջ ժողովրդի ոչնչացման ծրագրին: Բոլոր ճանապարհները քաղաքից դուրս և Հակառակը փակված էին: Ոչինչ չէր թույլ տրվում անցկացնել: Քաղաքում պարեն չկար. այստեղից մեկ եզրակացութիւն — ժողովրդին սպանել ստվով: Արդյունքը թուրքերի Համար փայլուն եղավ: Աղքատագույն բնակչութիւնը և փախստականները մահանում էին Հարյուրներով: Դիակները Հավաքելու Համար կապելու միջոցները չէին բավարարում: Այդ միջոցառումը ուժեղ կերպով անդադարձավ երեխաների վրա, որոնք մահանում էին փողոցներում: Գրան պետք է ավելացնել նաև մեր խոստաշունչ ձմեռը՝ որևէ տեղից վատելիքի ներկրման արգելքով:

Եթե մենք խոսում ենք ծրագրված գործողութիւնների մասին, որոնց նպատակն է մի ողջ ժողովրդի ոչնչացումը, ապա նկատի ունենք, բացի բացահայտորեն իրագործվող զազանութիւններից, նաև գաղտնի կարգադրութիւններ, խորամանկ գործելաձևեր, որոնք բերում են նույն նպատակին: Օրինակ, ամենօրյա Հրամաններ՝ իբր աշխատանքի Համար Հարյուրավոր մարդիկ պահանջելը: Հավաքում էին անհաշիվ քանակի, մեծ մասամբ երիտասարդների, և ուղարկում Կարս, Սարիղամիշ, Էրզրում: Բոլորին մենք Համարում էինք անդարձ զոհվածներ: Միայն առանձին անհատներ դուրս էին պրծնում և այն էլ մահվանը դիմադրելու ամենայն ունակութիւնը կորցրած: Փողոցներում Հափշտակում էին սողամարդկանց, որոնք անհետ կորչում էին: Միայն Հիմա են Հայտնաբերվում նրանց դիակները ջրհորներում, փոսերում, ձորակներում, տների ավերակներում, գետերում և դաշտերում:

Ես ականատես էի մի սարսափելի տեսարանի. Ալեքսանդրապոլից դեպի Ղարաքիլիսայի կայարանի ուղղութեամբ, 20 վերստի վրա, թունելի վրա կա ձորակ, որը լցված է բացառապես կանանց ու երեխաների դիակներով: 1/2 վերստ հեռավորութեան վրա նրանք ցրված են բաց տեղում, և հոսող առվակը ամեն ժամ ի հայտ է բերում ավելի ու ավելի դիակներ: Մոտավոր հաշվումներով այնտեղ կա ոչ պակաս 1200 դիակ, չհաշված նրանց, որ դեռ չեն հայտնաբերվել ջրի տակից, բայց որոնց ձեռքերն ու ոտքերը երևում են հողի տակից: Վերքերը մեծ մասամբ գնդակի են կամ ավիտի: Մարմնի դիրքից և շորերից կարելի է վստահորեն ասել, որ սպանված կանայք չեն խուսափել բռնութունից:

Տեղական իշխանութիւնների կողմից կազմված Հանձնաժողովի մոտավոր հաշվումներով քեմարականների կողմից Ալեքսանդրապոլ քաղաքի և գավառի ռազմական օկուպացիայի ժամանակ մարդկային կորուստները հետևյալն են.

Տղամարդիկ

սպանվածներ	30000
վիրավորներ	20000
գերիներ	18000
կախաղան հանվածներ	25
սովից մահացածներ	10000

Կանայք

սպանվածներ	15000
վիրավորներ	10000
բռնաբարվածներ	25000
առևանգվածներ	2000
սովից մահացածներ	5000

Աղջիկներ

սպանվածներ	10000
վիրավորներ	5000

բունարարվածներ	10000
գերի տարվածներ	3000
սովից մահացածներ	1000

Երեխաներ

սպանվածներ	5000
վիրավորներ	3000
սովից մահացածներ	10000

Քեմալիստների վերաբերմունքը քաղաքացիների ունեցվածքի վերաբերյալ Հաշվիչ Հանձնաժողովի կողմից բնութագրված է Հետևյալ կերպ.

«Բայց առավել նողկալին այն էր, որ օրը ցերեկով, բայց նախօրոք կազմված ծրագրով սպաները, սայլերով ու ֆուրգոններով, թուրք զինվորների Հետ, ներխուժում էին բնակիչների տները և վերցնում էին իրենից ինչ-որ արժեք ներկայացնող ամեն ինչ: Դա, նրանք ասում էին, վերցնում են որպես «փեշքեշ»:

Նույն ճակատագրին արժանացան զավառից փախած բնակիչների ամբողջ անասունները...:

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 169, թ. 10-12:

№ 24

Հայերի կոտորածը Ջաջուռի շրջանում
(ամերիկացի Չարլզ Ֆ. Գրանտի վկայությունները)

20 Մայիսի 1921 թ.

Ղարաքիլիսա

Թարգմանություն ուսանողներից

Ես՝ ներքոստորոգյալս Չարլզ Ֆ. Գրանտ, Ղարաքիլիսայի Ամերիկյան կոմիտեի ներկայացուցիչը, այն բանից Հետո, երբ ինձ

Հասան լուրեր, որ վերջերս թուրքերի կողմից էվակուացված Աղբուլաղի շրջանում Հայտնաբերվել են Հակայական քանակութամբ Հայերի դիակներ, Ամերիկյան կոմիտեի անդամներ Ռեյ Լ. Օգդենի և Ջորջ Ա. Բեյ-Մամիկոնյանի ուղեկցութամբ մեկնեցի այնտեղ 1921 թ. ապրիլի 28-ին:

Մենք Աղբուլաղ Հասանք, այնտեղից ուղեկցի Հետ խճուզով ճամփա ընկանք դեպի Ջաջուռի լեռնաշղթա:

Ջաջուռի լեռնանցքի Համարյա կատարին ուղեկցողը կանգնեցրեց ավտոմեքենան և մեզ Հրավիրեց Հետևել իրեն ճանապարհի Հյուսիսային կողմում ընկած նեղ ու խորը Հեղեղատի Հատակով Հոտող դեպի Հուևով: Մոտ երկու Հարյուր ոտնաչափ Հեռավորության վրա մենք Հանդիպեցինք զգալի թվով դիակներ՝ մեծ մասամբ երեխաների: Այդտեղից մոտ երկու Հարյուր Հիսուս ոտնաչափ տարածության վրա թափված էին մարմինների կույտեր, որ ընկած էին կիրճի երկու կողմերում մասամբ ավազով ծածկված: Որոշ մարմիններ ընկած էին Հուևի Հատակի խորքում ըստ երևույթի գազաթմբերի ձևահալքի պատճառով ավելացած ջրի ճնշման միջոցով քշված իրենց նախնական դռնված վայրից:

Դատելով վերքերի բնույթից և մարմինների դիրքից և շատ այլ նշաններից՝ մենք եկանք միաձայն եզրակացության, որ Հարևան գյուղերի մի խումբ Հայեր, ինչը Հաստատվում է այն փաստով, որ կենդանի մնացած գյուղացիները Հասցրել են ճանաչել և թաղել զգալի թվով տուժածների, կոտորվել են երեք կամ չորս ամիս դրանից առաջ, ինչի մասին բավական պարզ խոսում էր մարմինների վիճակը:

Ձոհերի թիվը տատանվում է մոտավորապես 1200-1500-ի միջև, որոնք ըստ գտնված պարկուճների քանակի մոտ 200 է, մեծ մասամբ սպանվել են սվիններով կամ որևէ այլ սառը զենքով, ինչը Հաստատվում է բազմաթիվ բնորոշ վերքերով, օրինակ կտրված կուրծքեր, Հղի կանանց պատռված որովայններ և այլն:

Առավել բացորոշ առանձնահատկությունն է տղամարդկանց դիակների լրիվ բացակայությունը, տղամարդ զոհերից ամենից ավագը Հազիվ 14 տարեկան էր:

Պարկուճների վրա թուրքական զրերը և կիսալուսնով ու աստղով մի քանի փամփուշտների պատյանները կասկած չթողեցին, թե ովքեր են մարդասպանները:

Ջոհերը գնդակահարվել են շատ մոտ տարածությունից՝ կանգնեցված լինելով զառիթափի ամենամայրուճ: Ջառիթափից հինգ կամ վեց քայլի վրա եղած մի շարք փամփուշտներ կասկած չեն թողնում այդ մասին: Դրանից հետո մարմինները թափվել են գետահունի կողքերին և ծածկվել են հողով՝ հետքերը ծածկելու համար:

Ես լրիվ համոզված եմ, որ կիրճից քիչ վեր գտնվող կանացի սպիտակեղենի ծվեններով ծածկված ոչ մեծ հարթ սարահարթը վկան է եղել ոչ քիչ բռնություն:

Մեզ հայտնեցին, որ այդ նույն կիրճից վեր՝ հինգ վերստի վրա, գտնվում էին մեծ քանակությամբ դիակներ, սակայն անբարենպաստ եղանակի պատճառով մեզ չհաջողվեց հասնել այդտեղ, ինչպես նաև նկարահանել տեսածը:

Կոտորածի տեղում թափված փամփուշտների ուղիղ հավասար շարքը, պարզ կերպով ցույց էր տալիս, որ տեղի ունեցածը իրազործվել էր ուսուցված և դիպուկ ղեկավարված զորքի ջոկատի կողմից:

Մենք բոլորս ցանկացած ժամանակ պատրաստ ենք հաստատել բոլոր վերը ասվածը:

Զարլզ Յ. Գրանտ

Ղարաքիլիսայի Ամերիկյան կոմիտեի նախագահ
Փ. 114, ց. 1, գ. 124, թ. 8 և գ. 131, թ. 13, գ. 134, թ. 1:

Վրացական կառավարութիւնում ՀՍՍՌ Լիազոր ներկայացուցչին

ԱրդաՀանի շրջանի Հույների լիազոր
Անաստասիա Կ. Կազանջիդից

30 մայիսի, 1921

Թիֆլիս

Թարգմանութիւն ռուսերենից

Դիմում

ԱրդաՀանի շրջանից ս.թ. փետրվարի 23-ին վրացական բանակի նահանջից հետո, մի շարք գյուղեր, այդ թվում և Հինգ Հունական, գրավվեցին թուրքերի կողմից. ընդ որում Բերերեքում և Թորոսիսիվում մնացած Հույն բնակչութիւնը՝ 120 ընտանիք, թուրքերի կողմից մատնվեց հրի ու սրի:

Հետագայում պարզվեց, որ բացի 30 հոգուց, որ փախուստով փրկվել էին Ախալցխայի կողմում, ԱրդաՀանի շրջանի տարրեր գյուղերում կենդանի են մնացել 44 հոգի և Արդվինի շրջանում իննը մանկահասակ երեխաներ:

Ինչպես այժմ Ախալցխայում գտնվող այն 30 հոգու, այնպես էլ Անկարայի կառավարութիւնի տարածքում մնացած 53 հոգու ճակատագիրը հավասարապես ողբալի է և Հնարավոր չէ նկարագրել:

Ախալցխայի Հեղկոմի և 96-րդ բրիգադի շտաբի լիազորութեամբ խնդրում եմ շտապ կարգադրութիւն և միջնորդութիւն՝ Անկարայի կառավարութիւնի ատալ նախկին Հայկական, իսկ այժմ Անկարայի կառավարութիւնի տարածքում մնացած 53 հոգուն ազատելու կապակցութեամբ, որոնց ցուցակը կցվում է, ինչպես նաև թույլ տալ նրանց մուտքը Վրաստանի տարածք, այնու-

Հետևե Լուսնաստան ուղարկելու Համար և նրանց ինչպես պարենի, այնպես էլ նյութական օգնութիւն ցույց տալ:

Արդահանի շրջան
Հույների Լիազոր (ստորագրութիւն)
Ֆ. 114, ց. 2, գ. 83, թ. 121:

№ 26

Հայաստանի Արտաքին գործերի կոմիտարի Հեռագրից
Հայաստանում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Լեզրանին

Թարգմանութիւն աստերներից

Կարսի շրջանից ստանում ենք շատ տազնապալից լուրեր Հայ բնակչութիւն մնացորդների և գերիների նկատմամբ թուրքական իշխանութիւնների վերաբերմունքի մասին: Թուրքական հրամանատարութիւնը, շարունակելով Հայերի ֆիզիկական ոչնչացման նախկին քաղաքականութիւնը, բնակչութիւնը արտուում է Թուրքիայի խորքերը: Տասնհինգ օր առաջ Կաղզվանի Հայ փախստականները՝ մոտ 500 հոգի, քշվել են էրզրումի կողմ: Այդպիսի ճակատագիր ունեցան նաև Սարիղամիշի Հայերը: Առաջիկայում մինչև Թուրքիայի Հետ խաղաղութիւն պայմանագրի կնքումը, Հարկ չՀամարելով Հայաստանի կառավարութիւն անունից գործել տվյալ Հարցի վերաբերյալ և կամենալով մեր գործողութիւնները Համաձայնեցնել Ձեզ Հետ, խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել՝ կոտորվող բնակչութիւնը փրկելու Համար: Կարծում ենք, որ Կարսում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցչի առկայութիւնը կունենար թուրքերի Համար զսպող նշանակութիւն:

Արտաքին գործոց կոմիտար Մոսկվայի
Ֆ. 114, ց. 2, գ. 31, թ. 76:

Փաստաթուղթը թվագրված է, ըստ երևութիւն կազմված է 1921 թ. մայիսին - Ս. Ա.:

Արտաքին գործերի մինիստր Մուսլյանի Հեռագիրը
Բաքվում Հայաստանի ներկայացուցիչ Դովլաթովին

2 Հունիսի [1921]

Թարգմանութուն ուսուերենից

Հանձնենք ընկեր Մյասնիկովին Ղալթաղչի, Աղբուլաղ և Կարաբոյա գյուղերի շրջանում Հայերի դիակների թաղման վերաբերյալ արձանագրության քաղվածքը. «ընդամենը թաղված են 11886 դիակներ, որոնցից 90% գերազանցապես կանայք ու երեխաներ են, իսկ 10%-ը՝ տղամարդիկ: Դիակների վրա եղած վերքերից երևում է, որ կոտորածը կատարվել է դազանաբար. օրինակ դիակների վրա կարելի է տեսնել սվիններից և դաշույններից ստացված 10–15 վերքեր, մեծ քանակությամբ դիակներ առանց գլխի էին՝ ամենադաժան ձևով այլանդակված, իսկ կոտորվածների մի մասին այրել են շենքերում: Աղբուլաղ գյուղում տեղի բնակիչներից սպանվել են 1186 հոգի, Ղալթաղչի գյուղում՝ 2100 հոգի, Կարաբոյա գյուղում՝ 1100 հոգի, այս երեք գյուղերում բուն բնակիչներ են ընդամենը 4386 հոգի և այս երեք գյուղերում Կարսի շրջանից ու Ալեքսանդրապոլի դավառից պատսպարված փախստականներից թուրքերի կողմից կոտորված է 7500 հոգի, իսկ ընդամենը՝ 11886 հոգի»:

Արտգործմինիստր Մուսլյան

Ֆ. 114, ց. 2, գ. 27, թ. 86:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Աբղուլ Համիդ II 4, 64, 66
 Աբովյան Խաչատուր 22
 Աբրահամ Անկյուրացի 43
 Աբրահամ Երևանցի 51
 Աղայան Ռ. 75
 Աղամով, հյուպատոս 9, 10
 Աղամով, ուսանող-բժիշկ 149
 Աբաբուրբ տե՛ս Մուստաֆա
     Քեմալ
 Ալեքսանդր երրորդ 62
 Ալիմյան Խ. Ներսես 53, 120
 Աիմեդ Հիլմի 10
 Աղամայան 148
 Ամատունի 155
 Անասյան Հ. Ս. 43
 Անդրոնյան Արամ 68, 99
 Անդրանիկ զորավար 22
 Աշիկ փաշա-զադե 32
 Առաքել Բաղիշեցի 43
 Ավագյանց 127
 Ավետիսյան ժ. Ս. 49
 Արիևիչ Գ. 110-112
 Արծրունի Գրիգոր 22
 Արղուսյան Հովսեփ 22
 Արմեն Գարո 22, 23
 Արշ Գ. 58, 60
 Արշարունի Հովհաննես 81
 Արևշատյան Սեն 43
 Ասոյան Պողոս 149
 Աֆրիկյան Վարդան 129
- Բաբաջանյան 133
 Բաղրամյան Մովսես 55
 Բայաջյան Ստեփանոս 151
- Բայազիդ 45
 Բայրոն Ջորջ Գորդոն 77, 79
 Բարթի Անրի 7, 73, 74, 86, 123
 Բարկան Օմեր 24, 25
 Բեյլան Կ. 113
 Բեհաետդին Շաքիր 100
 Բեյլերյան Արտուր 75
 Բեյ-Մամիկոնյան Ջորջ Ա. 162
 Բետման Հովվեզ 69, 89, 91, 95
 Բերգֆելդ 95
 Բերծենիշվիլի Ն. Ա. 46
 Բլիս է. Ս. 27
 Բոյաջյան Տեր-Պողոս 157
 Բորյան Բագրատ 17, 18
 Բորոզդին Ի. Ն. 29
 Բրայս Ջեյմս 7, 86, 123
 Բրյուսով Վալերի 7, 86
- Գալոյան 137
 Գապոյան Ա. 158
 Գեորգի Աֆրանձես 39
 Գերտլինգ ֆոն 96
 Գիբրոնս Հերբերդ Աղամս 7, 86,
     123
 Գլադստոն Վիլյամ 25, 29, 30
 Գլինկա Սերգեյ 27, 29
 Գոտլիբ Վ. 12
 Գորդլևսկի Վ. Ա. 104, 123
 Գորյանով Բ. Տ. 25, 26
 Գրիգորյան Ս. 144
 Գրին Ֆր. 27
 Գուլիև Ա. Ն. 52
 Գևորգ Չորրորդ 16, 62
 Գևորգյանց Գևորգ 142

- Դադրյան Վահագն 71, 75, 124
 Դաշտենց Խաչիկ 78
 Դեվալ Շառլ 60
 Դերժավին Ե. Ս. 37, 38
 Դիլլոն Էմիլ 17, 27
 Դիրուզյան Կարապետ 157
 Դոքսոն 115
 Դոնդուա Վ. Դ. 46
 Դոստյան Ի. Ս. 34, 39, 50
 Դոստոևսկի Ֆ. Ս. 63, 64
 Դովլաթով 166
 Դուկաս 40
- Եարտըմյան Ի. Տաճատ 21
 Եսայան Արամ 149
- Զավարյան Մարիամ 134, 138
 Զավեն 74, 108, 123
 Զեքի փաշա 64
 Զուլալյան Մանվել 25, 48, 54
- Էմին Հովսեփ 22
 Էնգելս Ֆ. 27, 28
 Էնվեր փաշա 11, 75, 89, 97, 100,
 101, 122, 124
 Էվլիյա Չելեբի 48, 49, 56
- Թալեաթ Սեմինդ փաշա 11, 68,
 69, 75, 76, 81, 89-91, 99-
 102, 108, 122, 124
- Թահսին թեյ 94
 Թայնատ Ֆաիկ 149
 Թեխլիրյան Սողոմոն 76, 102
 Թոյնթի Առնոլդ 7, 86, 123
 Թումանյան Հովհաննես 22, 77
- Ժոքեր Ա. 15, 61
- Իբրահիմ Փեչևի 46
 Իբրահիմով Չ. Ի. 52
 Ինան Աֆետ 24
 Իոնեսկո Վասիլ 125, 145, 147
 Իսահակյան Ավետիք 22
 Իսայի 39, 49
 Իսպենբերյան Վահան 119
- Լաոնիկ Հավկոկոնդիլ 39
 Լեգրան 165
 Լեո 17, 30, 34
 Լեպսիուս Յոհաննես 7, 69, 86,
 89, 93, 123
 Լիբլենիտ Կարլ 97
 Լիխտոտին Մ. 15
 Լիման Ֆոն Սանդերս 92
 Լիպարիտյան Ժ. 76
 Լյուիկյան Արամ 132, 133
 Լոուրեր 81
 Լուկաս Նոտարա 41
- Խանջյան Հայրապետ 62
 Խաչիկյան Լ. Ս. 53
 Խաչոյան 137, 138
 Խոթեն քահանա 146
 Խրիմյան Մկրտիչ (Խրիմյան
 Հայրիկ) 62
- Կազանցիդի Անաստասիա Կ.
 164
 Կամարովսկի Լ. Ա. 27
 Կարաբեքիր 124
 Կարազեդով 149

Կարաքաշիյանց 128
Կասակովսկայա 148
Կասյան 136, 139, 140, 149
Կինրոսս 109, 111
Կլեյտոն Չոն 115
Կյուպլերտ 91
Կյուխելթեկեր Վ. 79, 80
Կոլոշև Ն. 70
Կոմիտաս 22
Կոստանոշվիլի 158
Կովալևսկի Մաքսիմ 86
Կրես, ֆոն 96
Կուկրոֆ 94

Հալիդե Էդիպ 102
Հակոբյան Հովհ. 15, 61
Հակոբյան Վ. Ա. 52
Համամջին Իվան 70
Համբարձումյան Վ. Հ. 112
Համմեր Պուրգատալ Յոզեֆ ֆոն
45, 55, 56
Հարությունյան Աշոտ 15
Հարությունյանց 127
Հեզել 27
Հեմինգուեյ Էմեստ 117
Հեբն Արթուր Բ. 81
Հիլդերբրանտ Էմիլ 121
Հիլմի բեյ 95
Հյուզո Վիկտոր 27, 30, 80
Հուլց ֆոն դեր 97
Հոհենլոզե Լանգենբուրգ 91
Հովհաննիսյան Աշոտ 56
Հովհաննիսյան Խորեն 62
Հովհաննիսյան Ն. 73
Հովհաննիսյան Ռ. 75
Հովսեփ Էմին 54

Հովսեփյան Մ. 117
Հուլուսի բեյ 95
Հուսեյնով Ի. Ա. 52

Ղազիյանց 127
Ղասաբյան Չ. 70

Շեմճեմյան Ի. Սահակ 51
Շինգոզյան Կ. 70

Սահմուղ Քյամիլ փաշա 95
Սարկվարտ Յոզեֆ 86
Սարքս Կարլ 27, 28
Սաքսիմով Վ. 65
Սդիվանի 154
Սեսրոպ Մաշտոց (Մաշտոց) 14,
16, 45, 47, 62, 82
Սեվլան-զադե Ռիֆաթ 67, 69,
100
Սետերնիխ Վոլֆ 69, 91, 92
Սիլլեր Ա. Ֆ. 11, 33
Սիլլինգեն Ֆրիդրիխ (Օսման
Սեյֆի բեյ) 61, 62
Սիլս Սիմոնի 115
Սիխալլովիչ Կոնստանտին 41,
42
Սիքայելյան Վ. 75
Սիսթարյաններ 78, 120
Սյասնիկով 166
Սուլտկե 60
Սոր Թոմաս 78
Սորգան ժակ դը 86
Սորգենբաու Հենրի 7, 19, 71,
86, 123
Սորդման 69, 89
Սոավյան 165, 166

Մուհամմեդ II (Մեհմեդ II) 25, 28,
30, 31, 35, 37, 39, 41-45

Մուստաֆա Սուրիսի 152, 154

Մուստաֆա Քեմալ 86, 109, 119-
122

Մուրադ IV 48, 55

Մուրադյան Պարույր 6

Յորգա Ն. 37

Նազարբեկով 131

Նազարյան Ստեփաննոս 22

Նազըմ բեյ 67, 68, 100, 101

Նալոտով 65

Նահապետ 140, 141

Նայիմ բեյ 68, 99

Նանսեն Ֆրիտյոֆ 123

Ներսես Աշտարակեցի 22

Նոզալիս Ռաֆայել 71

Նուրի բեյ ղոկտոր 146

Նուրի-բեյ Աբդուլլահադ 99

Շահամիրյան Շահամիր 22

Շատոբրիան 58, 59

Շաքիր բեյ 95

Շիշենինա 148

Շլոսսեր Ֆ. 30

Շլումբերգեր Գ. 27

Շոյնբեր Ռիխտեր 93, 94

Շտանգե 95

Շտյուրմեր 123

Չարլզ Ֆ. Գրանտ 125, 161, 163

Չելեբի-զադե էֆենդի 51

Չերնիշևսկի Ն. Գ. 27-29

Չերչիլ Ռիչարդսոն 106, 107

Պալաքյան Գ. 123

Պալյան Տրդատ 119, 120

Պատկանյան 5

Պետրոսյան Յու. Ա. 34, 36, 60

Պոլ դյու Վեու 122

Պոկրովսկի Սիխայիլ 17

Պոմիանկովսկի 70, 71

Պոստ Ուիլֆրեդ 114

Պուշկին Ալեքսանդր Սերգեևիչ
79

Ջանշին Գ. Ա. 66

Ջեմալ փաշա 11, 75, 101, 124

Ջեվդեթ Սիմեդ փաշա 50

Ռադոսլով Վ. 70

Ռահմանի Ա. 47

Ռանսիմեն Ստիվեն 43, 44

Ռեյշան 147

Ռենն Պյուլ 113, 114, 117, 118

Ռյուսլեր 93

Ռուլեն-ժեկմեն Մ. Գ. 27

Ռոմեն Ռուլան 86

Ռովնյակով Ա. Ա. 38

Ռուշտի փաշա 154

Սակա-Եսայան Վերա Պետրով-
նա 148

Սայքս 117

Սասունյան Հարություն 84

Սարգիսյան Անուշավան 140

Սարգսյան 158

Սարոյան Վիլյամ 22

Ստասուլևիչ 28

Սաֆարյան Ս. 72

Մաֆրաստյան Ա. Խ. 47, 48, 56
Սելիմ I 35
Սեյյեդ Մոհամմադ-Ալի Ջամալ-
զադե 72
Սեյֆուլա-բեյ 95
Սեպուհ 130, 131
Սիմեոն Լեհացի 53
Ստասուլևիչ Ա. 28
Ստեփանյան Ա. 75, 97
Սրվանձտյան Գարեգին 15, 61
Սուլեյման 35

Վաղինակ Ա. Բյուրատ 119
Վանգենիայոս բարոն ֆոն 69, 89-
91, 94

Վարանդյան Ա. 58, 61
Վեզներ Արմին 7, 86, 123
Վեհիբ փաշա 102
Վեսելովսկի Յուրի 7, 86, 123

Տեր-Մովսեսյան Սահակ 21
Տեր-Սարեպանյան Գրիգոր 140
Տեր-Սարկիսով 148
Տոզ բարոն 31
Տվերիտինովա Ա. Ա. 32, 33
Տրելոր Տ. Ոոյ 114-116

Րաֆֆի 5, 22
Րոզով Ա. Ի. 41

Յվայզ Ստեփան 31

Ուդալցովա Չ. Վ. 36, 37

Ուզունչարչիլ Իսմաիլ 24
Ուշակով Ն. 113

Փափազյան Ա. Ն. 75

Քենալ Մուստաֆա տես
Մուստաֆա Քենալ
Քեոնուրճյան Երեմիա 49
Քերրելա Ալի Մեհմեդ 72
Քերի Ֆիլիպ 65
Քյազիմբեգ 55
Քյաքիբ Չելեբի 48
Քյամիլ փաշա 95
Քյոփրոյուլու Մեհմեդ 24
Քուչի-բեյ 50

Օգոբն Ռեյ Լ. 162

Օլգենին Տ. 83

Օլիվիե 57

Օհանջանյան Ա. 75

Օսման 27

Օսման Լուրի 66

Օսման Սեյֆի բեյ 61

Օստոն Իզմատիոս Մուրաջիա 26

Օտտեր Մ. 54

Ֆանեզ էլ-Ֆուսեյին 72, 103

Ֆակս 145

Ֆաքրի փաշա 106

Ֆերուր Միշել 47, 48, 57

Ֆիրքյուսեբ Չենրիխ 31, 98

Ֆրանս Անատոլ 7, 27, 66

Ֆուադ փաշա 62

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Ադանա 90, 93, 106
 Ադրբեջան 51, 96
 Արենք 78, 120
 Ալեքսանդրապոլ (Ալեք-պոլ) 125, 133, 139, 140, 143, 144, 146, 147, 149, 151, 154-156, 158, 160, 166
 Ալեքսանդրապոլի գավառ 140, 144, 147, 149, 154, 155
 Ախալցխա 82, 156, 164
 Ախալքալաք 125, 134
 Աղբուլաղ 129-131, 151, 162, 166
 Աղթամար 9
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 8, 12, 18, 67, 71, 76, 84, 86, 109, 110, 118, 123, 145
 Այնթափ 106
 Անատոլիա 32, 49, 70, 94
 Անգլիա (Սեծ Բրիտանիա) 18, 65, 67, 77, 78, 81, 86, 106
 Անդրկովկաս 12, 36, 47, 51, 53, 96
 Անկարա 70, 86, 121, 124, 154, 164
 Ավդի-քեկ (գյուղ) 130
 Ավստրիա 8, 12, 45, 55, 70, 98
 Ավստրո-Պունգարիա 123
 Արաբիա 70
 Արդահան 143, 164, 165
 Արդվին 156, 157
 Արխավալի 149
 Արշակունի (գյուղ) 154
 Արիաչայ 140
 Արևելյան Հայաստան 52, 96, 111, 122, 124
 Արևմտյան Հայաստան 13, 15, 16, 19, 21, 54, 61, 64, 73, 83
 Բաքերդ 44
 Բաղալի աղբյուր 126
 Բաթում 96
 Բալկանյան թերակղզի 28, 29, 32, 34, 36
 Բալկաններ 34, 37, 43
 Բալու 74
 Բաղդադ 56, 106
 Բաղեշ 74, 75, 82
 Բայրուրդ 94
 Բաշ-Ապարան 131
 Բաշքյադիկլար 141
 Բարձր Ղուռ (Բ. Ղուռ) 14, 16, 57, 62, 63, 66, 69, 90
 Բաքու 151
 Բեքերեք 164
 Բեյրութ 66
 Բեռլին 16, 30, 62, 75, 93, 102
 Բեքքլի 84
 Բիթլիս 65, 70, 72, 104
 Բյուզանդական կայսրություն 41
 Բյուզանդիա 28, 36, 37
 Բոսնիա 63
 Բոստոն 23
 Բուդապեշտ 108
 Բուլղարիա 32, 37-39, 49, 50, 63, 70, 98, 123

Բուռնարաք 117
Բուրսա 70

Գելիեզուզան 65
Գերմանիա 8, 12, 18, 69, 86, 88,
89, 92, 97, 98, 123
Գյանջա (Գանձակ) 51

Ղարբաս 128
Ղեյր էլ-Չոր 93, 106
Ղիարբեքիր 73, 103, 104
Ղիարչի 141
Ղիլիջան 152
Ղյուզքյանղ 141

Եգիպտոս 8, 47, 49, 58, 59, 120
Եդեսիա 74
Եկանլեար 140
Եմեն 76
Եվրոպա 13, 16, 24, 31, 37-39,
105, 115, 118
Երզնկա 72, 94
Երզնկա-Քեմաղ 74
Երուսաղեմ 59, 120
Եփրատ 73
Երևան 46, 51, 113, 134, 135,
138, 139, 147

Չանգու 51
Չեյթուն 93, 106
Չմյուռնիա 70, 109, 110, 113-
119, 122

Էջմիածին 14, 62, 81, 82

Էրզրում (Էրզերում) 9, 10, 65, 70,
93-95, 106, 132-134, 142-
144, 146, 149, 159, 165

Թավրիզ 48
Թափաղուլլաք [այժմ Արևիկ] 141
Թեսալոնիկ 27, 30
Թիֆլիս 13, 82, 139, 145, 158,
164
Թոփալու 131
Թորոսխեվ 164
Թուրքիա 9, 11, 15, 18, 24, 25,
30-33, 45, 47, 50, 54, 57, 60,
63, 65, 68-70, 74, 75, 77-79,
84, 86-88, 90-94, 96, 98-100,
105, 108, 110, 112, 121-124,
150, 153, 165

Իզմիթ 70
Իզմիր 110, 111, 119, 120, 122
Իսրայել 8
Իտալիա 8
Իրան 46, 48

Լիբանան 76
Լիմ 54
Լոնդոն 10, 105

Խարբերղ 90, 102
Խինվալի 132

Կալիֆորնիա 84
Կահիրե 59, 105
Կաղզվան 149, 165
Կանադա 8

Կարաբան 153
 Կարաբոյա 129, 166
 Կարահիսար 27
 Կարայ 153
 Կարին 72
 Կարս (Ղարս) 125, 132, 134,
 137, 141-150, 153, 154, 159,
 165
 Կարս-չայ 145
 Կաֆա 47
 Կիլիկիա 82
 Կիպրոս 84
 Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) 9,
 10, 21, 27-31, 37, 39-45, 49,
 53, 60, 69-71, 74, 75, 81, 82,
 88, 91, 93-95, 97, 101, 114,
 116, 120, 123
 Կովկաս 13, 20, 156
 Կրետե 57, 80

 Գալեպ 68, 93, 97, 99, 106
 Գամմուլու 130, 151, 153
 Գայաստան 8, 11, 13, 17, 19, 22,
 23, 43, 46, 47, 49, 55, 62, 63,
 73, 78, 112, 124, 125, 133,
 135, 139, 140, 143, 149, 150,
 152, 165
 Գայկական ՍՍԴ 145, 150, 164
 Գաջի-Ղարա 128
 Գաջի-Նազար 153
 Գերցեգովինա 63
 Գոռոմ 141
 Գունաստան 49, 58, 59, 79, 165
 Գունգարիա 32, 35

սք. Ղազար 21
 Ղալթաղչի 129-131, 166
 Ղաչաղան 153
 Ղասմալի 149
 Ղարաբաղ 96
 Ղարա-Բունար 104
 Ղարաքիլիսա (Մեծ Ղարաքիլի-
 սա) 125-130, 139, 141, 149,
 153, 160, 161, 163
 Ղարաքիլիսայի գավառ 152
 Ղըզըլ վանք (Կարմիր վանք) 94
 Ղչլաղ 128
 Ղուղաթ 141
 Ղոնախկրան 153
 Ղրիմ 36
 Ղուլիջան 141

 Եհնիս 72

 Մալտա 115
 Մակեդոնիա 50
 Մաղնիսա 119, 120
 Մամանելիս 157
 Մամուրեթ ուլ-Ազիզ (Խարրերոյ)
 90
 Մարաշ 106
 Մարզվան 65
 Մարսել 116
 Մելիք-քոյ 145
 Մեծ Արխապոլի 140
 Մեծ ծոր (Կիրճ) 128
 Մեյմեխ 131
 Մերձավոր Արևելք 27, 28
 Միագիտուլու 141
 Մինգրեկիա (Եգերք) 56

Միջազեռք 70, 94, 105, 106, 122
Մոլդովա 60
Մուլլա-Գոզլա 141
Մոսկվա 13, 49, 110, 114, 136,
137, 150, 152
Մորեա 59
Մուշ 73, 74, 82, 96, 105
Մուշ գավառ 15

Նալբանդ 131, 147, 152
Նախիջևան 47
Նախիջևանի դաշտ 46
Նեղոս 59
Նիկոպոլիս 45
Նովո-Բրոդ 42
Նոր-Միխայլովկա 131
Նյու-Յորք 114

Շապին-Գարահիսար 74
Շաքի 52
Շիրակ 124
Շիրվան 52
Շորազյալ (Շիրակ) 46
Շվեյցարիա 105

Չեզոք գոտի 136, 140, 150, 151,
153
Չիրախլի 132
Չիֆբալի 141

Պալմիրա 59
Պաղեստին 58, 76
Պավլով-Աֆոնյան (վանք) 49
Պարնի 149
Պարսկաստան 52, 106

Պելեպոնես 27, 42, 45, 58
Պետերբուրգ 13, 30, 83
Պիսիկուր 157

Ջաջուռ 125, 131, 138, 139, 161,
162
Ջիհուն գետ 51

Ռոզետա 59
Ռուսաստան 8, 9, 12, 13, 19, 20,
23, 36, 62, 65, 67, 70, 77, 86,
119, 123, 124, 156, 165

Սաբել 156, 157
Սալոնիկ 8, 81, 98
Սամսուն/Սամսոն 74, 94, 106
Սամցխե-Սաաբարագո 46
Սանահին 138, 139
Սասուն 64-66

Սարիղամիշ 132, 138, 146, 149,
151, 159, 165
Սեբաստիա 90
Սերբիա 32, 45, 49, 50, 60
Սիրիա 76
Սղերդ 10

Սոֆիա 107
Ս. Սոֆիա (եկեղեցի) 40
Սպիտակ 153
Ստամբուլ 36, 42, 47, 53, 66, 86

Վալախիա 60
Վան 10, 20, 62, 65, 80, 82, 83
Վաշինգտոն 23
Վենետիկ 20, 78
Վիեննա 108, 119, 120

Վորդնավ 153
Վրաստան 47, 48, 125, 139, 145,
156, 158, 164
Արևմտյան Վրաստան 46

Տաճկաստան 144
Տըռնովո 39
Տիգրանակերտ 74, 82
Տիգրանակերտի նահանգ 75
Տիգրիս 73
Տրապիզոն 42, 49, 74, 75, 90,
95, 106

Ուկրաինա 49
Ուրֆա 103

Փանր 152, 153
Փանրակ, գետ 126, 127

Փարիզ/Քարիզ 76, 113, 118,
120, 122

Փոքր Ասիա 26, 27, 66, 106
Փոքր Կապանակ 129, 130
Քղի գավառ 61, 74

Քավրառլի/Քիավրառլի/Քյավրա
ռլու 135, 141, 149, 151
Քյուլուջա (Քյուլուջան) 131, 151-
153

Օղեսա 13
Օսմանյան Կայսրություն 14, 15,
18, 31, 37, 56, 57, 66, 69, 77,
85-87, 100, 105, 121
Օրդու 106

Ֆիլիպոնես 63
Ֆրանսիա 8, 12, 18, 67, 86, 118,
121, 123

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ	5
ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅԵՐԻ 1915–1916 թթ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏ- ՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ԵՈՒՐԶԸ	7
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ «ԶԱՂԱԶԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ» ՄԱՍԻՆ .	24
ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՏՏԱԹՂԹԵՐ ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	85
ՄԻ ԲԱՆԱԿԵՑ ԶՄՅՈՒՈՆԻԱՅԻ 1922 ԹՎԱԿԱՆԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	109
ՄՈՒՏԱՅԱՅԱ ԲԵՏԱԼ ՓԱՇԱՆ ԱՐԵՎԱՏԱՅԱՅԵՐԻ 1915-1916 թթ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ	121
ԲԵՏԱԼԱԿԱՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՏԱՏԱՆՈՒՄ 1920 Թ. ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 1921 Թ. ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ	124
ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	167
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	172

М. Г. НЕРСИСЯН

НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ ДОКУМЕНТЫ
О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

ОТ РЕДАКТОРА

Все, кто знал академика М. Нерсисяна и его весомое научное наследие, были почти уверены, что ученый, подошедший к девяностолетнему рубежу (1909–1999), завершит свои замыслы книгой "Фальсификаторы истории" и публикациями обобщенными в статье "Армянский вопрос и Великие державы" (ИФЖ, 1999, №1, с. 101–108). Однако, при обработке его архива выяснилось, что никогда не терявший исследовательской зоркости и проявляющий методичную последовательность при выборе научных тем М. Г. Нерсисян, запланировал новую монографию, предполагая дополнив новыми материалами имеющиеся публикации и соединив их с содержащими новые акценты последними исследованиями, представить монографию "Неопрровержимые документы Геноцида армян".

Наше намерение собрать воедино имеющийся материал и представить читателю эту книгу в знаменательные дни 90-летней годовщины Геноцида армян, продиктовано не только обязанностью почтить волю и память ученого. Все пять глав монографии отличают доскональный анализ накопленного за многие годы богатого фактического материала, новые постановки вопросов и обобщения, влекущие за собой актуальные выводы. М. Г. Нерсисян никогда не мирился с искажением истории, отвергая также любые манипуляции с документами, требующими внимания.

В нашей действительности М. Г. Нерсисян был первым ученым, проявившим гражданскую смелость и научную компетентность в преодолении политических и идеологических преград, представив 1946 году докторскую диссертацию "Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850–1870 гг."

Невзвизная на шквал обрушившихся на него обвинений, он пересмотрел оценки наследия Раффи и Р. Патканяна, объ-

вив борьбу армян против турецкой тирании освободительной, а домыслы турецкой историографии – фальсификациями.

В 1965 г. Мкртыч Нерсисян своей публикацией в "Правде" во всеуслышание заявил в СССР о Геноциде армян, подготовив затем к изданию первый сборник документов, послуживший основой для исследований Геноцида в Армении ("Геноцид армян в Османской империи", 1966, 1982, 1991).

Из поднятых в книге важных проблем следует особенно выделить две: во-первых доказательств Геноцида армян так много и они настолько убедительны, что стремление турецких властей и исполняющих их заказ турецких историков и историков-туркофилов отвергнуть очевидное перерастает в фальсификацию, и второе – турецкое государство со дня своего зарождения не несло и не могло нести никакой цивилизаторской миссии. Турецкие завоевания сопровождало кровопролитие, резня, грабеж, разрушения и уничтожение достижений цивилизации. М. Нерсисян, сын народа пережившего Геноцид и потерявшего родину не мог говорить об этих фактах, сохраняя невозмутимость и избегая эпитетов.

В сборник вошли материалы на русском и армянском языках, чтобы привести их к единству армянские тексты представлены на русском, а русские переведены на армянский.

Следует отметить, что в книге и после редактуры кое-где остались повторы, возможно следовало смягчить некоторые определения, но в целом это поучительная и служащая своей цели работа.

В приложении представлен материал, тщательно отобранный бессменной сотрудницей ученого Нунэ Дероян из редактируемого М. Г. Нерсисяном второго тома сборника документов "Геноцид армян в Османской империи", работу над которым он не успел завершить.

Проф. ПАРУЙР МУРАДЯН

А.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1915—1916 гг.¹

О Мец Егерне-Геноциде западных армян 1915—1916 гг. как известно существует богатая литература. Уже в годы Первой мировой войны были написаны и изданы ценные работы, в которых освещены многие страницы истории великой трагедии армянского народа. С выявляющими истину книгами и статьями выступили не только армянские авторы, но также ученые историки и передовые публицисты других народов — русские, англичане, французы, американцы, немцы и др. Армянские читатели и сегодня с уважением и благодарностью произносят имена лорда Джеймса Брайса, Арнольда Тойнби, Юрия Веселовского, Валерия Брюсова, Анатолия Франса, Анри Барби, Генри Моргентау, Герберта Адамса Гиббонса, Иоганнеса Лепсиуса, Армина Вегнера и многих других благородных и мужественных людей. Позже представителей старшего поколения сменили продолжившие дело предшественников молодые исследователи, выпустившие в свет новые научные труды. Я не называю имен, они хорошо известны.

В последние годы как в Армении, так и за рубежом состоялись научные сессии. Вспомним, например, что в апреле 1990 года по инициативе Академии Наук Армении в Ереване состоялась международная сессия, посвященная вопросам теории и истории Геноцида армян. С докладами выступили многие известные специалисты из Армении, США, Австрии, Гер-

---

¹ Краткий вариант статьи был прочитан на международной сессии посвященной 80-летию Мец Егерна, состоявшейся в Ереване 21—23 апреля 1995 года.

мании, Египта, Италии, Израиля, Канады, России, Франции и ряда других стран. Эта сессия, также как и другие международные конференции во многом содействовала освещению и трактовке многих вопросов истории Геноцида армян².

Однако, выделяя и полностью принимая это большое и положительное дело, мы, тем не менее, должны обратить внимание на тот факт, что ряд вопросов истории Геноцида все еще нуждается в более подробном изучении. Более того, в отдельных, посвященных исследуемой проблеме работах, имеются ощутимые недостатки и ошибки. Укажем некоторые из них.

Первое: в ряде вышедших на разных языках исследований, посвященных деятельности иттихадистов недостаточно освещена проводимая ими в 1909—1914 гг. политика по национальному вопросу. В частности, не выявлены имевшиеся у них в эти годы антиармянские планы. Часто предаётся забвению резня киликийских армян. Нет должной глубины в исследовании крайне националистических и шовинистических решений, принятых на состоявшихся в Салониках в 1910—1911 гг. тайных совещаниях и съезде младотурок, решений, в которых отразились панисламистские и пантюркистские планы иттихадистов, направленные как против армян, так и против всех не турецких народов. Не секрет, что именно эти решения и предрепределили, в основном, Геноцид 1915—1916 гг. Следует отметить, что во многих работах оставлены без внимания и не упоминаются многие факты, свидетельствующие о том, что уже в 1912—13 гг. младотурки предприняли практические шаги в направлении организации массовой резни армян. Обширный материал и важные свидетельства этого имеются как в государственных архивах, так и в периодической печати этого времени. Считаю нелишним привести несколько примеров:

---

² Подробная информация об этой научной сессии была напечатана в "Историко-филологическом журнале", 1990 г. №2.

Уже 8 октября 1911 года посол России в Константинополе в депеше, направленной в свое Министерство иностранных дел отмечает, что в Турции особенно усилились гонения в отношении армянского населения, что еще более участились убийства и грабежи армян, их насильственное обращение в ислам и другие действия подобного рода. Особенно подчеркивается то, что в предпринимаемых против армян гонениях принимают деятельное участие официальные лица, и что по распоряжению турецкого правительства у армян отбирают все виды имеющегося у них оружия³. В докладе, направленном в сентябре 1912 года Константинопольскому патриарху представители Ахтамарской епархии сообщают о гонениях, убийствах, происходивших в городах и селах епархии⁴. Главный российский консул в Эрзруме Адамов 7 декабря 1913 года телеграфирует в Константинополь своему послу, что в городе искусственно возбуждают мусульман против армян. Это делается на тайных собраниях происходящих в домах иттихадистов (младотурок). Союз иттихадистов, руководимый комиссаром города Ахмедом Хиами, проводит усиленную антиармянскую пропаганду⁵. В телеграмме того же Адамова от 29 декабря 1913 года сообщалось: "Тайные собрания в городе (Эрзруме) продолжаются вовсю, причем на них открыто начали говорить об армянской резне. По приказанию муллы мусульмане стали носить на голове белые, чалмы. По слухам все готово к резне, и ждут лишь сигнала из столицы (Константинополя)"⁶.

---

³ См. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 201 — 202.

⁴ Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Политархив, д. 3459, л. 68 — 69.

⁵ Сборник документов Министерства иностранных дел России, Пг., 1915, с. 125.

⁶ Там же, с. 133.

О подобных фактах сообщали также многие газеты. Так, лондонская газета "Таймс" извещала, что Константинопольский Армянский патриарх в декабре 1912 года посетил Министра внутренних дел турецкого правительства, выразив ему протест против развернутой турецкими газетами разнузданной антиармянской пропаганды⁷. Та же газета в номере от 6 февраля 1913 года писала, что из Вана и Сгерда получены телеграммы о том, что отношения между армянами и мусульманами обостряются день ото дня⁸. Множество подобных сообщений было опубликовано в армянской, русской и французской печати.

И все это происходило в 1911–1913 гг., то есть в период, когда не было еще никакой речи о "восстаниях" армян. А как известно, турецкие фальсификаторы истории называли причиной резни и депортаций армян именно "восстания армян" 1915 года. Логика удивительная.

Итак, можно сказать, что если бы была подробно раскрыта националистическая политика младотурок 1909–1914 гг. это во многом позволило бы точнее представить и понять целый ряд вопросов связанных с историей Геноцида (Мец Егерна).

Второе: в ряде историографических исследований посвященных новой истории Турции развивается мысль о том, что в годы Первой мировой войны как внешней, так и внутренней политикой Турции руководили немцы, и что турки только исполняли волю германских военных и дипломатов. Это ошибочное мнение высказывал, например, выдающийся русский турколог Анатолий Миллер в ряде книг и статей, посвященных вопросам новой и новейшей истории Турции⁹.

---

⁷ The Times, London, 20, 12, 1912.

⁸ Там же, 6, 2, 1913.

⁹ См. А. Ф. Миллер. Очерки новейшей истории Турции, М., 1948. Он же. Турция под гнетом германского империализма в годы мировой войны (1914–1918 гг.) – Исторический журнал, 1942, № 12.

Действительность, однако такова, что Геноцид 1915—16 гг. был ни чем иным, как реализацией варварских планов, задуманных и разработанных младотурками много раньше. Разумеется германские агрессоры выступали вместе с младотурками и защищали их. Известно, что многие офицеры германской армии даже участвовали в убийствах армян, но тем не менее бесспорно, что главная и основная вина за *Геноцид лежит на Энвере, Талаате, Джемале и других агрессивных деятелях, преследовавших в Армянском вопросе свои сутобо экспансионистские, губительные и авантюристические планы*. Они ставили целью уничтожить Армению, армяниство, стремясь к осуществлению своих пантюркистских идей. И если немцы и использовали турок, то последние использовали немцев. Известно, что между ними иногда возникали и серьезные разногласия. Они проявились со всей остротой особенно в 1918 году, когда турецкие войска вторглись в Закавказье. Итак, младотурки не были просто агентами и исполнителями, а имели также собственную обдуманную и разработанную программу.

О причинах Геноцида армии существует еще одно неверное мнение. Так, известный английский историк В. Готлиб в своем ценном исследовании "Тайная дипломатия во время Первой мировой войны" в вопросе Геноцида армян явно переоценивает конфессиональный фактор, антагонизм между армянской и турецкой буржуазией и роль курдских разбойничьих отрядов. И при этом в книге нет должной ясности в определении непреложного факта, что главная ответственность за Геноцид ложится на клику воинствующих и фанатичных турецких военных¹⁰.

Третье: полагаю также, существенным недостатком следует считать то, что в исследованиях, посвященных Геноциду армян, в частности, в трудах западноевропейских и американс-

¹⁰ В. В. Готлиб. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М., 1960. См. на англ. W. W. Gotlieb. Studies in Secret Diplomacy during the First World. London, 1957.

ких авторов, мало еще используются документы, хранящиеся в государственных архивах России. Разумеется в государственных архивах США, Германии, Австрии, Франции собраны очень важные материалы, это бесспорно. Но нельзя недооценивать и не использовать документы, собранные в российских архивах. Считаю нелишним отметить, что я работал в этих архивах на протяжении ряда лет и могу сказать, что находящийся в них богатый материал имеет важное значение при изучении многих вопросов Геноцида армян, Армянского вопроса и вообще всестороннего изучения новой истории армянского народа. Кстати, считаю нужным отметить, что официальные документы российских архивов в корне опровергают русофобские измышления о том, что российское государство, как в 1890-ые годы, так и в годы Первой мировой войны будто стремилось "захватить Западную Армению без армян". Этот тезис фальсификаторов истории, нашедший в свое время широкое распространение и на Кавказе, и в Европе, неверен. Нельзя отождествлять взгляды отдельных чиновников — мракобесов и черносотенцев с политикой российского государства, как это пытались сделать многие публицисты, преследующие политические цели.

Богатый и важный материал о Геноциде армян 1915—16 гг. предоставляет также и российская периодическая печать того времени, также как многие, выходящие в Москве, Санкт-Петербурге, Тифлисе, Одессе и других городах русскоязычные газеты и журналы российских армян, издававшиеся действующими в России армянскими общественно-политическими и благотворительными организациями.

Следует отметить, что сравнительно мало использованы также документы, хранящиеся в архивах и библиотеках Армении, содержащие важные сведения о резне армян и беспримерных зверствах младотурок, об армянском добровольческом движении, о политической ориентации армянства и других вопросах. Эти материалы не оставляют сомнений, в частности,

в том, что в противоположность утверждениям турецких историков, западные армяне не замыслили "заговоров, восстаний", а были вынуждены *прибегнуть к самообороне*, и многие из этих боев завершились победами армян. Факты говорят также о том, что отряды воевавших в составе русской армии армянских добровольцев сыграли значительную роль в деле спасения мирного западноармянского населения. Богатый материал по этим вопросам сосредоточен в Национальном архиве Армении и в Католикосском архиве, хранящемся в Матена-даране им. Маштоца.

Четвертое: ряд историков и публицистов полагает, что организованную султаном Абдул-Гамидом II в 90-ые годы XIX века резню армян следует считать не Геноцидом, а акциями, преследующими карательные цели погромами и гонениями, предпринятыми в ответ на деятельность армянских революционных комитетов. Исследователи, высказывающие подобные соображения вольно или невольно отдают дань фальсификаторам истории. Добросовестное и подробное исследование исторических фактов приводит к выводу, что жестокий "красный султан" также применял практику Геноцида, политику, осуществленную младотурками в 1915—16 гг. Дело здесь не в количестве жертв: в одном случае 300 тысяч, в другом — полтора миллиона. Мы знаем, что Геноцид может быть как широко-масштабным, так и иметь более узкие рамки.

Пятое: многие исследования, посвященные истории Османской империи, не выявляют должным образом политику грабежей, жестоких притеснений и погромов, осуществляемую турецкими султанами и пашами по отношению к нетурецким народам, особенно к христианам. Очевидно, на многих авторов повлияла пропаганда турецких историков, согласно которой до второй половины XIX века армяне имели обеспеченную жизнь и были наделены широкими правами, и будто Высокая Порта прибегла к притеснениям только когда "неблагодарные" армяне стали поднимать мятежи и восстания против

османского государства. Думаю, что эти лживые и нелепые сказки должны быть решительно опровергнуты. Нужно опубликовать все источники и правдивые свидетельства о том, что армяне жили в Османской империи в рабском и подчиненном положении, что они постоянно подвергались погромам, варварским притеснениям и невыносимому гнету. Приведем несколько свидетельств.

Известный французский востоковед и дипломат А. Жобер в 1805 году писал о Западной Армении: "В этой стране земледелец напрасно сеет семена. Жатву отбирают у него еще незрелой. Спасаясь от зверств разбойников и притеснений владельцев провинций — пашей, крестьяне вынуждены бросать поля, бежать с семьями и стадами. В этой несчастной стране не существует ни вотчины, ни гарантий, ни покоя"¹¹.

Русский генерал М. Лихутин, войсковые части которого в 1854 г. заняли граничащие с Закавказьем провинции Западной Армении, в своих написанных годы спустя воспоминаниях говоря о тяжелом положении крестьян Западной Армении, отмечал: "Положение армян, также как и других христиан в Турции невыносимо... Я видел несколько армян с отрезанными ушами и носами, что было сделано не по суду, а по произволу и насилию какого-нибудь богатого и влиятельного старшины, может быть члена местного дивана. Они постоянно находятся в тревожном состоянии, имеют напуганный вид"¹².

Наш выдающийся национальный деятель, этнограф Гарегин Срвандзтян так описал обстановку установившуюся в Мушском гаваре в 1864 году: "Стрельба, льющая кровь, хищение имущества, насилие над семьями, ограбление церквей, поругание законов, лишение жизни..."¹³.

¹¹ Հովհ. Հակոբյան. Ուղեգրություններ, հ. 2, ԺԹ դարի առաջին քառասնյակ: Հրատարակության Մեղիքոյան Փոնդի, Երևան, 1934, էջ 50:

¹² М. Лихутин. Русские в Азиатской Турции в 1854—1855 годах. СПб., 1863, с. 168.

¹³ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850—1870 թթ. Երևան, 1955, էջ 70: II изд. — Հայ ժո-

В 1876 году большая группа западных армян, обращаясь к Эчмиадзинскому католикосу Геворгу IV пишет: "Уж сколько веков денно и ночью, всегда и постоянно в тревоге, жестоко страдаем от областных начальников, сборщиков налогов, приказчиков и прочих насильников вплоть до того, что они подвергают поруганию нашего пастыря церковного, позорят скромность женщины и честь девушек наших, проливают кровь наших юношей и стариков, подвергают надругательству святость нашего храма и обрядов"¹⁴.

Действующий в Европе комитет армянских патриотов в 1885 году, обращаясь к великим державам, указывает на то, что согласно плану заранее составленному Высокой Портой, в Западной Армении "народ наш... явно обрекается на гибель: гибнут люди, уничтожаются хозяйства, проводится в жизнь план истребления. Со времени принятия статьи 61 Берлинского трактата турецкое правительство тайно направляет все свои усилия к истреблению армянской нации на ее родине"¹⁵.

Известный ирландский востоковед Эмиль Диллон говоря о тяжелом положении западных армян подчеркивал, что в Западной Армении установлена такая дикая система управления в сравнении с которой бытовавшие в свое время в южных штатах Северной Америки "жестокости кажутся незначительными злоупотреблениями"¹⁶. Он же в другой связи писал: "Один известный иностранный государственный деятель, обыкновенно считающийся убежденным туркофилом, недавно заметил в частном разговоре со мною, что турецкое владычество в Армении можно было бы правильно определить, *как органи-*

զգրքի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ. Երևան, 2002, էջ 63:

¹⁴ Матенадаран им. Маштоца, Архив Католикоса, п. 228, д. 2.

¹⁵ АВПРИ. Посольство в Константинополе, д. 3133, лл. 27-28.

¹⁶ E. J. Dillon. The Condition of Armenia (The Contepora y Review. N. Y., London, August 1895).

зованное разбойничество, узаконенное убийство и вознаграждаемое безразличностью"¹⁷.

Подобные свидетельства, которых очень много, конечно же неопровержимы. Следовательно нетрудно понять, что народ, находящийся в тяжелейших, роковых условиях должен был восстать, вступить в борьбу, чтобы защитить свою жизнь, честь, существование. Это было его моральным правом и святым долгом. Однако, как ни удивительно, ряд историков вместо того, чтобы указать серьезные внутренние социально-экономические и политические причины освободительной борьбы армян, пишет, что это движение было исключительно инспирировано внешними силами, в частности российской армянской интеллигенцией. Подобную точку зрения, высказывал, например, наш видный историк, профессор Лео, в работах, созданных им в советское время, в 1920-ые годы под влиянием догм вульгарного социологизма известного русского историка Михаила Покровского. Потому к ряду написанных в эти годы исследований Лео следует проявлять критический подход. Другой автор, Баграт Борьян, руководствуясь теми же вульгарными догмами и прочими политическими соображениями, зашел так далеко, что в противоположность историческим фактам вновь повторил те же нелепые домыслы о том, что положение находящегося под гнетом Османской империи армянского населения было надежно и благополучно¹⁸. Борьян и его последователи фактически повторили откровенных фальсификаторов истории.

Шестое: в ряде работ высказывается мнение, что все великие державы проявили в вопросе Геноцида армян безразличие и ничего не предпринимали, чтобы прекратить преступ-

---

¹⁷ Там же. См. также "Геноцид армян в Османской империи". Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна. Ереван, изд. Айастан, 1991, с. 78.

¹⁸ Б. Борьян. Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I. М. — Л., Госиздат, 1928.

ление младотурок. Однако эта точка зрения, преобладающая также в появляющихся в прессе публицистических статьях, ущербна и не отражает полной картины. Дело в том, что в интересующих нас вопросах державы проводили разную политику.

Всем известно, что кайзеровская Германия — военная союзница Турции в Первой мировой войне, всячески поддерживала и защищала турецких расистов. Более того, германские военные принимали участие в разработке и осуществлении планов депортации (насильственного выселения) и массовых убийств западных армян. Иную политику вели Англия и Франция, воевавшие против Германии и Турции и не имевшие в эти годы антиармянских планов, а Соединенные Штаты Америки не вступившие в 1914—1916 гг. в войну, могли бы оказать определенное давление на младотурок. Но американское правительство не желавшее обострения отношений с Турцией и Германией, на самом деле заняло нейтральную позицию, при том, что многие американские гуманисты, передовые деятели и различные общественные организации подняли голос протеста против турецких зверств. Вспомним хотя бы честные и смелые выступления Генри Моргентау против турецких варваров.

А какова была позиция царской России? Царское правительство, представлявшее, разумеется, самодержавную власть, вело политику социального и национального угнетения, отвергало идеи создания армянской государственности, оно же закрыло большую часть армянских школ в начале XX века, конфисковало поместья и имущество Армянской церкви и т. д. Это известные факты. Однако, несмотря на все это, Россия, исходя из интересов собственной внешней политики, и верная вековым традициям дружественных армяно-русских отношений, в 1915—1917 гг. так же, как и в предыдущий более чем двухсотлетний период старалась обеспечить и сохранить физическое существование армян, выступала против турецкой шо-

винистической политики направленной на физическое уничтожение армян, пыталась нарушить планы пантюркистов. В Армянском вопросе интересы России и армянского народа совпали.

Выше мы отмечали, что ряд авторов, пренебрегая фактами пытается сформировать мнение, что будто Россия как в 1890-ые годы, так и в 1915—16 гг. желала захватить Западную Армению и освободить ее от армян. Некоторые авторы утверждают, например, что отступление русской армии летом 1915 года имело целью дать возможность турецким войскам организовать новую резню западноармянского населения. Разумеется эти и другие "аргументы" ярых русофобов не соответствуют действительности. Много лет назад это успешно показал начальник Архивного управления Армении, доктор исторических наук, полковник Ашот Арутюнян и другие авторы¹⁹. Здесь следует еще раз подчеркнуть следующее — нельзя отождествлять настроения и желания отдельных военных деятелей с государственной политикой России.

Русофобы, туркофилы и авторы, имеющие западную ориентацию удивительным образом игнорируют и "забывают" факты. Однако, кому не известно, например, что в начале мая 1915 года русские войска спасли осажденное в Ване армянское население от неизбежной резни? Как не вспомнить тот факт, что только в 1916 году российское правительство выделило в помощь западноармянским беженцам 250 миллионов рублей (золотом)? А кто принял армянских беженцев, нашедших приют на Северном Кавказе, в черноморских городах и других частях России? Кто не знает, что храбро сражавшиеся на Кавказском фронте русские солдаты и казаки спасли тысячи армянских сирот. Кстати, очень важные сведения об этом публи-

---

¹⁹ А. О. Арутюнян. Кавказский фронт 1914—1917. Ереван, 1971; *Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ-ուստանի քաղաքական հարաբերությունների պատմության մի քանի հարցերի մասին. — Գաղտնաբանասիրական հանդես, 1994, № 1-2.*

ковались в журналах "Армянский вестник", "Армяне и война" и других периодических изданиях. Но ограничимся этим.

Следует остановиться еще на одном вопросе. Известно, что наша историография всегда высказывала со всей серьезностью критическое отношение к турецким и иностранным фальсификаторам истории. Однако, почему-то обходятся молчанием сочинения армянских авторов, также искажающие важные страницы истории нашего народа. Вот один пример.

В 1993 году в Венеции вышло в свет исследование, озаглавленное "Материалы современной армянской политической истории"²⁰, подготовленное архимандритом отцом Тачатом Еартымяном. Собрав и приведя в порядок записи сделанные в начале XX века (1912—1915 гг.) архимандритом Сааком Тер-Мовсесяном (1878—1956), Тачат Еартымян сумел выпустить в свет книгу, о которой пишет: "По нашему скромному мнению, это представленное общественности издание, является, может быть, самым полезным и смелым из опубликованных до сих пор аналитических и теоретических исследований, посвященных самому горестному периоду нашей новейшей национальной истории (см. "Предисловие" с. 6)".

В работе, разумеется, есть объективные суждения и верные критические наблюдения. Но, к сожалению, в данном случае в подходе к очень важному периоду истории нашего народа допущен ряд грубых ошибок и нелепых рассуждений. Автор, фактически развивает мысль о том, что вина за Геноцид падает на Константинопольского патриарха и западную русофильскую интеллигенцию. Он наставляет читателей, в том, что западные армяне должны были принять предложения младотурок и отказаться от русской ориентации. Автор полагает, что если бы события сложились именно так, то младотурки осуществили бы в Западной Армении запланированные ре-

---

²⁰ См. Հ. Մաշակ Տեր-Մոսիսյան. Ելուժեր Հայ ժամանակակից քաղաքական պատմության (1912—1915). Պատմաքաղաքական վերլուծություններ. Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1993, 347 էջ:

формы и тем самым был бы предотвращен Геноцид. Наши уважаемые наставники, вдохновленные собственными "аналитическими изысканиями", игнорируют исторические факты, пытаясь убедить читателя в том, что царское правительство было настроено враждебно к западным армянам и что именно оно является главным виновником резни как 1890 годов, так и Геноцида 1915 года. Считая лишним останавливаться на других необоснованных соображениях отметим, однако, что в книге есть также взаимоисключающие утверждения и фактические ошибки.

Интересно, что подобные, искажающие историю Геноцида мнения в последние годы высказывали и другие армянские авторы. Так в ряде периодических изданий Армении были напечатаны статьи, где делались попытки распространить русофобские, то есть по существу туркофильские идеи. Однако, эта пропаганда, как и следовало ожидать, не имела успеха, широкие слои нашей общественности отвергли ее.

Возникает вопрос, чем объяснить перечисленные выше грубые ошибки наших соотечественников? Основная причина, по моему мнению, в том, что эти, пишущие о вопросах истории авторы, являются не специалистами и профессионалами, в области историографии, а просто дилетантами — любителями. Вместо глубоких научных исследований они плодят поверхностные, не имеющие связи с академической наукой сочинения. Удивительно то, что они игнорируют наших умудренных знанием предшественников — Иосифа Эмина, Шаамира Шаамиряна, Иосифа Аргутяна, Нерсеса Аштаракци, Хачатура Абовяна, Степаноса Назаряна, Григора Арцруни, Раффи, Комитаса, Ованеса Туманяна, генерала Андраника, Аветика Исаакяна, Вильяма Сарояна, а также свидетельства и заветы других выдающихся деятелей, пренебрегают уроками истории.

В таких случаях долг специалистов решительно осудить несведущих в вопросе армянских авторов, у которых, полагаю, должно найтись мужество принять свои ошибки. В прошлом

имели место подобные примеры. Вспомним только один. Выдающийся армянский политический деятель Армен Гаро в конце XIX и в начале XX века имел о политической ориентации армян вполне определенное мнение. Однако, под влиянием исторических событий, в последние годы своей жизни он пришел к другому выводу. В декабре 1921 года, находясь в Вашингтоне А. Гаро направил редактору выходящей в Бостоне газеты "Айреник" письмо, содержащее следующие строки: "Без актив содействия русских у нас не будет возможности осуществить наш национальный идеал даже вполонину — иметь собственную родину — независимую или хотя бы и полузависимую, где бы наш народ имел возможность жить собственным честным трудом, подалее от турецкого ножа и огня... Мандатером может быть только Россия. Никто больше не пойдет морозить своих солдат в горах Армении. Этот последний пункт прошу накрепко вбить в головы наших византийских и египетских придурков!"²¹.

Этот вывод нашего выдающегося патриота неоспорим. Его вышеприведенные здравые соображения верны и очень актуальны также и в наши дни.

---

²¹ Հայրենիք, տարեգիրք. Բուստոն, 1946:

Б.

О "ЦИВИЛИЗАТОРСКОЙ МИССИИ" ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Турецкие фальсификаторы истории прикладывают большие усилия, чтобы обосновать ими же самими созданный миф о том, что османское государство было одним из развитых и передовых государств в мире и что турецкие султаны сеяли и распространяли цивилизацию во многих странах Азии и Европы, даруя многим народам свободу и законность, утверждая в покоренных странах порядок и т.д., и т.д. В роли апологетов этой абсурдной "теории" выступают известные историки Афет Инан, Мехмед Кёпрюлю, Исмаил Узунчаршили, Омер Баркан и другие. Например, И. Узунчаршили в своем четырехтомном труде, посвященном истории османской Турции высказывает мнение о том, что завоевания османцев имели прогрессивное значение, что турецкие власти проводили по отношению к поработленным народам справедливую и безусловно доброжелательную политику. Автор фактически повторяет позицию официальной турецкой историографии о том, что османское государство захватывая множество стран осуществляло цивилизаторскую миссию¹. О. Баркан, ученый имеющий не меньший авторитет в туркологии, также всячески пытается убедить читателей в том, что будто в османской Турции были установлены идеальный порядок, замечательное сотрудничество между всеми слоями общества, свобода и справедливость, что султанское государство распространяло в

---

¹ I. H. Uzunçarşılı. Osmanlı tarihi. Cilt I-IV, Ankara, 1947-1959.

“отсталых” европейских странах новые передовые идеи и т.д.² Более того, на состоявшемся в 1943 году заседании Турецкого исторического общества многие историки высказывали мнение о том, что будто “турками были зажжены первые факелы мировой культуры”³. Те же мысли в той или иной форме выражали многие расисты-пантюркисты, высокопоставленные чиновники, военные, националистически настроенные публицисты.

Важно отметить, что фальсификаторы истории всегда пользовались покровительством властей. Известно, что по непосредственной инициативе и при финансовой поддержке турецкого правительства в 1930-е годы увидела свет четырехтомная “История” (Tarih) главной целью которой было возвысить и идеализировать османское государство, любой ценой оправдать осуществленные огнем и мечем завоевания и варварства султанов и таким образом, при помощи услужливых писак вновь вызвать к жизни турецкий национализм и шовинизм.

Однако, упомянутые проповеди фальсификаторов истории по разным соображениям повторяет также ряд западных историков—востоковедов. О последних справедливо писал историк Б. Т. Горянов, отмечая, что адепты турок пытаются представить турецких завоевателей и в том числе губителя византийского государства кровожадного Мехмеда (Мухаммеда) II (1451-1481) прогрессивными деятелями⁴.

---

² Ö. L. Barkan. XV ve XVI asırlarında Osmanlı İmparatorluğunda hukuki ve mali esasları. C. I. Kanunlar, İstanbul, 1945.

³ Մանգի Ջուլյան. Հայոց պատմության խնդրաքննարկը արդի թուրք պատմագրության մեջ. Երևան, 1995, էջ 8:

⁴ Б. Горянов. Фальсификация истории турецкого завоевания и военно-феодалного строя османской Турции в трудах ученых Запада и США (см. Вестник (общественных наук), 1957 №10) Туркофильские взгляды высказывали большей частью французские авторы XVI-XVII веков, когда между Францией и османским государством существовали союзнические отношения. Эта же позиция отличала и имевшего тесные связи с султанским двором Игнатюса Мурадджиа д’Оссона по

Известно, что об этих фальсификаторах истории существует богатая литература, однако интересующей нас проблеме — “теории” *“цивилизаторской миссии” османского государства* не уделялось должного внимания. Поэтому этот вопрос должен стать предметом специального исследования, ибо в действительности это государство во все время своего существования отличалось беспримерным варварством, тормозящим на протяжении веков экономическое и культурное развитие подвластных ему стран, подвергавшим жестоким гонениям, угнетению и убийствам многие нации и народы.

I

Турецко-османское государство, сформировавшееся в начале XIV века в северо-западной части Малой Азии, с самого же начала осуществляло по отношению к соседним государствам самую агрессивную и захватническую политику. Пришедшие к власти султаны и представители феодальной верхушки основным источником своего материального благополучия и обогащения сделали грабительские походы, войны, разбой в завоеванных странах, пленение множества жителей, взыскание контрибуций и тяжелых налогов и т.д.

О сущности, особенностях, характерных чертах, или, говоря иными словами, о совершенных османским государством беспримерных злодеяниях писали известные ученые, писатели, общественные и политические деятели XIX века немцы — Гегель, Карл Маркс, русские — Н. Г. Чернышевский, Л. А. Камаровский, С. Глинка, англичанин У. Гладстон, ирландец Эмиль Диллон, французы — Виктор Гюго, Анатоль Франс, бельгиец М. Г. Ролен-Жекмен, американцы — Фр. Грин, Э. М. Блисс и другие. Ознакомимся с мнением некоторых из них.

происхождению константинопольского армянина (см. его многотомное сочинение: M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*. Vol. I-VII, Paris, 1786-1824).

Говоря об основанном в XIII веке кочевыми османцами в Карахисаре княжестве, ставшем впоследствии основной и главной составляющей государства османов, Карл Маркс характеризует его как "разбойничье". О происходивших в 30 годы XIII века на Ближнем Востоке политических событиях Маркс замечает: "Почти в это же самое время орда турок-османов вступает в Малую Азию, где они, прежде всего, основывают *разбойничье государство Карахиссар*"⁵. В другой связи Маркс прямо называет воинов Османа — основателя турецкого государства "разбойниками"⁶.

Маркс писал также о варварствах, творимых турецкими султанами в последующие века. Так, например, он упоминает о зверствах, учиненных при взятии Фесалоник в 1430 году и Константинополя в 1453 году⁷. Говоря о жестокостях османских войск, совершенных в 1458 году в Пелопонесе, он отмечал, что турки там "организовали погромы, опустошили страну, взяли в плен жителей". Обобщая сказанное, Маркс констатирует, что турки "*предавали огню и мечу города и села и свирепствовали как каннибалы*"⁸. В захваченных странах, писал он, османцы устанавливали военный режим. Маркс считал необходимым подчеркнуть и то, что турецкие варвары давно показали себя врагами всякого прогресса⁹. Такова оценка, данная ученым "распространяющему цивилизацию" государству.

Примерно такую же точку зрения высказывал известный русский публицист Н. Г. Чернышевский. Категорически

⁵ Архив К. Маркса и Ф. Энгельса. Т. V, с. 223.

⁶ См. там же, т. VI, с. 170.

⁷ Вышло в свет множество свидетельств и исследований, среди них, например, работа G. Schlumberger. *La siege, la prise et la sac de Constantinople par les turks en 1453*, Paris, 1914. О взятии Константинополя и совершенных там грабежах и варварствах.

⁸ К. Маркс. Хронологические записки. Т. VII, с. 202.

⁹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Т. IX, с. 395.

отвергая мнение своего соотечественника идеалиста и "рутиниста" М. Стасюлевича о том, что султан Мухаммед II (Мехмед II) был миролюбивым гуманистом и не хотел завоевывать столицу Византии — Константинополь, Чернышевский писал: "И неужели можно думать, что Мухаммед II не желал завоевать Византию, а был принужден к тому? Это необыкновенно странно. Турки только и жили завоеваниями, расширение границ было единственной мыслью их... отнимая одну область за другою у православных (греков и сербов) на Балканском полуострове, турки думали просто о завоевании этих областей, о грабеже, дани и владычестве... Кажется очень естественно думать, как и доказывают все без исключения факты турецкой истории XV-XVI столетий, что турки делая завоевания, искали именно добычи и завоеваний"¹⁰.

В статье, озаглавленной "Н. Г. Чернышевский об осаде и взятии Константинополя турками" И. Н. Бороздин отмечает, что Чернышевский в ряде работ обращается к бедам, которые принесло славянским народам Балканского полуострова жестокое османское иго. Чернышевский говорит о бесправном положении народов, угнетаемых ненавистными поработителями, зверствах, совершаемых разнузданными янычарскими ордами, жестоко истреблявшими коренное население славянских стран. Дав свое известное определение столь ему ненавистного "азиатства", Н. Г. Чернышевский имел в виду прежде всего турецкую деспотию. "Азиатством, — говорил он, — называется такой порядок дел, при котором не ограждены от произвола ни личность, ни труд, ни собственность. В азиатских государствах закон совершенно бессилен. Опираясь на него — значит подвергать себя погибели. Там господствует исключительно насилие"¹¹.

---

¹⁰ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Т. II, М., 1949, с. 641.

¹¹ Византийский Временник, т. VII, М., 1953, с. 92.

Историк, публицист Сергей Глинка, основываясь на множестве фактов писал, что в порабощенных странах турки-османы создавали не гражданское и политическое общество, а "одни лишь военные лагеря. *Всюду, где только блеснул их меч, там уже всегда звучало громоханье рабских цепей*"¹².

Уильям Гладстон в своей известной работе "Болгарские ужасы и Восточный вопрос" пишет: османцы *"где бы ни появлялись они, всюду оставляли за собою широкий кровавый след; и куда ни проникало их владычество, всюду цивилизация гибла, совсем пропадала из виду.* Они представляли повсюду власть и правление грубой силы, с отрицанием правления на законе основанного"¹³. Этот английский либерал в одном из выступлений по поводу резни западных армян в 1894 году писал: "История Турции, это история полная грустных и злых деяний"¹⁴.

О зверствах османской деспотии много раз писал Виктор Гюго. Он также констатирует истину о том, что где бы ни появлялись османские войска, они оставляли за собой кровавый след, руины и запустение¹⁵.

Интересные сведения об османском государстве и его султанах мы находим в известном многотомнике Ф. Шлоссера "Всемирная история", изданном в XIX веке. Вот два свидетельства. В 1430 году, когда султанская армия захватила Салоники, турки пленили и обратили в рабство более 7000 мужчин и женщин разного возраста, расхитили имущество жителей, разграбили церкви и монастыри¹⁶. О захватившем Константи-

---

¹² С. Глинка. Картины исторические и политические. М., 1840, с. 108.

¹³ У. Гладстон. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. СПб, 1876, с. 6.

¹⁴ *Лва. Флоринский, Риффио, 1899, № 243.*

¹⁵ Виктор Гюго. Собрание сочинений в 15 томах. Т. I, М., 1953, с. 393.

¹⁶ Ф. Шлоссер. Всемирная история. Т. 9, СПб., 1861, с. 74.

нополь, прославленном в турецкой историографии султана Мехмеде говорится, что он вел множество кровавых войн, разрушил многие города, опустошил целые страны, применяя жестокие и мучительные наказания¹⁷. Так в одной работе посвященной турецкой истории, изданной в Берлине в 1788 году и через год вышедшей на русском языке в Петербурге, говорится, как по повелению этого безжалостного султана с двух врачей иудеев содрали кожу за то, что они не сумели излечить султана от его неизлечимой болезни¹⁸.

О жестокостях султана Мухаммеда II и его последователей писал также Стефан Цвейг. Говоря о том, как этот султан разрушил и разграбил Константинополь, известный писатель называет его жестоким, коварным, двуличным и лицемером. Разрушительная военная мощь османцев в течение веков будет связывать и сковывать силы Европы¹⁹, — замечает он.

Немецкий социал-демократ, известный гуманист, пацифист Генрих Фирбюхер констатирует в своей работе "Armenien, 1915", что Османская империя образовалась в результате множества разрушительных набегов, войн и завоеваний, и держалась огнем и мечом. Но в своем государстве турецкие султаны тоже творили беспрецедентные насилия и варварство. Ни в одной стране в мире, подчеркивал известный публицист, насилие не было столь губительным, а меч столь ужасен, как в Турции. Братоубийство, также как и заговоры против ближайших родственников были для османских султанов обычным явлением. Характерно, что из двухсот великих визирей семьдесят шесть умерли не своей смертью, и та же участь постигла треть султанов²⁰.

---

¹⁷ Там же, т. 12, с. 76.

¹⁸ Барон Тог. Новейшие известия о Турецкой империи. СПб., 1789, с. 325.

¹⁹ Стефан Цвейг. Собрание сочинений в семи томах. Т. 3, М., 1963, с. 31.

²⁰ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg, Bergedorf, 1930.

Известно, что в XX веке востоковедение и являющаяся ее разделом туркология пережили ощутимый подъем. Возросло число ученых, опубликовавших ценные исследования об османском государстве и империи. Полагаю важным для нас обратиться также к мнению этих авторов — профессионалов.

Известный турколог А. С. Тверитинова, опубликовавшая ряд ценных исследований, посвященных средневековой истории Турции, подчеркивала, что грабительские походы и войны османцев были их постоянным и основным "промыслом". Широко используя турецкие источники, ученый пишет: "Мы знаем, что *грабеж, захват земель и пленных были главным стимулом турецких завоеваний*". Знакомясь по первоисточникам с историей завоевания турками стран Балканского полуострова, мы устанавливаем страшную картину. Каждый поход, захват каждого города и области Сербии, Боснии, Болгарии и т.д. сопровождался истреблением одной части населения и ограблением другой, разрушением жилищ и уводом в плен десятков тысяч людей, и обращением их в рабов. Описание каждого похода в источниках неизменно заканчивается фразой: "Подвергнув опустошению все вокруг, взяли для мусульман неисчислимую добычу". Или: "Возвращаясь из похода, везли с собой бесчисленную добычу, пленных и отрубленные головы". Нередко при захвате отдельных областей, население целых районов вывозилось в Анатолию и т.д. Участвовавший в 1438 г. в набеге на южные области Венгрии летописец Ашик Паша-заде сообщает, что пленных, захваченных в этом походе, оказалось "так много, что рабыню-пленницу можно было получить в обмен на сапоги".

А. Тверитинова совершенно справедливо отмечает, и то, что "султан и окружавшая его знать рассматривали покоренное население захваченных ими областей исключительно как рабов". Не случайно в Турции была широко распространена

на работорговля. Выступая против фальсификаторов истории, А. Тверитинова подтверждает и другой неопровержимый факт, что османские султаны несли подвластным народам не цивилизованные, а рабовладельческие порядки, грабежи и истребление. Обобщая сказанное, автор пишет: В общеисторическом плане *"Турецкое господство явилось для завоеванных стран величайшей катастрофой"*²¹.

Турколог А. Ф. Миллер также писал, что главным источником обогащения османского государства была "грабеж завоеванных территорий: получение военной добычи, рабов и дани. Всю свою энергию, внимание и время турки направляли на создание боеспособной армии"²².

Говоря о турецкой армии и государственных структурах, А. Миллер констатирует очень характерное обстоятельство: "Солдаты и офицеры регулярной армии (янычары, кавалерия и артиллеристы), в отличие от феодального ополчения, назывались "рабами правительства". Рабами султана считались также все государственные служащие (кроме духовенства)... С помощью рабов султаны рассчитывали уверенее держать в подчинении разнородные элементы, входившие в правящий феодальный класс"²³.

О бесправных "райя" [простолюдинах не мусульманах] тот же автор писал: "Бесправная "райя" испытывала на себе ничем не сдерживаемый гнет и произвол пашей. Личный налог на христиан превратился в унизибельный и тяжелый сбор; он стал взиматься и с малолетних, чуть ли не с младенцев. Крестьяне — мусульмане и не мусульмане бросали земли, бежали в города, но там не было для них работы"²⁴.

---

²¹ А. С. Тверитинова. Фальсификация истории Турции в кемалистской историографии. См. Византийский Временник, т. VII, с. 23—25.

²² А. Ф. Миллер. Краткая история Турции. М., 1948, с. 16.

²³ А. Ф. Миллер. Османская империя (султанская Турция). М., 1946, с. 6.

²⁴ Там же, с. 9.

Известный специалист истории балканских народов И. С. Достян на основании множества источников и фактов заключает следующее: "Известно, что войны в эпоху средневековья обычно сопровождались грабежами, убийствами мирных жителей, пожарами, реквизициями и т.д., однако, *турецкие завоеватели далеко превзошли все примеры средневековой жестокости*. Грабеж завоеванных территорий был для турецкого военно-феодального государства одной из главных целей военных действий. Ограбление с помощью военной силы покоренных народов было в XIV-XV вв. основным источником доходов казны султана и турецких феодалов. Каждый солдат турецкой армии шел на войну в расчете поживиться грабежом побежденных"²⁵.

По другому поводу И. С. Достян справедливо отметила: "Захватнические войны были главным источником накопления султанской казны, обогащения турецкой знати, средством существования офицеров и солдат турецких армий. Нападая на различные районы Балканского полуострова, турки массами угоняли население в рабство, разграбляли имущество мирных жителей"²⁶.

"Османская политика по отношению к раия заключалась в том, чтобы высасывать из них живительные соки, отнимать у них все то, что представляло силу, красоту, способности", — замечает известный историк Лео²⁷.

О варварствах османских султанов писал также турколог Ю. А. Петросян. Походы турецких войск на Балканы "обернулись страшной трагедией для местного населения. Разорение десятков городов и многих сотен сел, массовые убийства мирных жителей, грабежи и разбой, — такой была картина покорения Балкан". Зверства турецких завоевателей опреде-

²⁵ Византийский Временник, т. VII, с. 38.

²⁶ И. С. Достян. Борьба сербского народа против турецкого ига. XV — начало XIX вв. М., 1958, с. 17.

²⁷ *Lib. L'empire ottoman*, p. 112.

ленно превзошли даже жестокость средневековых войн. Страдания народов захваченных территорий были поистине безмерны²⁸.

Автор особо подчеркивает жестокость турецких султанов. Так о султани Мехмеде II говорится, что это был необычайно скрытный, коварный, жестокий, необузданный и властолюбивый тиран. Опасаясь за свою власть, он беспощадно уничтожал всех (даже своих родственников) возможных претендентов на престол. "Жестокость Мехмеда II была столь велика, что одно его имя устрашало подданных"²⁹. О султани Селиме I (1512-1520) говорится: "По приказу Селима были задушены его братья и племянники, причем некоторых лишили жизни в присутствии самого султана". Жестокость султана Селима проявилась еще больше во время его завоевательских войн. Характерно, что преемник Селима — Сулейман, захватив Венгрию, также осуществил массовые убийства, при которых было предано смерти примерно двести тысяч человек³⁰.

В книге Ю. Петросяна приводится множество фактов, свидетельствующих о варварствах творимых османскими войсками в Закавказье. Армяне и грузины оказывали упорное сопротивление захватчикам, но силы были неравны. И потому они обратили свой взор к России, надеясь на ее помощь и защиту³¹.

Историк показал, какой размах получило в османском государстве пленение людей: "Стамбул был крупнейшим центром работорговли. Невольничьих рынков в городе было несколько. Здесь продавали военнопленных и обращенных в рабство жителей покоренных стран, в том числе русских и украинцев, уведенных с родных земель крымскими татарами. Че-

---

²⁸ Ю. А. Петросяна. Османская империя, могущество и гибель. Исторические очерки. М., 1990, с. 23.

²⁹ Там же, с. 40.

³⁰ Там же, с. 57, 62.

³¹ Там же, с. 159.

рез невольничьи рынки Стамбула ежегодно проходили десятки тысяч рабов³².

В то же время в книге Ю. Петросяна совершенно справедливо говорится и о тяжелом положении народных масс турок и их выступлениях против османских султанов.

Покойный византист востоковед З. В. Удальцова писала: "Турецкое завоевание принесло греческому народу, как и другим народам Балканского полуострова *жесточайшие муки, гибель тысяч людей, рабство и разорение...* Глубоко реакционная историческая роль турецкого завоевания Византии и других стран Балканского полуострова состояла прежде всего в том, что это разбойничье завоевание на целые столетия задержало дальнейшее прогрессивное экономическое развитие этих народов, привело к упадку и разрушению их производительных сил, задушило те ростки новых буржуазных отношений, которые уже начали там пробиваться, возродило самые отсталые формы феодального строя"³³. Опровергая фарисейские утверждения ряда ренегатов, принадлежавших к верхушке византийского общества, она показала, что покоритель Константинополя султан Мехмед II был отнюдь не "передовой" и "блестящей" личностью, а кровожадным, жестоким тираном. Вспомним хотя бы то, как он уничтожал замечательные памятники искусства и культуры во всех захваченных им странах. З. Удальцова подвергла справедливой критике двухтомную работу Н. Йорги "История османского государства"³⁴, где делается попытка показать, что в Византии будто было широко распространено туркофильство. "Миф о минимом "туркофильстве" народных масс в Византии, созданный буржуазными апологетами турок, не имеет никакого научного основания и не находит подтверждения в источниках... Изменническую политику в

³² Там же, с. 85.

³³ Византийский Временник, т. VII, с. 120-121.

³⁴ См. N. Yorga. Geschichte des Osmanischen Reiches. Bd. I-II. Gotha, 1908-1909.

пользу турок вела кучка [византийских] знатных ренегатов, стремившихся ценою предательства спасти свои богатства и свою власть"³⁵.

"Османская империя вписала в летопись истории человечества мрачные страницы кровавых войн, покорения и закабаления многочисленных народов Азии и Юго-Восточной Европы", пишет другой автор³⁶.

Известный специалист болгарской истории академик Н. С. Державин показал, что войска османского государства, вторгшись на Балканы "опустошали страну, убивая, грабя и массами уводя в плен ее население, которое затем в качестве рабов распродавалось на рынках Малой Азии"³⁷.

Болгарист А. А. Ровняков отмечал, что турки установили в Болгарии военно-феодалный режим: "Османские феодалы-военные ленники (спахии) — захватили все лучшие земли, вытеснили болгар из городов, превратили население в бесправную "райю", стремясь искоренить в болгарях не только национальное самосознание, но и само название — "болгары"³⁸.

Авторы двухтомной работы, посвященной болгарской истории пишут: "Завоевание Болгарии турками в конце XIV в. обрекло болгарский народ на пять веков беспросветного рабства. Время турецкого владычества — самый тяжелый период истории Болгарии, период жестокой и неравной борьбы народа за свою жизнь, свой язык, свою национальную культуру. Турецкие завоеватели, лишив болгарский народ независимости, нарушили ход нормального исторического развития, задержали развитие производительных сил Болгарии. После нескольких веков турецкого господства болгарский народ оказал

---

³⁵ Византийский Временник, т. VII, с. 120.

³⁶ Там же, с. 122.

³⁷ Н. С. Державин. История Болгарии. Т. 2, М.-Л., 1946, с. 157.

³⁸ А. А. Ровняков. В борьбе за свободу. Л., Наука, 1980, с. 7.

ся одним из самых отсталых в экономическом и политическом отношении народов Европы"³⁹.

О варварствах османских султанов существует довольно богатая литература на болгарском языке. Были опубликованы как сборники документов, научные исследования, так и многотомные работы обобщающего характера.

II

Важные и правдивые сведения об агрессивной политике османского государства, разбойничьих войнах, массовых убийствах и других варварствах сообщают многие летописцы этого времени, очевидцы событий, деятели и историки.

Один из монахов болгарского монастыря Исайя свидетельствует как очевидец, что после известной битвы при Марице в 1371 году турецкие войска разграбили и разрушили множество городов и районов Юго-Восточной Европы, большая часть населения была предана мечу, многие были уведены в плен или умерли от повального голода. Другой монах пишет, что в 1393 году, когда разбойничьи орды турок заняли столицу Болгарии Тырново, началась ужасная резня, город подвергся страшным грабежам, тысячи людей были уведены в плен⁴⁰.

Беспримерные варварства произошли в конце мая 1453 года. Долго и безуспешно пытаясь сломить упорное и героическое сопротивление защитников Константинополя, султан Мехмед II обещал своим войскам, что позволит им, если они захватят Константинополь, три дня и три ночи свободно и невозбранно грабить этот богатый и роскошный город, и забирать в плен его жителей сколько сумеют захватить и как захотят. Историк XV века, афинянин Лаоник Халкокондил сооб-

³⁹ История Болгарии. Т. I, М., 1954, с. 163.

⁴⁰ См. И. С. Достян. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии XIV-XV вв. — Византийский Временник, т. VII, с. 32-49.

щает, что султан, обращаясь накануне решающего наступления к янычарам, сказал: идите на новый приступ, в случае успеха "будут у вас рабы, за которых вам много дадут, будут и женщины, и дети, и большие богатства этого города"⁴¹. Обещание было выполнено.

Участник героической обороны Константинополя, очевидец трагических событий, известный византийский летописец, историк Георги Франдзи в своей книге "Большая хроника" рассказывает, что турецкие войска ворвавшись 29 мая в город, тотчас же начали убийства и грабеж, *"в некоторых местах, вследствие множества трупов, вовсе не видно было земли. И можно было видеть необыкновенное зрелище: стенание и плач и обращение в рабство бесчисленных благородных и знатных женщин, девушек и посвященных богу монахинь, безжалостно, несмотря на их вопли, влекомых турками из церквей за косы и кудри головы, — крик и плач детей и ограбленные священные и святые храмы"*⁴². И далее, летописец продолжает, разграбив знаменитый храм святой Софии, *"внутри его запретных святилищ, а также на их жертвенниках и трапезах, турки ели и пили и на них же приводили в исполнение и осуществляли свои развратные намерения и похоти с женщинами, девицами и мальчиками... Всюду было всяческое зло, и голова всякого из нас испытывала боль. В жилищах плач и сетования, на перекрестках вопли, в храмах слезы, — везде стоны мужчин и стенания женщины: турки хватают тащат в рабство, разлучают и насильничают... Площади, углы улиц — на всяком месте и всюду все было полно всяческих зол. Ни одно место не осталось необысканным и неограбленным... Чтобы найти спрятанные деньги, нечестивцы перерыли все сады и дома..."*⁴³.

Другой современник этих событий, известный греческий историк Дука в своей книге "История Византии", также

---

⁴¹ Византийский Временник, т. VII, с. 440.

⁴² Там же, с. 428-429.

⁴³ Там же, с. 429.

повествует о захвате и разрушении Константинополя. Ворвавшись в Константинополь, — писал он, — "Турки, разбегаясь во все стороны, убивая и беря в плен, пришли, наконец, к храму... и, увидев, что ворота заперты, не мешкая, разломали их топорами. Когда они, вооруженные мечами, ворвались внутрь и увидели бесчисленную толпу, каждый стал вязать своего пленника... Кто расскажет о случившемся там? Кто расскажет о плаче и криках детей, о вопле и слезах матерей...?"⁴⁴

Источники сообщают, что большую часть добычи и пленных присваивал себе сам султан Мехмед II. Кроме того султан отбирал для своего гарема "красивых девушек и прекрасных мальчиков". Но вот еще более характерный факт: Однажды на пиршестве в каком-то дворце, — писал Дука, — уже "залившийся вином и пьяный" султан велел привести к нему юного сына первого министра (адмирала) Византийской империи — Луки Нотара "ибо мальчик, которому шел четырнадцатый год, был красив". И потому что отец мальчика попытался воспротивиться намерению султана осквернить сына, на следующий же день греческий сановник и два его сына были обезглавлены⁴⁵. Так, захвативший и разрушивший Константинополь Мехмед II, в противоположность придуманному о нем хвалебным сказкам, был властителем не просто жестоким и кровавым, но порочным и извращенным.

Интересные сведения об османских варварствах сообщает сербский летописец XV века Константин Михайлович, в юности уведенный в плен турками, вынужденный участвовать в нескольких походах султана Мехмеда II: "Турки (т.е. султаны. — М. Н.) никогда не находятся в покое, всегда ведут войну, из года в год, от одних земель до других, а если где заключат мир, то только тогда, когда им это выгодно, а в других землях

---

⁴⁴ Там же, с. 402.

⁴⁵ Там же, с. 406-407.

они причиняют одно только зло, захватывают людей, берут в плен, а кто не может ходить тех убивают"⁴⁶.

В летописи Константина Михайловича о султани Мехмеде II говорится, что "был он очень хитрый и кого только мог обманывал с помощью перемирия; он редко держал слово, а когда кто-либо упрекал его за это, он набрасывался на него, как безумный". Хронист говорит и о том, какую резню и грабежи устроил султан, при штурме Константинополя в майские дни 1453 года. Когда османские войска ворвались в столицу, там начались массовые убийства и разбой "и все мужское население было вырезано, кроме детей и женщин, которые все были розданы"⁴⁷.

В 1458 году при взятии османцами Пелопонеса, Константин Михайлович все еще находится в османской армии. Будучи очевидцем, он писал, что султан Мехмед II сам "убивал людей, ломал им кости и совершал другие жестокости"⁴⁸.

Спустя два года после падения Константинополя, в 1455 году туркам был сдан без сопротивления сербский город Ново Брдо, но несмотря на это "султан Мехмед приказал перебить сильных и здоровых мужчин, а 320 юношей и 700 женщин раздал своим приближенным в качестве рабов"⁴⁹.

В 1461 году султанские войска захватили Трапезунт. Верные своей привычке, завоеватели обошлись со всей жестокостью с жителями города, многие были пленены, истреблены, выселены в Стамбул. Для специального отряда султанской ар-

---

⁴⁶ Записки янычара. Написаны Константином Михайловичем из Остравицы. Введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. М., 1978, с. 114.

⁴⁷ Там же, с. 72.

⁴⁸ Там же, с. 81.

⁴⁹ Византийский Временник, т. VII, с. 39.

нии были насильно отобраны 1500 мальчиков⁵⁰. Властитель Трапезунта и члены его семьи были коварно убиты.

Гибель византийского государства была воспринята во многих странах как великое несчастье. Разрушение Константинополя, творившиеся там варварства оставили тяжелый след в памяти современников. Этим событиям было посвящено множество поэм, стихотворений, хроник, горько оплакивающих падение византийского государства, появились сказители во многих краях, в частности славянских странах, на Балканах, а также в Армении, в армянской среде.

Из армянских авторов к происшедшим событиям обратились поэты Абраам Анкюраци, Аракел Багишеци и другие. В состоящей из 392 строк поэме Абраама Анкюраци говорится, что жаждущие крови войны свирепого султана Мухаммеда (Мехмеда II) ворвавшись в Константинополь

Перебили всех,
Кто был в числе воинов,
А остальных мужчин и женщин
Увели в плен.
Малолетних детей
Бросали на камни,
Вырывая их из материнских рук,
Стариков пронзали мечами
.....
.....
Могилы императоров
Под мраморными плитами
Вскрыли они и разграбили,
А кости все раздробили⁵¹

⁵⁰ Там же, с. 118.

⁵¹ Հ. Ս. Մեառյան. Հայկական ազրյուրները Քյուզանդիայի անկման մասին. Երևան, 1957. Русский перевод стихотворений Абраама Анкюраци и Аракела Багишеци в переводе Сена Аревшатяна помещен в VII томе сборника Византийский Временник, с. 455.

О происходивших в Константинополе жестокостях в 1969 году вышла специальная работа английского историка Стивена Рансимаена, озаглавленная "Падение Константинополя 1453 г.", написанная на основе многих источников и богатого литературного материала. Автор пишет, что когда турецкие войска ворвались в город "все тотчас же бросились на дикую охоту за добычей. Сначала, еще не осознав что сопротивление уже прекратилось, они убивали всех, кто только встречался на улице — мужчин, женщин, детей. *По крутым улицам Константинополя текли потоки крови.* Но жажда убийств была вскоре утолена и воины занялись более выгодным делом — пленением людей и захватом имущества... грабеж города продолжался весь день. Турки врывались в мужские и женские монастыри и вязали их обитателей. Несколько молодых клириков бросились в колодцы. Все дома горожан подверглись грабежу. Людей забирали с их скарбом. Того, кто падал без сил, сейчас же убивали. Так же поступали и со многими детьми, за которых не могли ничего получить"⁵².

Нельзя не отметить, что как в древних исторических источниках, так и в туркологической литературе позднейших веков не раз говорится, что захвативший Константинополь Мехмед II, пребывавший на престоле с 1451 по 1481 год, за все время своего царствования вел множество грабительских войн, захватил многие страны, и что он был беспримерно жестоким, безразличным и порочным человеком. Он еще более ужесточил притеснения и угнетение в завоеванных странах⁵³. Но при этом делалось и немало попыток прославить

---

⁵² С. Рансимаен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, с. 131-133 (Steven Runcimen. The Fall of Constantinople in 1453, Cambridge, 1969).

⁵³ В колофоне, написанном в одном из монастырей провинции Баберд в 60 годы XV века, говорится в каком тяжелом положении находились христиане при султани Мухаммеде II. Летописец, в частности, подчеркивает трагическое положение армян (см. Матенадаран им. Маштоца, рук. №6273).

этого разнузданного тирана. Примечательно, например, что его часто называют, Великим завоевателем, Непобедимым и героем Падишахом.

Важные сведения об истории османской Турции XIV-XV веков сообщает ряд европейских историков, туркологов XIX века, в частности, австрийский ученый и дипломат Дж. Хаммер. В его многотомной работе обстоятельно освещены ужасающие варварства, творимые турецкими султанами на протяжении веков. Вот небольшая часть из множества фактов, приведенных только в первом томе его работы. В 1396 году в городе Никополе по приказу султана Баязида были жестоко убиты 10000 христианских пленников. Захватив в 1453 году Константинополь, султан Мехмед II совершил беспримерные зверства, он же в 1458 году разграбил и разрушил Пелопонес, устроил резню, увел в плен тысячи людей. Ворвавшись в 1459 году в Сербию, турецкие войска разграбили и разрушили множество крепостей, селений и увели в плен 100000 человек. В 1492-1493 гг. в Австрии совершились ужасающие зверства. Турецкие каннибалы убивали детей, разбивая их головы о стены, насиловали девочек на глазах у матерей и мужчин, а потом убивали, насаживая отрубленные головы на кол, и так далее⁶⁴.

III

Османские султаны осуществляли свою "цивилизаторскую миссию" также в XV-XVIII вв. Уже в начале XVI века они принесли "свободу и справедливость" грузинскому народу. Вот что писали об этом грузинские историки: "В 1510 г. большое турецкое войско вторглось в Западную Грузию... Османцы разоряли города, громили деревни, грабили и жгли церкви". Грузинские жители пустились в массовое бегство. "Практика взи-

---

⁶⁴ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. 1 Band. Pest, 1840.

мания хараджа в пользу турок, варварские формы, которые принимала османская барщина... привели к печальным результатам. Неуклонно возрастало число покинутых крестьянских сел. В конце XVI в. в Самцхе-Саатабаго было уже 296 заброшенных селений, а в других 344 селах насчитывалось только от одного до одиннадцати дымов в каждом⁵⁵.

Известный турецкий историк Ибрагим Печеви, говоря о победах османской армии в 1553 году в Армении и Персии, с гордостью констатировал, что когда турецкие войска вторглись в Шорагял (Ширак), они "полностью разрушили и разорили благодатные села, уничтожили и сравняли с землей строения. То же произошло и в Ереване — были сожжены все строения, сады и огороды. На двадцать седьмой день войска добрались до Нахиджеванской долины. От ужаса перед "победоносной армией" города и села, дома и поселения опустели и стали обиталищами сов и воронов. "Жаждающие добычи и грабежа, "ат-огланы" и другие воины напали на дворцы шаха и его сына, и на поселения, разграбили спрятанные сокровища, все разрушили и опустошили, не оставив камня на камне. А кроме того, они так разрушили и разорили все деревни и поселки, поля и строения на расстоянии четырех и пяти дней пути вокруг, что не осталось даже ни следов обитания, ни признаков жизни"⁵⁶.

Вторгшись в 1579 году в Армению и Грузию, турецкие войска, сказано в одном колофоне, "до основания разрушили множество церквей и монастырей, перебили множество христиан, архимандритов и епископов, духовных лиц и мирян, предали мукам и увели в плен людей без числа. Из города На-

---

⁵⁵ Н. А. Бердзенишвили, В. Д. Дондуа и др. История Грузии. Т. I, Тбилиси, 1962, с. 292.

⁵⁶ *Թուրքական արշավները Հայաստանի Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Ա. կազմեց Ա. Ն. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, с. 33, 34.*

хиджевана и других областей увели в плен более 40000 человек⁵⁷.

Армянский летописец XVI века, повествуя о зверствах вторгшихся в 1581 году в Закавказье турок, писал: "Турецкие воины, разрушив, разорили множество городов, сел, областей; мужчин истребили мечем, а женщин и отроков увели в плен и творили даже такие жестокости, когда извлеки дитя из утробы, бросали его в горящий тонира, в самое пламя"⁵⁸.

Вот что повествует о творившихся в XVII веке в Османский империи притеснениях и угнетениях известный французский путешественник Мишель Фебур, проживший долгие годы в Турции: "В провинциях паши превратились в маленьких царьков... Они властны как над имуществом, так и, в частности, над жизнью своих подданных, которых могут иногда в порыве гнева и осудить на смерть без суда и следствия. Каких только зверств они не творят... Их ставленники разоряют села, обирают, грабят и опустошают все места, где только пройдут"⁵⁹; В другой связи Фебур писал: "Султан разоряет находящиеся в пределах империи захваченные провинции, оставляя их жителей в таком положении, чтобы те уже не могли восстать. Для этого часть жителей провинции он переселяет из одной области в другую, оставляя прочих несчастных под властью разъяренного паши, который уже окончательно обирает жителей села, провинции"⁶⁰.

---

⁵⁷ Ученые записки Института востоковедения. Т. 3, М., 1951, с. 111. Интересно, что азербайджанский историк А. Рахмани писал, что в XVI-XVII вв. османцы вторгшись в Закавказье брали в плен не только армян и грузин, но и мусульман, и продавали их на невольничьих рынках в Кафе, Стамбуле и Египте. (А. А. Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в начале XVII вв. Баку, 1981, с. 49).

⁵⁸ Матенадаран им. Маштоца, рук. №6273, с. 285г.

⁵⁹ *Մ. Քուլալյան. Հայոց պատմության խեղաթյուրումը արդի թուրք պատերազմի ժամանակ*, էջ 124:

⁶⁰ Там же, с. 126.

Турецкий историограф и географ XVII века Кятиб Челеби, описывая взятие османскими войсками Тебриза, сообщает, что по повелению султана Мурада IV его воины *"разрушили и опустошили дворец шаха Персии. Предали огню весь базар, разорили благоустроенные дома, прекрасные строения. А потом стали вырубать деревья"*.

Однако, констатируя множество подобных фактов, официальный турецкий историк-летописец не осуждает тех, кто осуществлял эти варварства. Отнюдь. Все это он считает подвигами, которые делают честь султанам. Заметим также, что тот же автор, упоминая об одержанных за век до этого "блестящих" победах турецких войск, с великим удовлетворением и гордостью писал: "Исламские (османские. — М. Н.) воины сравнивали с землей тысячи вражеских городов и подчинили себе многие народы"⁶¹.

Историк и географ Эвлия Челеби, говоря о походе османской армии на Грузию в 1647 году с удовлетворением отмечал, что там имели место массовая резня, пленение и грабежи: "Наше войско, — с радостью констатирует он, — крайне обогатилось пленными и добычей... Добычу увезли в Трапизон и продали с выгодой"⁶². Кстати и сам Эвлия Челеби участвовавший в этом походе, получил "дары", в числе которых были также раб и рабыня.

Важные сведения об опустошительных набегах османских властей сообщает также известный армянский книжник и поэт XVII века, коренной житель Константинополя Иеремия Кемурджян (1637-1695 гг.). Широко используя турецкие источники, он, очевидец целого ряда описываемых событий, изображает в своих поэтических и прозаических сочинениях зверства, творимые турецкими султанами в Греции, на Украине, в Армении и других местах. Так, например, он писал, что турец-

⁶¹ Քուրբանիան ազգյուրենիք Հայաստանի, Հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Բ. Նրեան, 1964, էջ 79:

⁶² Там же, с. 130-131.

кие войска, вторгшись в 1674 году на Украину, учинили там ужасные разрушения, разорили "множество провинций", "пребили людей и угнали, продавая пленного за один куруш"⁶³.

Известный церковный деятель XVII века настоятель Афонского монастыря святого Павла — игумен Исайя прибыв в Москву сообщил, что в Греции, Сербии и Болгарии турецкие войска предали мечу запросто без причины 300000 православных христиан, пленив без числа молодых людей и женщин, отправили их в Анатолию, Азию, Египет. А православные города, монастыри и церкви сожгли и разорили.

Один сербский летописец сообщает, что в 1690 году турецкие войска совершили в Сербии, Македонии и Болгарии новые варварства: *"Все эти земли опустели, церкви божии сожжены, монастыри ограблены и разорены совершенно, мужчины перебиты, женщины и юноши взяты в плен"*⁶⁴.

Об установившемся в Османской империи тяжелом положении писали даже, связанные с султанским двором, турецкие историографы-летописцы. Так, например, летописец XVII века Кучи Бей о своем времени был вынужден констатировать: "... притеснений и насилий творимых ныне над неимущими райа не бывало ни в какое другое время и нигде". Говоря о тяжелых налогах и жестокостях, которым подвергался народ, он восклицает: "Как могут райа выносить это насилие? Как может народ страны жить в этих условиях?"⁶⁵.

Ценные сведения сообщает также известный турецкий историк и высокопоставленный сановник Ахмед-Джевдет паша, в распоряжении которого было множество материалов и официальных документов из султанских дворцовых архивов. Говоря о внутреннем положении Турции в XVIII веке и в пред-

---

⁶³ *Երեմիա Քեմուրճեան. Պատմութիւն Համառոտ Դճ ասորոյ օսմանցոյ Թագաւորացն Աշխատարարության Տ. Մ. Ալեքսիսյանի, Երևան, 1982, էջ 49:*

⁶⁴ И. С. Достян. Борьба сербского народа против турецкого ига ..., с. 87.

⁶⁵ *Թուրքական տղայութիւնը..., Հ. Բ, էջ 230:*

шествующий период, он писал: "...долгое время насилие и беззаконие переходили все границы, рая в Османской империи, подвергаясь колоссальным бедствиям рассеивались, оставляя свою страну и родину, вот почему страна оказалась разорена и превратилась в обиталище ворон и сов... Причиной такого разорения страны были не только войны". Одной из важных причин было и то, добавляет автор, что на неимущих накладывались очень тяжелые налоги и взимались они со всей жестокостью и насилием⁶⁶.

Интересные сведения содержит и сочинение известного армянского историка Абраама Ереванци, посвященное турецко-персидским войнам 1721-1736 годов. Так Абраам Ереванци пишет, что в 1724 году турецкая армия пролила в Ереване "столько крови, что вода в Зангу стала красной, запах крови распространился в городе, несчастные христиане все были преданы мечу, не осталось христиан, безгрешные праведники были уведены в плен, невинные девы утоплены в воде, столько пленных попало в руки османцев. Пленные заполнили шатры османцев. Были скверна /и/ беззаконие"⁶⁷.

Турецкий историк Челеби-заде Эфенди, описывая взятие в 1725 году турецкими войсками Гянджи (Гандзака), также с гордостью отмечает, что "Прославленное знамя исламской армии реяло в городе, газы, подобные альвам, окрасили кровью неверных рафзи, улицы и базары, и пролитая мечем шарната кровь этих неверных лилась как река Джихун..."⁶⁸.

Когда в 20-е годы XVIII века турецкие войска вторглись в Закавказье, население оказалось в катастрофическом положении. Азербайджанские историки об этом писали: "В 1725 г.

⁶⁶ Там же, с. II, էջ 277.

⁶⁷ Աբրահամ Երևանցի. Պատմութիւն պատերազմաց 1721-1736 թթ. Յուսուջարան, բնագիր, խմբագիր օրինակ եւ ծանօթութիւններ: Պատրաստեց Հ. Ս. Ընծ-ճեման. Կենտրոն, 1977, էջ 31: В 1939 г. в Ереване вышел в свет русский перевод книги Абраама Ереванци.

⁶⁸ Թուրքական պարբերները ... Հ. II, էջ 155:

султанской армии ценою больших потерь и с помощью местных протурецких элементов удалось захватить значительную часть территории на юге и севере Азербайджана... На захваченных землях турецкие феодалы установили невыносимо тяжелый режим. Положение трудового населения стало катастрофическим... Особую нетерпимость проявляли завоеватели к христианскому населению, подвергая его всевозможным преследованиям и унижениям. В Ширване и Шеки турецкие власти приказали христианам носить на груди отличительный желтый значок. Шекинские христиане в письме русскому царю сообщали, что захватчики сожгли рукописи, книги и церкви. "Многие люди, писали шекинцы, были истреблены мечом из-за их веры".

Уничтожение мирных жителей, ограбление и разрушение городов и сел, насильственное обращение христиан в ислам — все это вызывало резкое недовольство населения, усиливало его борьбу против захватчиков⁶⁹.

Предприняв великий поход в Восточную Армению и Персию, османские войска в 1721 году захватили "множество городов и сел, и имений, разрушив, разорили дворцовые твердыни и пленили весь род армянский — от велика до мала, и, войдя в церкви и монастыри, пустыни, захватили в добычу и пленили множество святынь — книг и честных крестов и Евангелий, и иную утварь, украшавшую святые церкви и монастыри, а множество архимандритов и рукоположенных священников, и дьяконов, и мирян зарезали как овец и увели на заклание..."⁷⁰.

---

⁶⁹ И. А. Гусейнов, З. И. Ибрагимов, А. Н. Гулиев и др. История Азербайджана. Т. I, Баку, 1958, с. 310-311.

⁷⁰ Մատենադարան, № 7534 ձեռագրի հիշատակարանը. Մանր ժամանակագրություններ, 13-18 դդ. հ. 2, Գաղմեց Վ. Ա. Հախորյան. Երևան, 1956, էջ 438:

Богатый материал о таких же зверствах турецких султанов содержат также колофоны армянских рукописей XV века⁷¹.

Об истинной сущности османских порядков свидетельствует также то обстоятельство, что под покровительством государства в стране были созданы специальные рынки (базары), где осуществлялась торговля пленными детьми, девушками, женщинами и мужчинами. Об одном из таких, действующих в Константинополе (Стамбуле) рынков рассказывает как очевидец дьякон Симеон Лехацци: "Девочек и мальчиков, юношей и красивых женщин глашатаи, взяв за руки, показывали и продавали как лошадей либо мулов, а других собирали в каком-нибудь месте или на площади подобно отаре овец. Покупатели открывали лица и грудь молодых девушек и ощупывали с ног до головы все их тело, чтобы у них не оказалось чесотки, язвы, либо других ран. А они стояли тихо и безмолвно; которые приглянутся, их и покупали и, отняв у отца с матерью, и, разлучив с сестрами и братьями, увозили к себе. При виде всей этой причиняющей боль скорби, какой я никогда не видал, у меня разболелась голова, затрепетало мое сердце, возмущилась душа моя, и все существо мое содрогнулось..."⁷².

Таков еще один красноречивый факт о "цивилизаторской миссии" османского государства.

Весной 1731 года в фирмане, адресованном своему, находящемуся в Закавказье командующему войском, султан писал: "Жительствующие в соседстве Ганджийской области проклятые Сигнахские гюры [карабахцы] уже несколько лет перестали платить законную дань и начали упротствовать в не-

⁷¹ Տե՛ս ԺԵ դարի Հայերեն ձեռագրերի Հիշատակարաններ 1401-1450, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան. Երևան, ժառ Ա, Բ, Գ, 1955-1967:

⁷² Միմչոն դպրի Լեհացույ Ազնոգրութիւն, տարեգրութիւն եւ իշխանագրանք: Ստամբուլից եւ Հրատարակեց Հ. Ներսէս Ազիւնեան. Վրննեա, 1936, էջ 18-19: Русский перевод см. Путевые заметки. Перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян. М., Наука, 1965, с. 43-44.

покорности и возмущениях, а потому, согласно постановлениям шариата, оказалось необходимым истребить их в наказание за их действия"⁷². За этим следует приказ двигаться со всем войском против "неверных". Вот как думали и действовали "распространявшие цивилизацию" султаны.

В книге посетившего Турцию в середине XVIII века склонного к туркофильству немецкого путешественника М. Оттера читаем: "У турок есть пословица, которая гласит: где прошел османли, там даже траве не расти... Войска опустошают все места своего пребывания, как в пределах империи, так и вне ее. Вот почему захваченные ими прекрасные края большей частью не заселены, а земли не обработаны"⁷⁴.

В 1760 году Западную Армению посетил известный представитель армянского просветительского движения Иосиф Эмин. С горечью и возмущением констатировал он, что армяне всюду подвергаются жестокому насилию и угнетению, что "гяуры" т.е. христиане вообще находятся в рабском, холопском положении. В то же время он отмечал и то, что местные невежественные армянские церковнослужители проявляя удивительное раболепие проповедовали "пастве" покорность турецким пашам и надежду только на помощь дарованную Христом"⁷⁵.

В датированном этим же годом в одном колофоне из Лимского скриптория говорится, что написан он "В горькое и томительное время, когда со всех сторон теснимы мы податными налогами, убийствами и пленением и другими несказанными и непередаваемыми бедами, которые вот уже семь десятков лет заливают всю страну как кровавое море"⁷⁶.

---

⁷² Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. Т. 2, с. 1093.

⁷⁴ *U. Reisebesch.* указ. работа, с. 141.

⁷⁵ Life and Adventures of Emin Joseph Emin. 1726-1809. Written by Himself. Second Edition. Calcutta, 1918, p. 141-142.

⁷⁶ Матенадаран, рук. №4982, с. 349r.

Один из известных деятелей армянского освободительного движения 70-х годов XVIII века Мовсес Баграмян с болью писал, что Армения разорена и обратилась в пустыню, а народ, чтобы избавиться от невыносимого гнета и погромов бежит, находя убежище в горах.

не осталось, ни городов, ни строений, ни укрепленных замков,

которые не были бы разорены и разрушены,

ибо все до единого села и города, и

поместья, везде и повсюду были уничтожены...

... как земля пустынная и безводная, так

весь наш край от основания затвердевает и запустевает.

Ибо поднявшийся гомон смятенных и страшных вестей

не нашел людей, нет пахарей, возделывавших землю,

все удалились в торопливом беге, спасаясь от мук в пещерах и расселинах скал⁷⁷.

Не останавливаясь на множестве подобных свидетельств других очевидцев, считаем важным отметить еще то, что известный турколог Дж. Хаммер также упоминает о зверствах, творимых в Османской империи в XVI-XVII вв. Так, например, он пишет, что командующий турецкой армией в Австрии 1532 г. Кязимбег жестоко убивал детей и стариков, и, привязав к коню, волочил по улицам юношей и девушек, сжигал села и рынки⁷⁸. В 1638 году по приказу султана Мурада османские воины убили в Багдаде более 30000 человек⁷⁹.

С особым возмущением Хаммер говорит о проводимых в Османской империи наборах христианских мальчиков для османского войска. Он считал ужасной трагедией то, что сул-

⁷⁷ *Երբ տեղակն որ կռնի Յարգորակ, Մտորան, 1772, էջ 18.*

⁷⁸ Joseph von Hammer-Purgstall. Geschichte des Osmanischen Reiches. 2 Band, Pest, 1840, S. 91.

⁷⁹ Там же, т. 3, с. 185.

таны насильственно обращая христианских детей в фанатичных мусульман, пополняли янычарскую армию, воюющую с собственными отцами и народом. А жестокости, творимые янычарами по всей империи известны.

О подлинной сущности османского государства говорит и тот факт, что подданные христиане должны были предоставлять турецким властям в качестве налога также молодых женщин и мужчин. Известный историк, академик Ашот Иоаннисян опираясь на большой и разнообразный материал, показал, что в османском государстве "налоги и подати взимались не только продуктами и деньгами или трудом, но также и людьми"⁸⁰. Турколог А. Сафрастьян пишет, что султанские налогоплательщики христиане в Менгрелии "наряду с прочими податями должны были посылать каждый год в качестве "налога" султанскому двору определенное число девственниц и красивых мальчиков"⁸¹.

Ряд авторов желая сказать что-то положительное об османском государстве отмечает то, что турецкие султаны сохраняли в подвластных им странах христианские общины, мирясь с их существованием. Однако, как это не раз отмечалось в исторической литературе, это делалось *с одной лишь целью — всегда иметь при себе "дойную корову" и не лишиться возможности брать большие поборы*. Это отмечал посетивший Турцию еще в XVII веке французский путешественник Мишель Фебур, написавший следующее: османские султаны терпели в своей стране христиан и иудеев, потому, что получали от них больше пользы, чем от своих единоверцев"⁸².

Необходимо отметить, что важные сведения о беспримерных варварствах творимых османским государством в XVI—XVIII вв. в Армении и в соседних странах сообщают не

⁸⁰ Աշոտ Զոգհանեհյան. Գրիպոններ Հայ ազատագրական մարտի պատմության, գիրք երկրորդ. Երևան, 1959, էջ 18-19:

⁸¹ Թուրքական աղբյուրներ. Գ. Էվիյա Ձեյերի, Երևան, 1967, էջ 309:

⁸² M. Febure. L'État present de la Turquie. Paris, 1675, p. 217.

только колофоны армянских рукописей, но и многие летописцы и историографы.

IV

А какую деятельность развернуло османское государство в XIX и в начале XX веков, в последний период своего существования? Коротко остановимся и на этом вопросе.

Известно, что стремясь предотвратить распад Османской империи, а также восстановить былую мощь султанского государства Высокая Порта попыталась в начале и в последующие десятилетия XIX века осуществить ряд реформ, относящихся в основном к армии, государственным структурам и к вопросам административного характера, что, однако, не улучшило тяжелого положения подвластных народов и наций. Гнет султанской деспотии, жестокие гонения и убийства продолжались с новым размахом.

Известный французский путешественник Оливье, посетивший в начале XIX века остров Крит, писал: "Жатву у христиан всегда отбирает турок управляющий, паша захватывает собственность, а янычары их постоянно бесчестят и избивают дубинами..., видя и переживая все это греческие земледельцы, разумеется, не имеют ни воли, ни желания напрягать силы ни в производстве, ни в земледелии, ибо результат должен перейти в руки ненавистного им элемента. Их поля, поля христиан пустеют день ото дня, оливы покрываются тернием, виноград уничтожается"⁸³.

В своей книге, посвященной греческому национально-освободительному движению Г. Арш отмечал, что очевидцы, посещавшие Грецию в конце XVIII и в начале XIX веков, не

---

⁸³ *Մ. Վարանդյան. Հայկական շարժման երկրագրամատիքյուն. Հ. Ա, 1912, էջ 115:*

могли представить себе, что где-либо еще "мог существовать столь дикий деспотизм и столь жестокое рабство"⁸⁴.

В 1803 г. русский консул писал из Пелопонеса, что "тамошние управители суть хищные волки и назначаются на один только год, чтобы грабить бедных простолодинов (райя) и всех тех, кто не в силах противиться"⁸⁵.

Важные сведения о варварской политике османского государства сообщает известный французский писатель и государственный деятель Шатобриан, побывавший в начале XIX века в Греции, Египте и Палестине, путевые записи которого публиковались в свое время в отрывках как во французской печати, так и в "Вестнике Европы", известном российском журнале. Вот только несколько цитат из него. Говоря о Греции автор воспоминаний подчеркивает "Повсюду огнем и мечом порушенные села, обезлюдевшие городские кварталы. На расстоянии пятнадцати верст мы не увидели никакого жилья. Грабежи, всякое насилие уничтожили земледелие. Самый последний сельский ага (староста) очень легко может выгнать грека из его собственной хижины, отнять у него жену, ребенка, убить его... Несчастный грек, потеряв терпение, вынуждено покидает родину и пытается найти покой в соседних странах. Но тщетно. Всюду он встречает пашей и кади, всюду — и в песках Иордании и в пустынях Пальмиры"⁸⁶.

В Египте царит ужасная нищета. Вооруженные разбойничьи шайки грабят и разоряют все. "Здесь мы увидели, как албанцы охотятся на детей (плениют детей). 150 сел, расположенных в нижнем течении Нила в районе от Розетты до Каира полностью разрушены. Значительная территория в устье

---

⁸⁴ Г. Арш. Этерическое движение в России. Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. М., 1970, с. 49.

⁸⁵ Там же, с. 48.

⁸⁶ Вестник Европы, 1801, сентябрь, №18, с. 82.

реки осталась необработанной. Большая часть феллахов (крестьян) обречена на гибель⁸⁷.

Мрачными красками Шатобриан описывает также положение Иерусалима. Турецкие власти проводят жестокую политику социальной эксплуатации и национального угнетения. Дома в городе Иерусалиме, пишет он, так убоги и жалки, что невольно спрашиваешь себя "не склепы ли это в пустынях? В городе царит тишина, не слышно ни звука, "только иногда отдается топот дикой кобылицы. Это янычар везет голову бедуина или скачет грабить феллаха"⁸⁸.

О солдатах ряда турецких гарнизонов, расположенных в крепостях в Морее (Греция), русский консул в 1815 г. докладывал, что "они грабят и убивают, и все остается безнаказанным. Здесь не существует ни власти, ни закона"⁸⁹.

В первые два десятилетия XIX века произошли ужасные варварства в Сербии, Молдавии и Валахии. Чтобы искоренить освободительное движение турецкие султаны ограбили и разорили сотни сел и городов, предали мечу или увели в плен десятки тысяч людей⁹⁰. Общеизвестно, какие жестокости происходили в Греции, в то время, когда греки вели героическую освободительную борьбу против османского владычества.

Французский путешественник Шарль Деваль побывавший в 1825-1826 гг. в Константинополе и Греции, обобщая свои впечатления писал, что турецкое государство "строит свое благополучие и силу на невежестве и варварстве, оно обращает людей в скотов, чтобы иметь рабов". Турция, продолжал он, это страна, где "деспотизм и зверства давно уже борются с независимостью и просвещением". В своих воспоминаниях, озаглавленных "Два года в Турции", он приводит мно-

---

⁸⁷ Там же, с. 85.

⁸⁸ Там же, с. 87.

⁸⁹ Г. Арш. Этеристское движение в России..., с. 44.

⁹⁰ Ю. А. Петросян. Османская империя. Могущество и гибель. М., 1990, с. 178-179.

жество фактов о том, с какой жестокостью турецкие султаны разоряли греческие города, села и истребляли жителей⁹¹.

Германский офицер, впоследствии известный военачальник Мольтке, находившийся в 1835-1839 гг. в Турции, в своей работе "Письма из Турции" ("Briefe aus der Türkei") описал состояние разоренных и ограбленных городов страны. "От турецких городов, вообще, остается впечатление запустения... Разрушения произвело не столько время, сколько человеческие руки"⁹² (понятно, что под выражением "человеческие руки" автор имел в виду турецкие власти). Добавим, что в таком же положении находились также и села).

Французский дипломат А. Жобер, посетивший Западную Армению в начале века, писал: "В этой стране земледелец напрасно сеет семена. Жатву отбирают у него еще не созревшей. Спасаясь от зверств разбойников и притеснений владетелей провинций — пашей, крестьяне вынуждены бросать поля, бежать с семьями и стадами. В этой несчастной стране не существует ни вотчины, ни гарантий, ни покоя"⁹³.

Как было сказано выше, известный армянский этнограф Г. Срванццян в 1864 году характеризует сложившуюся в Мушском гаваре обстановку следующим образом: "Потоки крови, грабеж имущества, насилие над семьями, ограбление церквей, извращение законов, лишение людей жизни"⁹⁴. В одном документе, датированном 1869 годом, представляющем положение жителей гавара Кхи (Кеги), говорится: "Этот народ находится на грани морального и физического исчезновения и жизнь их, и имущество всякий день подвергаются опасности, их убивают, увечат, грабят, угнетают"⁹⁵.

⁹¹ Два года в Константинополе и Море (1825-1826)...., соч. Ш. Д., пер. с франц., СПб., 1828.

⁹² Цитируем по книге: *Մ. Վարանդյան. Հայկական շարժման ետնադասման թյուրքեր, Հ. Ա. էջ 115:*

⁹³ Հովհ. Հակոբյան. Ուղեգրություններ. Հ. 2, Երևան, 1934, էջ 150.

⁹⁴ Արծվիկ Տարնոյ, 1864, №1:

⁹⁵ Դիվան Հայոց պատմության գիրք ԺԳ, էջ 174:

Важные сведения о перенесенных жителями Западной Армении притеснениях и гонениях сообщает французский военный Фридрих Миллинген, служивший в 1853-1864 гг. в турецкой армии командиром батальона под именем Осман Сейфи бей. В частности, он приводит интересные факты о том, какому произволу подвергались армяне со стороны великого везира Высокой Порты Фуада паши⁹⁶.

Позже, в 1876 году Эчмиадзинский католикос Геворг IV получил прошение, подписанное 4000 западных армян. Напомним, что там, между прочим говорилось: "Дни и ночи мы пребываем в тревоге, жестоко страдаем от чиновников провинций, сборщиков налогов, управляющих и других тиранов, вплоть до того, что они бесчестят нашего церковного пастыря, скромность наших жен, честь наших дочерей, проливают кровь наших старцев и юношей, позорят святость наших храмов и обычаев"⁹⁷.

В прошении, направленном 10 февраля 1882 года императору России Александру III Мкртыч Хримян (Хримян Айрик), Хорен Ованисян и Айрапет Ханджян пишут: "От имени армянского христианского населения, проживающего в Ванской области Армении, в дополнение к нашему нижайшему обращению посланному Вашему Величеству 16 марта 1880 года о бедственном положении нашего народа, снова повторяем нашу мольбу. Мы осмелились обратиться к Вам вторично в силу того, что в настоящее время армянский народ находится на краю гибели, ибо положение невыносимое и отчаянное. Вместо того, чтобы статья 61 Берлинского договора, посвященная Армянскому вопросу, положила конец невыносимым преследованиям,

---

⁹⁶ La Turquie sous le règne d'Abdul-Aziz (1862-1867). Par Frederick Millingen (Osman Scifi bei). Paris, 1868, p. 173-174. См. Также *Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 124. և Հրատ. տես Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ. 1850-1890 թթ. Երևան, 2002, էջ 94:*

⁹⁷ Матенадаран им. Маштоца. Архив Католикоса, А. 228, док. 2.

новые жертвы подтверждают, что если так будет продолжаться, то эта статья станет причиной нашей гибели. Со времени заключения Берлинского трактата до настоящего времени со стороны Высокой Порты не наблюдается какое-либо желание ввести справедливость и равенство в Армении. Напротив, в центральных правительственных учреждениях совершенно игнорируются интересы христиан, насаждается фанатизм и ненависть к ним, в результате чего правительственные чиновники, разбойничьи банды и вообще все угнетатели, поощряемые еще больше, усугубляют свои преступления"⁸⁸.

Турецко-османское государство вновь проявило свою истинную сущность в те годы, когда потопило в крови освободительное движение болгарского народа. В 1875 году против османского владычества подняло восстание христианское население Боснии и Герцеговины. Спустя год вспыхнуло всенародное восстание в Болгарии, вскоре, однако, подавленное со всей жестокостью. "В Филиппопольском санджаке в несколько дней черкесами и башибузуками (иррегулярной кавалерией Турции) было вырезано около 15 тысяч человек. Убийства сопровождались пытками и всякого рода надругательствами"⁸⁹.

Об этих трагических событиях существует обширная литература на русском, английском, французском, немецком, болгарском и других языках и потому останавливаться на них нет необходимости. Однако, считаю нелишним вспомнить, что писал о варварствах, творившихся в Болгарии великий русский писатель Ф. М. Достоевский. Вот только один фрагмент: *"Десятки сотни тысяч христиан избиваются как вредная парша, сводятся с лица земли с корням, дотла. В глазах умирающих братьев бесчестятся их сестры, в глазах матерей бросают вверх их детей-младенцев и подхватывают на ружейный штык; селения истребляются, церкви разбиваются в щепы, все*

---

⁸⁸ Архив внешней политики Российской империи (далее АВПРИ), Главный архив, д. 119, л. 50.

⁸⁹ История дипломатии. Т. 2, М.-Л., 1945, с. 28.

сводится поголовно — и это *дикой, гнусной ордой, заклятой противницей цивилизации; и это уничтожение систематическое, это не шайка разбойников... Нет, тут система, это метод войны огромной империи.* Разбойники действуют по указу, по распоряжению министров и правителей государства, самого султана¹⁰⁰.

Достоевский с гневом говорит также о равнодушии европейских государств. Европейцы, уничтожившие деспотию в своих странах и провозгласившие свободу и права людей теперь отворачиваются от "миллионов несчастных существ".

В 1890-е гг., как уже говорилось, по приказу безжалостного султана Абдула Гамида Второго турецкие власти осуществили новые массовые убийства — Геноцид в Западной Армении. В течение 1894-1896 гг. самым жестоким образом были преданы мечу 300000 человек, была разграблена и опустошена большая часть Западной Армении.

В соответствии с программой, составленной кровавым падишахом, турецкие войска и объединившиеся с ними разбойничьи отряды под командованием Зеки паша в 1894 году ворвались в Сасун, в результате чего были преданы мечу 10000 человек, были разграблены и разорены десятки сел и деревень. В последующие — 1895 и 1896 годы произошли массовые убийства во всей Западной Армении. Однако, султан Абдул Гамид не ограничился обычной резней. Он реализовал составленную заранее программу — чтобы тем самым покончить с Армянским вопросом. Вот несколько свидетельств о совершенных варварствах.

Вице-консул Великобритании в Ване — Филипп Керри 15 ноября 1894 года докладывал, что турецкие войска совершили в Сасуне ужасные зверства: "В Гелиегузане многих молодых людей связали за руки и за ноги, положили в ряд, набро-

---

¹⁰⁰ Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений в 30-то томах. Т. 23, Л., 1981, с. 61-62.

сали на них кучу хвороста и заживо сожгли". В другой деревне "Около шестидесяти молодых женщин и девушек были загнаны в церковь. Солдатам было разрешено делать с ними что угодно, а после этого убить их, что и было сделано... Керосин был использован для поджога домов вместе с находившимися в них жителями. Один солдат рассказывал в Битлисе, что он однажды видел, как выбегавшего из пламени маленького мальчика солдат штыком отбросил снова в пламя"¹⁰¹. Русский генеральный консул в Эрзруме В. Максимов писал 26 ноября того же года, что воины султана убивали даже младенцев и, "удовлетворив свои животные наклонности, они беспощадно уничтожали девушек и женщин"¹⁰².

Резня стала повсеместной в 1895-1896 гг. Армяне Марзвана в прошении направленном на имя посла России Налетова писали 9-го ноября 1895 г. "пятница, 3-е ноября, для нашего города стала черным днем, скорбным и ужасным днем. В этот день Турция обогатила свою кровавую историю еще одной "славной" страницей, кровавой страницей, написанной черными буквами, к отвращению и возмущению всего цивилизованного мира... Еще раз Турция обогатила свой кровавый трон кровью многочисленных невинных христиан". При этом в послании было предупреждение: "Не исключено, что турецкое правительство с присущим ему бесстыдством попытается отрицать свою вину и переложит всю ответственность и вину за эти тяжелые события на армян, но при всех случаях и обстоятельствах мы готовы доказать, что организатором этой резни является правительство. Мы располагаем многочисленными достоверными фактами и неопровержимыми доказательствами, которые также ясно, как и солнце, могут подтвердить, что эта резня является результатом преднамеренных действий... Милостивый государь, в настоящее время мы совершенно

---

¹⁰¹ АВПРИ. Посольство в Константинополе, д. 3135.

¹⁰² Там же, д. 3176, л. 45.

растерялись и оцепенели. Мы не знаем, что нам делать. Мы надеемся только на Вас"¹⁰³.

В известном французском сборнике документов — "Желтой книге" читаем: "В конце 1895 г. и в начале 1896 г., в течение полугода происходили по всей Малой Азии в городах и деревнях, населенных армянами, ужасающие организованные массовые избиения, перед которыми побледили даже турецкие зверства в Сасуне"¹⁰⁴.

В докладе русского генерального консула в Бейруте от 23 июля 1898 года говорится: "Несмотря на многократные обещания турок не преследовать армян за то лишь, что они армяне, преследования эти продолжают на всем пространстве Османской империи", а Высокая Порта поощряя кровавые действия местных властей стремится, заставить армян выселиться"¹⁰⁵. Говоря о происшедших в 1896 году в Стамбуле погромах армян, либеральный турецкий историк Осман Нури писал: Эта резня "была ужасным преступлением против человечества. Организатором же этого Геноцида был несомненно все тот же султан Абдул Гамид Второй"¹⁰⁶.

Анатоль Франс о султани Абдул Гамиде высказался так: "Султан Абдул Гамид Второй — это чудовище, которое постоянно дрожит в своем жалком всемогуществе и, ужасаясь своих преступлений, успокаивает себя тем, что совершает новые преступления. С 1893 до 1896 год он повесил и сжег живо 300 тысяч армян и начиная с этого времени, он с мерзкой осторожностью занимается методическим уничтожением осиротевшего народа"¹⁰⁷.

¹⁰³ Там же, д. 3181, л. 38-40.

¹⁰⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. [Под редакцией Г. А. Джаншиева]. М., 1897, с. 101.

¹⁰⁵ АВГРИ, Посольство в Константинополе, д. 3179, л. 279.

¹⁰⁶ Քուրթուլան արքայազնի, Դ, Երևան, 1972, էջ 213:

¹⁰⁷ Anatole France. Trente ans de vie sociale. Introduction générale. 1897-1904. Paris 1949. p. 137-138, 143-147.

Геноцид 1894-96 гг. вызвал волну протеста во многих странах. Свой гнев против османского государства выразили, в частности, многие деятели науки и искусства. В России, Англии, Франции, США было издано множество работ, в которых раскрывалось варварство турецких властей.

Но самые ужасные события, потрясшие все человечество, произошли в 1915-1916 гг., когда ставшая во главе одряхлевшего османского государства партия иттихадистов (младотурок), организовала чудовищный Геноцид армян, в ходе которого погибло полтора миллиона человек.

На тайном собрании, где обсуждался вопрос уничтожения армян, доктор Назым-бей говорил: "Армянский народ надо уничтожить в корне, чтобы ни одного армянина не осталось на нашей земле и забылось само это имя. Сейчас идет война, такого удобного случая больше не будет. Вмешательство великих держав и шумные протесты мировой прессы останутся незамеченными... На этот раз наши действия должны принять характер тотального истребления армян; необходимо уничтожить всех до единого. Я хочу, чтобы на этой земле турок и только турок жил и безраздельно господствовал. Пусть исчезнут все нетурецкие элементы, к какой бы национальности и религии они не принадлежали"¹⁰⁸.

Члены совещания, разумеется, были согласны со своим соратником Назым-беем. Соответствующее решение было принято. Уже в мае 1915 года министр внутренних дел Турции Талаат-бей отдает распоряжение Местным властям о полном уничтожении всего армянского населения страны. В его предписании, направленном Алепскому вали, например, говорится: "Вам уже сообщалось о том, что по указанию Джемиета (руководящего комитета младотурок. — М. Н.) было решено полностью уничтожить проживающих в Турции армян. Те, кто выступает против этого решения, не могут оставаться на офи-

---

¹⁰⁸ Mevlan-zade Rifat. Türkiye inkılabının iç yüzü. Halep, 1929, s. 89-93.

циальных постах. Как бы жестоки ни были принятые меры, должен быть положен конец существованию армян. Не обращайтесь никакого внимания ни на возраст, ни на пол, ни на урызения совести"¹⁰⁹.

Приказ был выполнен со всей жестокостью. Был осуществлен первый Геноцид XX века с его беспрецедентными зверствами. Приведем ряд неопровержимых и не оставляющих сомнений свидетельств.

Наим-бей, занимавший в период правления младотурок ответственный пост, по долгу службы лично ведавший вопросом депортации армян, писал: *"История высылки и резни армян... не имеет ничего себе равного в написанных по сей день повествованиях о бесчеловечных поступках. В какой бы уголок обширной территории Турции ни бросить взгляд, в какое бы глубокое ущелье ни взглянуть — везде можно найти тысячи трупов и скелетов армян, зарезанных и изуродованных самым жестоким образом"*¹¹⁰.

О совершенных преступлениях писал также участник тайных совещаний младотурок, политический деятель Мевлазаде Рифат¹¹¹.

Важны также свидетельства германских источников. Барон фон Вангенгейм, посол Германии (союзницы Турции) в Константинополе в 1912-1915 годах, имевший большое влияние на лидеров младотурок и хорошо осведомленный о событиях, происходивших в Османской империи, в секретном донесении канцлеру Бетман-Гольвегу 17-го июня 1915 года сообщал: *"Министр внутренних дел Талаат-паша недавно откровенно заявил аккредитованному в настоящее время при императорском по-*

---

¹⁰⁹ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64.

¹¹⁰ The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians..., p. 1-47.

¹¹¹ См. Геноцид армян в Османской империи. Документы и материалы, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966, с. 362-366.

сольстве доктору Моратманну, что "Порта хочет использовать мировую войну для того, чтобы окончательно расправиться с внутренними врагами (местными христианами)"¹¹².

Тот же посол, спустя примерно месяц, говоря о насильственных депортациях, осуществленных турецким правительством, пишет, что османское правительство "в самом деле имеет своей целью уничтожение армянской нации в турецком государстве"¹¹³.

Новый посол Германии Вольф Меттерних в секретном докладном донесении от 30 июня 1916 года сообщал: "Центральный комитет младотурок требует истребить последние остатки армян" (Das Komitee verlangt die Vertilgung der letzten Reste der Armenier)¹¹⁴. Посол считал младотурок ярыми фанатиками и "голодными волками".

Важные документы о Геноциде содержатся также в государственных архивах Болгарии – союзницы Турции в годы Первой мировой войны. Так, посол Болгарии в Константинополе Н. Колошев 15 июля 1915 года докладывает председателю совета министров своей страны, доктору В. Радослову: "Продолжаются резня и преследования армян, которые обретают ужасные признаки окончательного истребления этого народа. Повсюду армянские населенные пункты полностью опустошаются. Женщин отсылают в турецкие центры и помещают в гаремы, детей распределяют в турецкие семьи, для отуречивания, мужчины депортируются в Месопотамию, Аравию и другие отдаленные окраины"¹¹⁵. Посол в Смирне Иван Амамджиев в том же месяце докладывал: Армянское население Анатолии

---

¹¹² Deutschland und Armenien, 1914-1918. Sammlung Diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam. 1919, S. 84.

¹¹³ Там же, с. 94.

¹¹⁴ Там же, с. 277.

¹¹⁵ Հայոց ջեղասպանությանը թուրքիայում բուլղարական զինվածախմբի ան փաստաթղթերի լույսի տակ: Բուլղարերենից թարգմանեցին Զ. Հասարյանը, Կ. Ճինգոզյանը, Երևան, 1996, էջ 19-20.

"подвергалось не только систематическим гонениям, но и массовой резне. В Битлисе и Эрзруме не осталось ни одного армянина. Часть тамошних армян бежала в Россию, а другие убиты. Изгнанные из Анкары 750 армянских семей были убиты в пути чеченами-башибузуками. Армянские духовные лидеры из Измита, Бурсы, Эрзрума и Битлиса вывезены в оковах и высланы, неизвестно куда"¹¹⁶.

Примерно те же соображения высказывали государственные и дипломатические деятели Австрии, также союзницы Турции во время Первой мировой войны. Так, вице-маршал Австрии Помианковский, будучи полномочным представителем своего государства в Турции и имевший тесные связи с лидерами младотурок, также выразил возмущение против варварства и беспримерной жестокости, проявляемых турецким правительством по отношению к армянам¹¹⁷.

Известно, что венесузский офицер Рафаэль Ногалис участвовал в боях против прибегших к самообороне армян, в качестве волонтера, турецкой армии. Но несмотря на это он также принимает, что правительство младотурок проводит политику погромов¹¹⁸.

Генри Моргентау, занимавший в 1913-1916 гг. пост посла Соединенных Штатов Северной Америки в Константинополе, имевший частые встречи с руководящими деятелями османского государства, писал: *"Я уверен, что во всей истории человечества нет стольких ужасающих фактов, как эта резня. Великие избиения и гонения, наблюдавшиеся в прошлом, кажутся почти незначительными по сравнению со страданиями, армянской нации в 1915 г."*¹¹⁹. В ценных мемуарах посла есть также такие строки: *"Однажды по поводу происходящего я*

---

¹¹⁶ Там же, с. 23.

¹¹⁷ J. Pomiankowski. Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Grar, 1969, S. 165.

¹¹⁸ См. Vahakn N. Dadrian. German Responsibility in the Armenian Genocide..., p. 32-33.

¹¹⁹ Henry Morgenthau. Ambassador Morgenthau's Story, New York, 1918, p. 324.

имел беседу с одним ответственным высокопоставленным чиновником-турком, который рассказал мне о применяемых против армян пытках. Он не скрывал, что правительство одобряет их... Этот чиновник сказал, что все эти подробности пыток обсуждались на ночном заседании в штаб-квартире комитета "Единение и прогресс". *Каждый новый метод причинения боли расценивался как превосходное открытие, и чиновники постоянно ломают голову над тем, чтобы изобрести какую-нибудь новую пытку. Он рассказал мне, что они даже обращались к отчетам испанской инквизиции... и перенимали все, что находили там*¹²⁰.

Важные сведения о Геноциде сообщают также очевидцы персы и арабы. Так, например, перс Кербелай Али-Мехмед рассказывал: "Я перевозил боеприпасы из Ерзынджана в Карин. Однажды в июне 1915 г., когда я подъехал к Хотурскому мосту, перед глазами моими предстало потрясающее зрелище. Несметное количество человеческих трупов заполнило 12 пролетов большого моста, запрудив реку так, что она изменила течение и бежала мимо моста. Ужасно было смотреть; я долго стоял со своим караваном, пока эти трупы проплыли, и я смог пройти через мост. Но от моста до Джиниса вся дорога была завалена трупами стариков, женщин и детей, которые уже разложились, вздулись и смердели. Такое ужасное стояло зловоние, что пройти нельзя было по дороге; мои два погонщика верблюдов от этого зловония заболели и умерли, а я вынужден был переменить свою дорогу. Это были жертвы и следы неслыханного и ужасного злодеяния. И все это были трупы армян, несчастных армян"¹²¹.

---

¹²⁰ Там же, с. 315.

¹²¹ Հայերի ճշմարտությունը Օսմանյան կայսրությանում, էջ 376. Другой персидский автор Сейед Мохаммед-Али Джамал-заде в своих воспоминаниях писал: "Я стал невольным свидетелем тех невыносимых жестокостей и пыток, которые турки применяли по отношению к армянам в годы Первой мировой войны. Результатом стала, как из-

Очевидец резни западных армян 1915 года арабский деятель Файез эль-Хосейн писал: "Отправление армян на смерть было возмутительной, ужасной жестокостью... Методы истребления армян были различны ... В Битлисе власти заключали армян в большие, наполненные соломой саманники, двери укрывали соломой и поджигали... В Муше армян также умерщвляли в гумнах с соломой. Большинство, однако, погибло от пуль, ножей и кинжалов. Власти нанимали мясников, которые за ремесло убийцы получали 1 фунт в день... В Диарбекире власти умерщвляли армян то огнем, то мечом. Часто их группами бросали в колодцы или в ямы и закапывали. Много армян было утоплено также в Тигре и Евфрате... Жандармы применяли и другой метод. Они связывали женщин и детей друг с другом и бросали с большой высоты вниз... ответственность за совершенные против армян жестокости ложится на членов комитета "Единение и прогресс", которые держат власть в своих руках и которые руководствовались ни чем иным, как расовым фанатизмом"¹²².

Известный французский публицист Анри Барби посетивший в 1916 году Западную Армению писал о совершенных там зверствах: "Кто бы не прошел по опустевшей Армении, не может не содрогнуться, так много непривычного говорят эти бесконечные дали руин и смерти. Нет ни одного дерева, ни одного утеса, ни одного клочка мха, который не был бы свидетелем избиений человека, который не был бы осквернен потоками пролитой крови. Нет ни одного протока реки или речки, которая не несла бы к вечному забвению сотни, тысячи мерт-

---

вестно, резня миллионов армян" (см. "Иран-Наме", 1993, №1, с. 13, сообщение С. Сафаряна).

¹²² Հայերի ջիզակոտանքի մասին Օսմանյան կայսրությանում, էջ 493. О Геноциде западных армян 1915-1916 гг. писали также многие арабские историки. См. посвященную этим вопросам статью Н. Ованисяна, в книге "Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов" (Ереван, 1993, с. 159-218).

вых тел. Нет ни одной пропасти, ни одного ущелья, которые не были бы могилами под открытым небом, в глубине которых не белели бы открытые груды скелетов, так как почти нигде убийцы не дали себе ни времени, ни труда хоронить свои жертвы. В этих обширных областях, когда-то оживленных цветущими армянскими поселениями, царствуют сегодня разоренные и безлюдье"¹²³.

Знавший о резне армян и очевидец событий Константинопольский армянский патриарх архиепископ Завен сообщал в декабре 1915 года американским армянам: *"Я думаю, что история не знала подобной резни... Я не представляю, чтобы нашелся кто-либо способный описать ужасные избиения, происшедшие за последние 8-9 месяцев в Турции, от края до края... Избиения, происходившие при гамидовском режиме или раньше.... — ничто по сравнению с этими. То, что предпринято на этот раз, является программой поголовного истребления, и сегодня, когда она осуществлена, можно сказать, что армянин на своей родине стал исторической редкостью. Некоторые губернаторы... хвастливо телеграфировали центральному правительству, что в управляемых ими округах не осталось уже ни одного армянина. На этот раз на мирный народ обрушилась не чернь, а само правительство, проводившее свою программу через солдат, жандармерию, полицию и, особенно, через разбойничьи шайки. Приказ был дан из центра и повсеместно безжалостным образом приводился в исполнение... Народ был прогнан от родных очагов покинул все, и по пути был ограблен и истреблен. От Самсуна до Тигранакерта не спасся почти ни один армянин. Молодые женщины и девушки были похищены, а дети вырезаны. Резня была потрясающей в Муше, Багеше, Тигранакерте, Едесии, Трапезунде, Шапин-Каракисаре, Кеги, Балу и Ерзнка-Камахе, где почти ни один армя-*

---

¹²³ Апри Барби. В стране ужаса. Перевод с французского. Тифлис, 1919, с. 40.

нин не уцелел, не были пощажены ни старики, ни дети. В других провинциях Армении некоторым удалось спастись, но таких — не более пяти процентов. Во многих городах и селениях вряд ли можно найти сегодня одну или двух женщин... Из Багеша и окрестностей все еще нет вестей о спасении хотя бы одного армянина; в Тигранакертском вилайете вырезаны не только армяне, но даже айсоры и халдеи, а за неисполнение приказа губернатора о проведении резни три турецких каймакама смещены с должности и убиты. В Трапезуиде и его окрестностях почти все армяне вырезаны или утоплены»¹²⁴.

О Геноциде существуют и другие правдивые и неопровержимые свидетельства. Об этой страшной трагедии нашего народа было опубликовано множество различных работ на армянском, русском, английском, французском, немецком и на других языках¹²⁵.

Факт Геноцида армян был удостоверен также во время трех судебных процессов. Созданный новым турецким правительством в 1919 г. в Константинополе Военный суд подтвердил преступление младотурок, осудил на смерть ряд преступников и в том числе также Талаата, Энвера и Джемала пашу¹²⁶ (последние были осуждены заочно, поскольку бежали из Турции и скрывались за границей). Второй судебный процесс прошел в 1921 году в Берлине. Известно, что 15 марта этого года

¹²⁴ Национальный архив Армении. ф. 57, оп. 2, д. 672, л. 72—73.

¹²⁵ О Геноциде армян в последние два десятилетия стараниями армянских историков — Р. Адаляна, А. Бейлеряна, В. Дадряна, М. Нерсисяна, Р. Оганесяна, В. Микаеляна, А. Оганджаняна, С. Степаняна и других были изданы и переизданы архивные документы, новые ценные сборники, часть на армянском, русском и другая — на английском, французском и немецком языках. История Геноцида армян обстоятельно освещена в частности в объемистой работе В. Дадряна *The History of the Armenian Genocide*, вышедшей в свет в 1995 г.

¹²⁶ Հայերի ջեղասպանությանը ըստ երիտթուրքերի գաղտնագրության փաստաթղթերի. առաջարկը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի, Երևան, 1988:

молодой патриот, мститель Согомон Тейлирян убил закланного врага армянского народа Мехмеда Талаата. Опираясь на многочисленные факты и свидетельства, Берлинский суд счел доказанным, что младотурки, с целью реализации своих захватнических пантюркистских планов, в 1915-1916 гг. действительно организовали Геноцид армян, а основным автором осуществленных преступлений был именно он, палач Талаат. На основании этих фактов суд оправдал Тейлиряна. Решение суда нашло горячий отклик в прогрессивном обществе многих стран¹²⁷.

Вопрос Геноцида армян был вновь поставлен на обсуждение 13-16 апреля 1984 года в Париже (в Сорбонском университете). Суд названный Постоянным трибуналом народов, в состав которого вошли имевшие международный авторитет ученые, общественные и политические деятели, еще раз безоговорочно принял факт Геноцида и потребовал признания этого факта всеми государствами¹²⁸.

Следует отметить, что османское государство во второй половине XIX и в начале XX века (как и в предыдущие столетия) проводило жестокую политику также и против арабских народов. Верные своей сущности турецкие власти организовали массовые погромы, например в Йемене, Ливане, Палестине и Сирии. Не следует забывать, что в 1915-1916 гг. воинствующие пантюркисты младотурки подвергли жестоким преследованиям и убийствам в числе прочих народов также и греков.

¹²⁷ *Մ. Երեմյան (Ա. Ա.). Ինչ՞նչ տրդարացիվք անբուսանելիլը*, см. Историко-филологический журнал, 1996, №1-2.

¹²⁸ *A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent People's Tribunal.* The English text was edited by Gerard Libaridian. London, 1985. Несмотря на существование богатой научной литературы о Геноциде армян, турецкие власти и сегодня упрямо стараются отрицать Геноцид армян 1915-1916 гг. Примечательно, что они предлагают огромные суммы кафедрам университетов США, публикующим "исследования" отрицающие факт великой трагедии армян (см. "Республика Армения", 1998, №7, '16).

После всего сказанного, думаю, самое время вспомнить слова нашего великого поэта Ованнеса Туманяна написавшего в противоположность фальсификаторам, распространявшим бредни о "цивилизаторской миссии" османского государства, что османская Турция была *"не государством, а бойней"*¹²⁹.

...

Известно, что на протяжении всей истории и особенно в XVIII-XX вв. в Османской империи не раз происходили национально-освободительные движения. Возникает естественный вопрос, в чем причина? Фальсификаторы истории обычно стараются предать этот факт забвению, а если тем не менее, им приходится отвечать на вопрос, они пытаются представить дело так, что восстания провоцировали и организовывали государства враждебные Турции — Россия, а также и Великобритания. И опять вопиющая ложь. Посвященная проблеме научная историография множество раз доказывала, что главной причиной направленных против османского государства освободительных движений был варварский, невыносимый режим, созданный в завоеванных турецкими султанами странах. Такова истина. И конечно не случайно эти вспыхивавшие против турецкой деспотии освободительные движения приветствовали и прославляли многие передовые и известные гуманисты.

Знаменитый английский поэт Джордж Гордон Байрон, например, приложил много сил, чтобы греческий и армянский народы тоже сбросили иго турецких султанов. Известно, что он, не ограничившись воззваниями и призывами, примкнул к греческим повстанцам и защищал их с оружием в руках. Великий поэт отмечал, что Армения на протяжении веков находилась под владычеством чужих тиранов, в частности, турецких пашей и призывал к освободительной борьбе также армян.

¹²⁹ Հովհաննես Քոստանյան. Երկերի ժողովածու, Հ. VII, Երևան, 1995, էջ 194:

Байрон установил близкие отношения с венецианскими Мхитаристами, учил армянский язык, изучал армянскую историю и выполнил ряд переводов с армянского на английский, поэт высоко ценил армянский язык, культуру и т.д. Известно, что он сурово осудил тех армянских клерикалов, которые выступали против армянского национального движения. "Вы боитесь напечатать суровое мнение о своих мучителях! Вы не достойны того великого народа, от которого происходите"¹²⁰.

Враг всякой деспотии, Байрон строго осудил и Великобританию, выступавшую против народов, ведущих освободительную борьбу. Он, например, смело констатирует тот очевидный факт, что главной целью Англии на Ближнем Востоке было сохранение целостности султанской Турции, иными словами сохранение османской тирании над поработченными силой оружия народами. Вот почему свободолюбивый поэт в "Чайльда Гарольде" негодуя восклицает:

И мне гласить на языке британца,
Что он Афин слезами упоен?
Покрыть Европу краскою румянца,
Сказать, что беззащитных давит он?

.....
Сам взялся за грабеж такого рода,
Которым брезгали и деспоты, и годы¹²¹.

Освободительные движения против султанской Турции приветствовал также гениальный русский поэт Александр Сергеевич Пушкин. Так, в написанном в 1829 году известном стихотворении "Восстань, о Греция, восстань" есть такие строки:

---

¹²⁰ *Խ. Պաշտենց. Բայրոնը և Հայերը. Երևան, 1959, էջ 95.* См. также Thomas Moore. The Life and Journals of Lord Byron. London, 1866.

¹²¹ Байрон. Избранные произведения в одном томе. М., 1935, с. 41.

Восстань, о Греция, восстань,
Недаром напрягала силы,
Недаром потрясала брань
Олимп и Пинд, и Фермопилы.

.....
Страна героев и богов
Расторгла рабские вериги
При пеньи пламенных стихов
Тиртея, Байрона и Риги¹²².

Заметим, что горячую поддержку грекам высказывали многие передовые русские интеллигенты этого времени и прежде всего декабристы, многие из которых выразили готовность принять участие в развернувшемся в Греции повстанческом движении.

Известный поэт-декабрист В. Кюхельбекер горячо приветствуя восстание греков призывал:

Друзья! Нас ждут сыны Элады!
Кто даст нам крылья? Полетим!
Сокройтесь горы, реки, грады —
Они нас ждут — скорее к ним!¹²³

Молодой Виктор Гюго писал в 1827 году:

Скорее в Грецию! Пора! Ей вся любовь!
Пусть мученик-народ отмстит врагам за кровь.
Которую там проливают.
Скорее в Грецию, друзья! Свобода! Мечь!

---

¹²² А. С. Пушкин. Собрание сочинений в шести томах. Т. I, М.-Л., 1936, с. 593. Это стихотворение Пушкина впервые было напечатано в 1903 году.

¹²³ В. Кюхельбекер. Стихотворения. М., 1939, с. 73.

Тюрбан на голове — кривая сабля есть...

Скорей! Пусть мне коня седлают!...¹³⁴

Позже, в 1866 году в связи с восстанием, вспыхнувшим на Крите против османского государства Гюго говорил главному редактору журнала "Orient", что готов по примеру Байрона бороться за победу повстанцев¹³⁵.

...

Остановимся еще на одном вопросе. Как известно, фальсификаторы истории утверждают, что будто основной причиной Геноцида — Мец Егерна была антиосманская деятельность армянских добровольческих отрядов, организованных в 1914 г. и ванское восстание 1915 года, направленное против существующих порядков. Абсолютно фальшивая и лишенная оснований аргументация. Во-первых, как уже заметили, армяне Вана не восставали, а были вынуждены *прибегнуть к самообороне*. На самом деле причиной величайшего преступления были пантюркистские планы турецких шовинистов, разработанные и принятые иттихадистами еще в 1910-1911 гг. на происшедших в Салониках тайных собраниях и съезде. Об этом писали многие авторы и прежде всего английский вице-консул Артур Б. Герн. В донесении от 28 августа 1910 года, направленном английскому послу в Константинополе Лоутеру, он сообщал: *"Я раздобыл из секретных источников содержание речи, которую недавно произнес Талаат-бей на тайном совещании в Салониках перед членами местного комитета "Единение и прогресс"... Талаат сказал: Согласно конституции должно установиться равенство между мусульманами и гяурами, но вы знаете, что это неосуществимо. Шарият, вся наша прошлая история, чувства сотен тысяч мусульман и даже чувства самих*

¹³⁴ Виктор Гюго. Собрание сочинений в 15-ти томах. Т. I, М., 1953, с. 376.

¹³⁵ Там же, с. 590.

гяуров противятся этому. "Гяуры упорно сопротивляются османизации. Следовательно не может и речи быть о равенстве"¹³⁶. Вывод был ясен — все гяуры и в первую очередь армяне и греки, должны быть уничтожены, поскольку они не желают становиться османцами. Соответствующие решения были приняты на последующих совещаниях иттихадистов.

Очень симптоматично, что избиения и грабежи произошли по всей империи уже в 1912-1913 гг. Вот несколько свидетельств. 4 сентября 1912 года Константинопольский патриарх архиепископ Ованнес Аршаруни в письме Эчмиадзинскому католикосу отмечал, что несмотря на существование оттоманской конституции, положение западных армян ухудшается. Повсюду творятся новые злодеяния, продолжаются убийства армян, грабеж и разрушение армянских сел. "Вновь полученные телеграммы извещают об убийствах, опустошениях, похищениях... насильственном обращении в ислам. Армянскому народу грозит опасность полного исчезновения, всеобщая резня". 32 представителем благотворительных и культурно-просветительных учреждений Еревана писали в обращении от 25 сентября 1912 года католикосу всех армян: "Частичные погромы возобновились, и армянский народ снова оказался перед опасной угрозой. Создалось положение, при котором могут повториться трагические события 1895-1896 гг. ... Тревожные вести из Вана, Багеша, Муша, Тигранакерта и Киликии здесь, в России, потрясли широкие круги армянской общественности". Авторы письма просили католикоса обратиться к императору России, чтобы он защитил западных армян. Такие же просьбы католикос получил от армянского населения Тифлиса, Ахалдзыха, Вана, Багеша и других городов. В июле 1913 года армянский Константинопольский патриарх вновь сообщает Эчмиадзинскому католикосу, что согласно достоверным сведениям полученным из гаваров "положение армянского народа

---

¹³⁶ British Documents on the origins of the War. 1898-1914, vol. IX, London, 1933, p. 208-209.

постепенно ухудшается и он стоит перед надвигающейся опасностью всеобщей армянской резни¹³⁷.

Армянская и русская пресса, также как и пресса других стран писала в 1912-1913 гг., что турецкие власти развернули антиармянскую пропаганду, организуют банды головорезов и разбойников, и с их помощью разоряют многие села и населенные пункты. Некоторые газеты верно предсказали, что готовятся повсеместные погромы. К такому выводу пришел, в частности, сотрудник петербургской газеты "Биржевые ведомости" Т. Ольгенин, побывавший в феврале-мае 1913 года в ряде провинций Западной Армении, и ставший очевидцем происходивших там событий. Он сообщал, что ряд высокопоставленных турецких чиновников, члены парламента и представители местных властей стремятся возбудить против армян-мусульманское население, организовать новые массовые избиения и что под откровенным покровительством властей происходят резня и грабежи. Во многих публикациях и в частности, в статье озаглавленной "Исчезающая Армения" Ольгенин приходит к выводу, что против армян готовится жуткое преступление, ужасная трагедия¹³⁸.

Таким образом, очевидно, что причиной вызвавшей Геноцид армян было не образование добровольческих отрядов, организованных в 1914 году и не самооборона армянского населения Вана в 1915 г., а пантюркистские захватнические планы младотурок, разработанные еще в 1910-1911 гг., а с 1913 года ставшие государственной политикой.

Возвращаясь к обсуждаемой нами основной проблеме, считаем нужным еще раз подчеркнуть, что все, кто говорит о "цивилизаторской миссии" османского государства, откровен-

---

¹³⁷ В архиве Католикоса в Матенадаране им. Маштоца хранятся сотни подобных прошений.

¹³⁸ Историко-филологический журнал, 1989, № 4 (127):

ные фальсификаторы истории и лжецы. Их проповеди не имеют ничего общего с исторической правдой.

...

В заключение несколько слов о следующем факте. В номере от 19 марта 1998 года выходящей в Ереване газеты "Азг" была напечатана статья редактора журнала "Калифорния курьер" Арута Сасуняна, где говорится, что руководство университета Беркли (Калифорния) составило обширный план, согласно которому оно намерено предпринять ряд действий, имея целью всячески содействовать развитию туркологии и вообще турецкой культуры, поскольку Турция "кроме того, что она является союзницей США, *играет также передовую роль в развитии азиатской и европейской цивилизаций*".

В таких случаях, обычно, говорят, что и ложь должна иметь предел. Сегодня уже всем известно, какую "цивилизаторскую" деятельность ведет Турция по отношению к курдскому народу, какую агрессивную политику она осуществляет на Кипре, как попираются права личности в стране, сколько свободомыслящих людей страдает, в тюрьмах и т.д., и т.д. Сасунян верно замечает, что за восхваление Турции некоторые аморальные "ученые" получая соответствующее вознаграждение отрабатывают его фальсификацией исторического прошлого и искажением смысла событий, происходящих в наши дни.

В.

НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН

О Геноциде армян в Османской империи 1915-1916 гг. создана огромная литература. Опубликованы показания спасшихся от резни армян, свидетельства очевидцев-иностранцев, сведения миссионеров различных национальностей, официальные донесения, полученные в посольствах многих стран. Вышли в свет сотни и тысячи корреспонденций и статей, книги, брошюры, мемуары, сборники документов, научные исследования и другие работы. О злодеяниях турецкого правительства писали в разных странах и на разных языках, писали ученые-историки, известные писатели, публицисты, журналисты, официальные лица, занимающие высшие государственные должности и другие.

Поток публикаций продолжается по сей день. И эта обширная многоязычная литература, разумеется не оставляет никакого сомнения в том, что в Османской империи в годы Первой мировой войны действительно имела место массовая резня армян — настоящий Геноцид, чудовищный по своей жестокости и варварству.

Следует отметить, что еще в свое время против Геноцида армян с благородным гневом выступила передовая общественность многих стран. Публично выразили свое возмущение, в частности, такие выдающиеся личности, как Максим Ковалевский, Юрий Веселовский, Валерий Брюсов в России, Анатолий Франс, Ромен Роллан, Жак де Морган, Анри Барби во Франции, Иоганнес Лепсиус, Армин Вегнер, Карл Либкнехт, Йозеф Маркварт в Германии, Джеймс Брайс, Арнольд Тойнби

в Англии, Генри Моргентау, Герберт Адамс Гиббонс в Соединенных Штатах Америки и другие.

Однако многие турецкие историки, журналисты, государственные деятели, а также вторящие им некоторые европейские и американские авторы, игнорируя исторические факты, берут под свою защиту младотурецких преступников и стараются отрицать Геноцид западных армян. Эта тенденция особенно усилилась в последние годы. Реакционные круги Турции, исходя из политических соображений, публикуют многочисленные книги и статьи, выступают по радио и телевидению, организуют интервью и "научные" симпозиумы и т.п., чтобы представлять историческое прошлое в кривом зеркале.

Характерно, например, что в 1981 г. совет Стамбульского университета принял "резолюцию", в которой говорится, что депортация западных армян в 1915 г. была оправданной и законной и что нет оснований говорить о Геноциде армян в Османской империи. То же утверждение повторяется в полуофициальной книжке "Армянский вопрос: девять вопросов, девять ответов" (издана в Анкаре Институтом внешней политики в 1982 г.), являющейся, по всей вероятности, результатом труда группы авторов. В октябре 1984 г. в Эрзрумском университете имени Ататюрка состоялся научный симпозиум, посвященный истории армяно-турецких отношений и, в частности, Армянскому вопросу. На этом симпозиуме, продолжавшемся четыре дня, выступали руководители университета, профессора и другие преподаватели, бывшие дипломаты и военные, государственные служащие, в том числе местный губернатор. Видимо, по особому поручению выступила довольно подозрительная личность с армянской фамилией. Нетрудно догадаться, что от имени науки выступающим участникам конференции было поручено обосновать заранее сфабрикованный тезис о том, будто армяне в Османской империи имели обеспеченную жизнь, пользовались многими привилегиями, что в Турции никогда не

имели места избиения армян. В 1985 г., как и до этого, в западной прессе не раз появлялись письма и разные заявления турецких послов и других официальных лиц, пытавшихся в том же духе пересказывать историческую правду.

Таким образом, современные фальсификаторы истории, пренебрегая первоисточниками, научными исследованиями и множеством других изданий, без зазрения совести объявляют, что утверждения об избиении западных армян ложны и выдуманы арменофилами и пацифистами.

Но турецкие авторы умышленно "забывают", что во многих государственных архивах сохранились и в ряде капитальных научных трудах уже были опубликованы и такие первоисточники и официальные документы, которые не имея ни арменфильской, ни пацифистской направленности, тем не менее также подтверждают факт Геноцида западных армян. Свидетельства этих источников, уже не в состоянии отрицать даже самые ярые фальсификаторы.

О каких же источниках идет речь? Мы имеем в виду прежде всего немецкие и турецкие первоисточники.

1

В годы Первой мировой войны Турция и Германия, как известно, были военными союзниками. В тот период почти все важные планы турецкого правительства, в том числе план депортации и истребления западных армян составлялись и осуществлялись с ведома и согласия кайзеровский Германии. Сознательная ответственность за Геноцид западных армян, германские империалисты делали все, чтобы скрыть совершаемые преступления. Военная цензура потребовала не писать об армянской резне и "соблюдать молчание". И немецкая пресса хранила позорное молчание. Молчали и официальные лица. Более того, многие из них публично отрицали достоверность известий о массовых истреблениях армян, опубликованных в европейской прессе.

Но эти же официальные лица, в частности, действовавшие в Турции высокопоставленные немецкие чиновники — послы, консулы, военные представители, т.е. лица хорошо осведомленные о происходивших там событиях, в своих секретных и совершенно секретных официальных донесениях, направленных правителям кайзеровской Германии, сообщали очень важные сведения об избиении армян. Приведем несколько примеров.

В 1912-1915 гг. послом кайзеровской Германии в Константинополе был один из видных представителей германского империализма, убежденный туркофил барон фон Вангенгейм. Имея с турецким правительством общность политических интересов и образа действий, он установил тесные, дружеские связи со многими главарями младотурок, в частности, с Энвер-пашой и Талаат-беем, пользовался большим влиянием, был хорошо осведомлен о всех более или менее важных событиях, происходивших в Турции. И вот этот всемогущий посол, покровитель и друг турецких правителей писал в своем секретном донесении от 17 июня 1915 г. канцлеру Германии Бетман-Гольвегу: "Совершенно очевидно, что высылка армян является результатом не только военных мер. Министр внутренних дел Талаат-бей недавно откровенно заявил аккредитованному в настоящее время при кайзеровском посольстве доктору Мордтману, что *"Порта хочет использовать мировую войну для того, чтобы окончательно расправиться с внутренними врагами (местными христианами), не будучи отвлекаема при этом дипломатическим вмешательством из-за границы"* (здесь и далее курсив наш. — М. Н.).

В оригинале:

Daß die Verbannung der Armenier nicht allein durch militärische Rücksichten motiviert ist, liegt zutage. Der Minister des Innern, Talaat Bey, hat sich hierüber kürzlich gegenüber dem zurzeit bei der Kaiserlichen Botschaft beschäftigten Dr. Mordtmann ohne Rückhalt dahin ausgesprochen, "daß die Pforte den Weltkrieg dazu benutzen wollte, um mit ihren inneren

Feinden (den einheimischen Christen) gründlich aufzuräumen, ohne dabei durch die diplomatische Intervention des Auslandes gestört zu werden"¹.

Сообщение германского посла является сущей истиной, оно совершенно неоспоримо. Важно, в частности, обратить внимание на следующее: посол передал дословно то, что говорил министр внутренних дел Турции Талаат-бей — главный палач армянского народа.

Несколько позже, 7 июля 1915 г., тот же Вангенгейм писал рейхсканцлеру: "Еще 14 дней тому назад изгнание армянского населения ограничивалось приблизительно провинциями, близко расположенными к восточному театру военных действий, а также некоторыми районами провинции Адана. После этого Порты приняла решение распространить эти действия на провинции Трапезунда, Мамурет уль-Азиза (Харберт. — М. Н.) и Себастию, и уже приступила к осуществлению вышесказанного, хотя эти части страны не находятся еще под угрозой какого-либо вражеского вторжения".

Донесение германского посла заканчивается следующими весьма значительными строками: "*Эти действия [насильственная высылка армян] и способы, которыми производится высылка, свидетельствуют о том, что правительство в самом деле имеет своей целью уничтожение армянской нации в турецком государстве*". ("Dieser Umstand und die Art, wie die Umsiedelung durchgeführt wird, zeigen, daß die Regierung tatsächlich den Zweck verfolgt, die armenische Rasse im türkischen Reiche zu vernichten")².

Как видим, сказано все, сказано четко и недвусмысленно. Разумеется, и это сообщение германского посла не вызывает сомнений, так как барон Вангенгейм не мог ни клеветать на своих друзей младотурок, ни сообщать ошибочные сведения правителям своего государства, имеющего самые тесные военно-политические связи с турецким правительством.

¹ Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 84.

² Ibid., S. 94.

Варварская программа была реализована. В протоколе, составленном ответственным чиновником германского посольства Кёппертом 31 августа 1915 г. было записано, что министр внутренних дел Талаат-бей посетил посольство и говорил об армянах. В протоколе имеются такие строки: *"Одновременно Талаат-бей заявил, что действия против армян в основном осуществлены. Армянского вопроса больше не существует"*. (Zugleich erklärte Talaat Bey, die Maßnahmen gegen die Armenier seien überhaupt eingestellt. "La question arménienne n'existe plus")³.

Об этом официальном заявлении одного из главарей младотурок упоминал также временно заменяющий посла Вангенгейма Гогенлогэ Лангенбург в своем рапорте на имя рейхсканцлера от 4 сентября 1915г.

Итак, жестокий и коварный враг армянского народа посетил посольство союзного государства и с нескрываемым цинизмом заявил, что кровавая программа его правительства — уничтожение армян в Турции — уже осуществлена и, следовательно, более не существует Армянского вопроса. *Вот откровенное признание чудовищного изверга.*

В ноябре 1915 г. германским послом в Константинополе был назначен граф Вольф Меттерних, секретные донесения которого также содержат важные сведения о Геноциде армян. Так, в письме от 30 июня 1916 г. на имя канцлера Бетман-Гольвега, говоря о центральном комитете партии младотурок, он сообщал:

"Комитет требует истребить последние остатки армян". ("Das Komitee verlangt die Vertilgung der letzten Reste der Armenier")⁴.

Истребить последние остатки... Это страшное требование предъявлялось главным образом местным властям. Какая последовательность преступной политики!

---

³ Там же, с. 146.

⁴ Там же, с. 277.

В июне 1916 г., действительно, речь могла идти только о последних остатках, потому что к тому времени Геноцид армян в основном уже был осуществлен. Это, как видим признавали и сами убийцы.

Кстати, граф Меттерних квалифицировал членов комитета младотурок как ярых фанатиков и "голодных волков", которые с невиданной алчностью захватывают все имущество своих жертв. Новый посол Германии одновременно писал, что банда младотурок с нетерпением ожидает удобного момента, чтобы поступить с греками так же, как с армянами.

В другом донесении на имя канцлера от 10 июля 1916 г. граф Меттерних снова напоминал, что одной из главных задач турецких правителей было *"положить конец Армянскому вопросу путем уничтожения армянской расы"* и что этот преступный план они уже осуществили со всей жестокостью, совершенно игнорируя мировое общественное мнение и протесты ряда иностранных послов⁵.

Факт массовых убийств армян в Турции в 1915-1916 гг. признало и такое высокопоставленное должностное лицо, как военный представитель Германии в Турции генерал Лиман фон Сандерс. Выступая свидетелем на судебном процессе в Берлине в июне 1921 г. по поводу убийства Талаат-паши, он не отрицал показаний И. Лепсиуса о Геноциде армян, а лишь старался значительную часть совершенных злодеяний свалить на низшие чины правительства и на курдов⁶.

Достоверные известия сообщили также служившие в то время в Турции германские консулы, которые, находясь в провинциях, были ближе к происходившим кровавым событиям и часто становились очевидцами ужасающих злодеяний. Так, еще 10 мая 1915 г. консул в Алеппо Рёслер сообщал в германское посольство в Константинополе конкретные факты об

⁵ Там же, с. 280.

⁶ См. Der Prozess Talaat Pascha. Berlin, 1921; *Դատաբարոյթի Քրեանք* փաշայի. Վիեննա, 1921, էջ 97-99:

антиармянских мероприятиях, предпринятых турецкими властями в Адане, Зейтуне и в некоторых соседних районах. Консул заключал, что правительство младотурок имеет целью уничтожить все армянское население этих провинций.

2 июня 1915 г. германский консул в Эрзеруме Шойбнер-Рихтер телеграфировал своему послу: "Мои переговоры с главнокомандующим [турецкой 3-й армии] относительно выселения армян не привели к положительным результатам. Армянское население из всех долин, по-видимому, и из Эрзерума, должно быть выслано в сторону Дейр эль-Зора. *Эта депортация большого масштаба равносильна массовому уничтожению... Основания военного характера не могут быть подведены под эти акции, потому что возможность восстания местных армян исключена, ибо депортируемые — это старики, женщины и дети... Осмотренные мной покинутые армянские деревни были разграблены; разграблен также и монастырь Кизилванк, церковь которого опустошена*"⁷.

Консул правильно отмечал, и это еще тогда было ясно многим, что так называемая депортация армян означала не что иное, как массовую резню, и что приведенные турецким правительством для обоснования депортации "военные соображения" надуманы и фальшивы.

Тот же консул 8 июля 1915 г. телеграфировал барону Вангенгейму, что в Байбурде, Ерзика и Держжане резня армян возобновилась по указаниям младотурецкого комитета из Константинополя и местных властей. 28 июля Шойбнер-Рихтер писал, что сторонники эрзерумского вали Тахсин-бея "откровенно признают, что конечной целью их деятельности является полное уничтожение армян в Турции. После войны "у нас, в Турции, армян больше не будет" — таково дословное высказывание одного авторитетного лица. Поскольку этой цели нельзя достичь при помощи различного рода избиений,

---

⁷ Deutschland und Armenien..., S. 80.

здесь надеются, что лишения за время длительного пути до Месопотамии и непривычный климат довершат все. Такое "решение" Армянского вопроса кажется идеальным всем сторонникам крайнего направления, к которым принадлежат почти все военные и правительственные чиновники. Сам турецкий народ не согласен с таким решением Армянского вопроса"⁸.
Германский вице-консул в Самсуне Куккоф 4 июля 1915 г. докладывал своему послу, что проводимая в вилайетах Анатолии депортация имеет целью или уничтожить, или же обратить в мусульманство весь армянский народ.

В те же дни, 9 июля, германский консул в Трапезунде доктор Бергфельд сообщал рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу о выселении армян и жестоких насилиях. Консул, в частности, отмечал, что центральный комитет итихадской партии "намерен таким образом положить конец Армянскому вопросу"⁹.

О насильственной высылке армянских жителей Эрзерумского вилайета довольно подробные сведения сообщал полковник Штанге в своем донесении от 23 августа 1915 г. руководству немецкой военной миссии в Константинополе. Очевидец событий, он, приведя конкретные факты об антиармянских акциях турецких властей, обобщал: "Решение об изгнании и уничтожении армян принято младотурецким комитетом в Константинополе; им же это было организовано и осуществлено при помощи войск и различных банд. С этой целью, кроме местной (эрзерумской. — М. Н.) администрации — начальника полиции Хулуси-бея и главнокомандующего Махмуда Кямиль-паши, на местах находились также члены комитета Хильми-бей. Шакир-бей, Сейфулла-бей"¹⁰.

Полковник Штанге писал также о том, что командир турецкой армии Эрзерума Кямиль-паша однажды сказал гер-

⁸ Там же, с. 113.

⁹ Там же, с. 101.

¹⁰ Там же, с. 142.

манскому консулу: *"После войны Армянского вопроса больше не будет"*¹¹.

В 1918 г. младотурки пытались организовать Геноцид армян и в Восточной Армении и в Закавказье вообще. Говоря об этом глава германской миссии генерал фон-Кресс в донесении от 5-го августа 1918 г. на имя концлера фон Гертлинга писал: *"Турецкая политика ясна. У турок есть намерение уничтожить армян. Армян преследуют где только возможно, их преследуют и получают поводы к новым нападениям. Если же это не удастся, то их заставляют голодать и нищенствовать. С этой целью они грабят оккупированные области, увозят все вопреки Батумскому договору"*¹².

В другом докладе (от 4-го августа 1918 г.) тот же генерал сообщал: *"Турки хотят через Азербайджан проникнуть в исконно армянскую провинцию Карабах и разорить ее"*¹³.

Можно привести множество подобных свидетельств, однако ограничимся этими. Отметим лишь, что важные сведения о варварстве турецкого правительства сообщали также неофициальные лица, так называемые простые немцы — купцы, инженеры, учителя, врачи и медицинские сестры и др., которые, находясь в 1915-1916 гг. в Турции, были очевидцами армянской резни. Вот что рассказывает, например, врач германского приюта, находившегося в Муше в 1915 г.: *"Муш был сожжен дотла. Каждый офицер хвастался числом лично им убитых, считая это своим вкладом в дело избавления Турции от армянской нации. Из нескольких селений бедные женщины, беззащитные и слабые, приходили к нам, умоляя о милости и защите... нам было запрещено делать что бы то ни было для них и они умирали на наших глазах"*¹⁴.

---

¹¹ Там же.

¹² Там же, док. 426.

¹³ Там же, док. 424.

¹⁴ The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916. London, 1916, p. 90-91.

Против турецких варваров и их покровителей — германских империалистов поднял голос протеста видный деятель немецкого рабочего революционного движения Карл Либкнехт. Будучи депутатом рейхстага, он 14 января 1916 г. во время одного из своих запросов к рейхсканцлеру во всеуслышание заявил: *“Турецкое правительство организовало страшный армянский погром; весь мир знает об этом и весь мир считает ответственной за это Германию, ведь турецким правительством руководят германские офицеры в Константинополе. Ничего не знают только в Германии, ибо у немецкой прессы — клеп во рту”*¹⁵.

Достоин упоминания и то обстоятельство, что после крушения кайзеровской Германии в немецкой прессе был напечатан ряд разоблачительных материалов о преступных планах и зверствах младотурок. Так, например, в 1919 г. в журнале *“Deutsche Hilfsbung fur christl”* было напечатано сообщение, согласно которому Энвер-паша однажды публично признал тот факт, что Геноцид армян был осуществлен турецким правительством по заранее разработанному плану¹⁶. 28 апреля 1927 г. в газете *“Deutsche Allgemeine Zeitung”* было опубликовано частное письмо немецкого генерал-фельдмаршала фон дер Гольца, написанное в Алеппо 22 ноября 1915 г., в котором говорилось о кошмарном положении армян, высылаемых в сирийскую пустыню. Несмотря на свое туркофильство, фельдмаршал писал: *“Какая страшная народная трагедия! Без провианта, без снабжения, беспомощные, они тысячами изгоняются в неизвестность. Многие умирают на дорогах и долгое*

---

¹⁵ Карл Либкнехт. Избранные речи, письма и статьи. М., 1961, с. 334.

¹⁶ С. т. Степанян. Армения в политике империалистической Германии. Ереван, 1975, с. 116.

время остаются непогребенными. В глубине души сочувствуешь, но помочь не можешь."¹⁷

Следует отметить, что многочисленные официальные документы и материалы, подтверждающие факт массовой резни армян, хранятся в государственных архивах также и других союзников Турции — Австрии и Болгарии.

Мы уже говорили, что немецкие официальные документы о Геноциде армян совершенно неоспоримы, так как их авторы, будучи высокопоставленными чиновниками кайзеровской Германии, не могли сочинять факты и свидетельства, которые могли бы дискредитировать и их самих, и их союзников и друзей — младотурков.

2

Говоря о турецких источниках, прежде всего надо отметить, что антиармянские преступные планы младотурок подготавливались на тайных совещаниях и съездах как мы уже видели в предыдущем изложении, происходящих в 1910-1911 гг. в Салониках. Здесь в принятых решениях требовалось отуречить все иттурецкие народы, чем была еще до 1915 г. заложена теоретическая основа для массовых избиений армян и других "чужеродных" национальностей.

Но обратимся к турецким документам непосредственно относящимся к Геноциду армян. После падения кровавого режима иттихадистов, уже в 1919-1920 гг. был обнаружен и опубликован ряд секретных телеграмм и приказов министра внутренних дел турецкого правительства Талаат-бея об истреблении армян. Так, в одной из шифрованных телеграмм, направленных в 1915 г. губернатору Алеппо, читаем: *"Решено живущих в Турции армян уничтожить целиком. Те, кто против этого решения, не должны оставаться на своих административ-*

---

¹⁷ Heinrich Vierbücher. Armenien 1915. Hamburg-Bergedorf, 1930, S. 71.

ных постах. Как бы жестоки не были меры, все равно, *надо положить конец существованию армян*. Не обращайтесь никакого внимания ни на возраст, ни на пол и ни на утрусения совести"¹⁸.

В другой телеграмме Талаата, направленной тому же губернатору, есть такие строки: "Хотя вопрос об истреблении армянского элемента... был решен ранее, обстоятельства не позволяли осуществить это священное дело. Теперь, когда все препятствия устранены и настало время избавления нашего отечества от этого опасного элемента, настоятельно рекомендуется не поддаваться чувству сострадания при виде их жалкого положения, а *покончить со всеми и всячески стараться уничтожить само название "Армения" в Турции*"¹⁹.

Турецкий чиновник Наим-бей рассказывает об одном весьма характерном случае. Ввиду, того, что от голода и заразных болезней массами погибали не только насильно сосланные в Месопотамию армяне, но и местное арабское население, Наим-бей однажды обратился к председателю главного комитета по делам высылки Абдуллахаду Нури-бею: "Бей-эффенди, давайте сделаем ссылку армян менее строгой, иначе смерть будет грозить всей Месопотамии. В этих обширных областях никого, кроме чертей, не останется... Нури-бей засмеялся. "Мой мальчик, — сказал он, — *таким образом мы сразу избавимся от двух опасных элементов. Вместе с армянами ведь умирают арабы!* Разве это плохо? Ведь расчищается дорога для туркизма"²⁰.

---

¹⁸ The Memoirs of Naim Bey, Turkish Official Documents Relating to the Deportations and the Massacres of Armenians. Compiled by Aram Andonian. London, 1920, p. 64; см. также переиздание (University of Pennsylvania, 1965).

¹⁹ Там же, с. 7.

²⁰ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966, с. 420. II изд. 1983, с. 473.

Один из политических деятелей Османской империи начала XX века Мевлан-заде Рифат (курд по происхождению) в своих воспоминаниях, как было упомянуто выше, между прочим, описывает ход секретного заседания, на котором было принято решение об уничтожении армян. По сообщению этого автора, доктор Назым, выступая на заседании, сказал: *"Армянский народ надо уничтожить в корне, чтобы ни одного армянина не осталось на нашей земле и забылось само это имя. Сейчас идет война, такого удобного случая больше не будет. Вмешательство великих держав и шумные протесты мировой прессы останутся незамеченными, а если они узнают, то будут поставлены перед свершившимся фактом, и тем самым вопрос будет исчерпан. На этот раз наши действия должны принять характер тотального истребления армян: необходимо уничтожить всех до единого"*²¹.

Присутствовавшие на заседании Энвер, Талаат, Бехаэдин Шакир и другие полностью согласились с Назымом и, как пишет Мевлан-заде, *"единогласно голосовали за полное уничтожение всех армян, не исключая ни одного человека"*.

В 1919 г., после свержения правительства младотурецких палачей, новое правительство Турции под нажимом мирового общественного мнения организовало в Константинополе военные трибуналы, которые судили многих деятелей партии младотурок по ряду обвинений, в том числе по обвинению в организации истребления армян. На судебных процессах, которые велись турецкими генералами, на основании многочисленных данных и свидетельств был полностью доказан факт Геноцида западных армян. Кроважандые палачи Талаат, Энвер, Джемал, доктор Назым и некоторые другие были заочно приговорены к смертной казни, многие — к тюремному заключению.

---

²¹ M e v l a n Z a d e R i f a t. Türkiye inkılabının iç yüzü. Halep, 1929, s. 90 (арабск. шрифт).

В обвинительном акте константинопольского военного трибунала, например, есть такие строки: "Главное, что вытекает из начатого следствия, состоит в том, что преступления, совершенные с момента высылки армян в разные места и в разные периоды, не являются изолированными или локальными действиями. Они были заранее обдуманы и осуществлены по распоряжению центрального органа... либо согласно секретным приказам, либо устным инструкциям"²². Далее в обвинительном акте сказано, что на основании решения правительства младотурок караваны армян, высланные в дальние концы страны, уничтожались по пути созданными правительством бандами, в которые были включены выпущенные из тюрем преступники и уголовные элементы. В начальный период, отмечено в обвинительном акте, применялись усилия, чтобы уверять наивных людей, что эти банды разбойников будто бы должны участвовать в военных действиях. "Между тем все доказательства и все документы показывают, что эти банды создавались с целью истребления и уничтожения караванов выселенных армян"²³.

На судебных процессах военных трибуналов выступили некоторые высокопоставленные турецкие чиновники и генералы, которые дали ценные показания. Так, бывший командир армии, действовавшей на восточном фронте, Вехиб-паша заявил на суде, где рассматривались события в Харберте, что "резня и истребление армян, так же, как и грабеж и захват их имущества, были заранее обдуманным намерением комитета "Единение и прогресс"²⁴.

Следует вспомнить признание и самого Талаат-паши. В своих воспоминаниях, говоря о насильственной депортации армян, он спустя годы все же был вынужден признать, что де-

²² Геноцид армян в Османской империи, с. 473. II изд., с. 559.

²³ *Takvim-i Vekai*, 1919, № 3540 (арабск. шрифт) см. также: Историко-филологический журнал, 1985, №3, с. 117.

²⁴ Геноцид армян в Османской империи, с. 478. II изд., с. 573.

портация из-за *"бессердечных людей стала трагической. Я не имею цели скрывать жестокость этих действий"*²⁵. Кровавый палач, как видим, прибегая к явному лицемерию, пытался свалить свою вину на других, между тем общеизвестно, что главарем "бессердечных людей" был именно он сам.

Писательница и публицист, турчанка Халиде Эдип вспоминает, что как-то раз Талаат, пытаясь оправдать армянскую резню, сказал: *"Я убежден, что если какая-нибудь нация делает все для своих интересов, и это удастся, то мир признает это. Я готов умереть за то, что я совершил, и я знаю, что умру за это"*²⁶.

Талаат-паша предчувствовал, что он не останется безнаказанным за совершенное преступление. И действительно, как известно, он был убит 15 марта 1921 г. в Берлине армянским патриотом Согомоном Тейлиряном. И весьма примечательно, что Тейлирян был оправдан Берлинским судом.

3

Достоверные сведения о Геноциде армян мы находим также у многих деятелей-представителей других национальностей. Известный деятель арабского национально-освободительного движения Фаез эл-Хусеин, арестованный турецким правительством, сообщает важные сведения. Когда его перевозили из тюрьмы Урфы в тюрьму Диарбекира, он видел, что творили с армянами. *"По пути, — пишет он, — нам предстала ужасная картина. По обеим сторонам дороги лежало большое количество трупов. Тут лежала женщина, длинные волосы которой покрывали половину тела, там лежала другая, лицом к земле. Трупы мужчин, иссохшие под солнцем, были черны, как уголь. Чем ближе мы приближались к Севереку, тем больше становилось количество трупов, в особенности детей... Мы*

²⁵ Talaat paşanın hatıraları. İstanbul, 1946, s. 72-73.

²⁶ Memoirs of Halide Edip. New York, London, p. 387.

переночевали в Севереке и на следующее утро отправились дальше. До прибытия в Диарбекир по дороге мы встретили караван армянских женщин, которых под конвоем жандармов гнали в Северек. У них был такой отчаявшийся и жалкий вид, что зрелище это тронула бы камни и вызвало бы сострадание даже у диких зверей. За что их обрекли на такую участь? Какое преступление совершили эти женщины? Разве они вели войну против турок или убили хоть одного из них? В чем же заключалось преступление этих беззащитных существ? Единственной виной их было то, что они армянки, которые знали лишь свое дело и хозяйство, воспитывали своих детей и никогда не интересовались ничем, кроме создания домашнего уюта для мужей и сыновей и исполнения своего долга... Вечером мы достигли постоянного двора, расположенного на расстоянии нескольких часов от Диарбекира. Здесь мы провели ночь, а утром вновь отправились в путь. Всюду трупы: тут — мужчина с простреленной грудью, там — женщина с растерзанным телом; рядом — ребенок, заснувший вечным сном: чуть дальше — молодая девушка, прикрывшая руками свою наготу. Так продолжался наш путь, пока мы доехали до небольшого канала Кара Пунар близ Диарбекира. Здесь мы столкнулись с другим методом убийства и зверств. Мы увидели трупы, створившие дотла. Одному лишь всевидящему господа известно, скольких молодых людей и красивых девушек, которые могли бы соединить свои жизни, были заживо сожжены на этом месте. Мы не предполагали, что найдем трупы даже у стен Диарбекира. Однако, вся дорога до самых городских ворот была покрыта ими. Как я узнал позже у европейцев, только после того, как европейские газеты заговорили об этом, правительство издало распоряжение захоронить трупы убитых²⁷.

²⁷ Геноцид армян в Османской империи, с. 356 — 357, II изд. с. 401-402.

Посетивший Западную Армению в 1917 г. видный востоковед-турколог В. А. Гордлевский писал: "Будучи проездом в Битлисе, захватила я отголоски резни, происшедшей там. Как мне рассказывали местные жители, улицы, дома, где проживали армяне, церкви и монастыри были завалены трупами: женщины лежали убитые после изнасилования, трупы валялись нередко обугленные, "как поджаренный поросенок", - говорили очевидцы. Нередко полость живота была набита песком, косы пообрезаны: в полустлеванной обуви и брюках скрывалась нога, а подальше валялись череп, рука. В ущелье за Битлисом лежали горы трупов, у некоторых на шее были веревки с металлическими наконечниками, как будто сперва мучители прободали жертвы. То была бойня, беспримерное избиение народное. Люди потеряли как будто совесть. Но устыдился Евфрат и всплакнул кровавыми слезами - мост у Муша все еще сохраняет на себе полосы, следы, когда вздулась река от крови. Так погибло более одного миллиона армян"²⁸.

Свое возмущение выразили также сто видных общественных деятелей Швейцарии. В сентябре 1915 г. они выступили со следующим заявлением: "В то время как война, поглощая все силы великих народов Европы, приковывает к себе внимание мира, Турция стала ареной событий, сопровождающихся зверствами, перед которыми бледнеют злодеяния, совершаемые ныне в других местах или совершенные ранее в этой стране. Речь идет о систематическом истреблении всего армянского народа с твердым намерением установить в Турецкой империи исключительное владычество ислама. Сотни тысяч армян вырезаны или же подверглись массовой высылке из своих городов и сел. Перевезенные в пустыни Месопотамии и в другие края, они гибнут в нищете. Очень многие, особенно женщины и дети, вынуждены принять магометанство. Эти

---

²⁸ В. А. Гордлевский. Избранные сочинения, т. 3, М., с. 129-130.

факты установлены показаниями беспристрастных очевидцев, в силу своего характера и положения заслуживающих полного доверия"²⁹.

Напомним, в сентябре 1915 г. в лондонской "Таймс" было напечатано сообщение каирского корреспондента газеты о резне армян, в котором сказано: "В отличие от исторически предшествовавших убийств теперешние зверства не ограничиваются одной определенной областью. Из Самсуна и Трапезунда, из Орду и Айнтаба, из Мараша и Эрзерума поступают одни и те же сообщения о зверствах: о мужчинах, безжалостно расстрелянных, изувеченных или уведенных в трудовые батальоны, о детях, похищенных и насильно обращенных в магометанскую веру, о женщинах, изнасилованных и проданных в рабство в глубокий тыл, расстрелянных на месте или высланных вместе с детьми в пустыню на запад от Мосула, где нет ни пищи, ни воды, или высланных в Дейр эл-Зор, между Алеппо и Багдадом, где нет продовольствия. И в том и в другом случае их ждет ужасная смерть. Многие из этих несчастных жертв не дошли до места назначения, потому что конвой так их гнал, что они падали, и поскольку избиваниями и пинками нельзя было заставить их двигаться дальше, то их оставляли умирать на дорогах, и их трупы попарно, спина к спине, и живыми бросали в реки. В Зейтуне армяне были обмануты Факри-пашой, известным по Адане. Некоторые немецкие консулы вдохновляли эти события"³⁰.

Известный английский государственный деятель У. Черчилль говорил по этому же поводу: "В 1915 г. турецкое правительство начало проводить по отношению к армянам, жившим в Малой Азии, политику беспощадной массовой резни и высылки. 300 или 400 тысяч мужчин, женщины и детей бежали на русскую территорию и отчасти в Персию и Месопотамию".

²⁹ АВГПРИ. Политархив, д. 3492, л. 15.

³⁰ The Times, 29, XI, 1915.

тамию... По приблизительным подсчетам этим репрессиям подверглись 1¼ млн. армян, из которых погибло больше половины³¹.

Мы привели лишь ничтожную часть имеющихся документов и свидетельств о злодеяниях турецких преступников. Но и она не оставляет никаких сомнений в том, что звероподобные младотурки в 1915-1916 гг. с беспримерной жестокостью осуществили Геноцид западных армян. И как бы не старались фальсификаторы истории исказить историческую правду, им не удастся скрыть ее и ввести в заблуждение мировое общественное мнение.

В свете этой абсолютной истины становится совершенно понятным, что современные фальсификаторы истории не имеют никаких оснований обвинять созданную во многих странах обширную литературу о Геноциде западных армян в тенденциозности и лжи, ведь германские документы подтверждают то, что писали армянские, русские, французские, английские, швейцарские, американские и другие авторы. Опубликованные ими факты и свидетельства не противоречат, а напротив, совпадают с данными германских документов. Из этого следует единственный вывод — к фальсификациям прибегают не сотни и тысячи известных авторов разных национальностей, а несколько десятков новоявленных турецких "историков", для которых ничего не значат ни научная объективность, ни историческая истина.

Следует также подчеркнуть, что важные документы о Геноциде западных армян хранятся в архивах Софии, Будапешта и Вены.

Работавшие в Турции послы и консулы правительств Болгарии и Австро-Венгрии — союзников и стратегических партнеров османского государства, несмотря на свое туркофильство, также свидетельствуют о массовой резне западных

---

³¹ У. Черчилль. Мировой кризис, М.-Л., 1932, с. 27.

армян и о беспримерных жестокостях младотурок. К оставленным болгарами и австро-венграми красноречивым и неопровержимым документам, мы обратимся позже.

Обращаясь к вошедшему в оборот турецкому мифу об открытых турецких архивах, содержащих сведения о Геноциде, следует помнить, что организаторы резни армян еще до окончания мировой войны позаботились о том, чтобы в архивы не попали и тем более не были взяты на хранение официальные распоряжения и высылаемые в ответ докладные. Иными словами, где сегодня сотни свидетельств на основании которых, в частности, учрежденный послевоенный суд приговорил к смерти нескольких преступников, в том числе Талаата? Однако, читатели воспоминаний патриарха Завена очень хорошо представляют что и как исчезло, и почему теперь звучат смелые призывы обращаться за свидетельствами в турецкие архивы.

Г.

ПОЛЕМИКА ПО ПОВОДУ ИЗМИРСКОЙ ТРАГЕДИИ
1922 ГОДА
(К 70-ЛЕТИЮ РЕЗНИ АРМЯНСКОГО И ГРЕЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ
ИЗМИРА)

В первых числах апреля 1965 года известный американский журнал "Таймс" ("Times") напечатал рецензию на объемистую книгу англичанина лорда Кинросса "Ататюрк"¹. Дав в общих чертах оценку этой работы, журнал, однако, считает, неверными приведенные в книге сведения, касающиеся совершенных в Измире в 1922 году преступлений. В специальном комментарии журнал счел необходимым указать, что Кинросс неправ, когда взяв за основу данные Государственного департамента Соединенных Штатов Америки, пишет, что общее число погибших в Измире в *сентябре 1922 года греков и армян составило всего 2000 человек*. Журнал считал неверным и представление авторов о том, что будто большой пожар в городе возник случайно.

Возражая лорду Кинроссу "Times" утверждает, что число людей, погибших в результате организованной в Измире резни, составляло 100000, а разрушительный пожар осуществили по приказанию своих командиров захватившие город турецкие солдаты. В журнале говорится: "The scandalous Smyrna massacre of 1922, in which 100000 Greeks and Armenians were allegedly consumed in a conflagration lit by the victorious Turks, is minimized by Kinross, who accepts the U. S. State Department's conclusions: the death toll was about 2000 and the fire was started by accident"².

---

¹ Kinross, Lord. Ataturk. New York, 1965.

² "Times", April 9, vol. 85, № 15, p. 68.

Разумеется эти справедливые возражения известного американского журнала не приняли ни турки, ни их иностранные "друзья". Было запрещено распространение этого номера еженедельника в Турции, в защиту Кинросса выступил ряд авторов туркофилов. Скажем об одном из них.

В конце апреля в полемику вступил сотрудник выходящего в Москве еженедельника "За рубежом", журналист Г. Ариевич. Не углубляясь в факты (а может и намеренно) он поспешил опубликовать статью, где защищая точку зрения Кинросса, попытался показать, будто Измир подожгли не турки, а "интервенты" (то есть англичане, греки) и что сентябрьские измирские события следует считать не "позорной резней", а "завершением турецкого освободительного движения" ("За рубежом", 23-29 апреля 1965 г., №17).

Эти постыдные строки напечатанные в имеющем большой тираж российском еженедельнике в дни 50-летней годовщины Геноцида западных армян не могли не вызвать гнев людей, представляющих суть вопроса. Прочитав в конце мая статью Г. Ариевича, я выразил протест, направив письмо в редакцию еженедельника. Вот несколько отрывков из этого письма.

"В редакционную коллегию журнала "За рубежом".

Уважаемые товарищи! В 17-м номере Вашего еженедельника (от 23-29 апреля 1965 г.) напечатана заметка Г. Ариевича "Последователи Меджуса". Автор делает вид, будто разоблачает клеветников из американского журнала "Таймс", а на самом деле грубо искажает факты. Что пишет "Таймс"? *"Позорная измирская резня в 1922 году, когда 100000 греков и армян было истреблено во время большого пожара, устроенного победоносными турками, преуменьшена Кинроссом, который соглашается с заключением Государственного департамента о том, что общее число жертв было всего 2 тысячи и что пожар возник случайно"* ("Таймс" от 9 апреля 1965 г., т. 85, №15, с. 63).

Ариевич, по-видимому, плохо знает историю. Проявляя недопустимую легкомысленность, он негодует: "Вопреки исторической истине в статье (в статье "Таймс". — М.Н.) утверждается, что в сентябре 1922 года Измир был якобы подожжен не интервентами, бежавшими от турецкой армии, а самими турками. Освобождение же города, завершившее национально-освободительную борьбу, журнал называет "постыдной резней" (с. 18).

Читаешь эти строки и краснеешь за их автора. Ведь как раз Ариевич пытается отрицать историческую истину, по существу выступает в роли адвоката турецких палачей и в данном вопросе защищает точку зрения Госдепартамента. Ведь неопровержимые факты говорят о том, что в сентябре 1922 года в Измире турецкие войска действительно истребили около 100000 греков и армян и подожгли кварталы города, населенные ими. Измирская резня и погромы не были случайными явлениями. Те же турецкие (кемалистские) войска, как известно, в 1920-1921 гг. в Восточной (Закавказской) Армении истребили 198000 армян (см.: Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961, с. 753).

Отрицая общеизвестные факты, Г. Ариевич допускает фальсификацию истории и надругательство над памятью десятков тысяч безвинных людей, зверски уничтоженных в 1922 г. Более того, он оскорбляет вполне понятные чувства всех греков и армян, не забывших трагическую участь своих соотечественников.

Следует отметить, что заметка Ариевича была опубликована в конце апреля с. г., то есть в те дни, когда армянский народ отмечал 50-летие своей самой большой трагедии — истребления полутора миллиона армян в Турции в 1915—1916 годах. Ариевич и другие, очевидно, лишены чувства элементарного такта. Публикация заметки Г. Ариевича — грубая ошибка. Остается надеяться, что подобные факты не будут повторяться".

К этому протесту присоединился президент Академии наук АрмССР, академик В. А. Амбарцумян, добавивший к письму следующие строчки:

"Полностью согласен с письмом академика АН АрмССР Нерсисяна. Удивительно, что среди советских журналистов нашелся человек, защищающий гнусных палачей. Академик В. Амбарцумян. 1. VI. 1965".

Отклик московского еженедельника не заставил себя ждать. Вскоре был получен следующий ответ:

"Уважаемый тов. Нерсисян!

Ваше письмо о действительно недопустимой ошибке Г. Ариевича обсуждалось на редколлегии нашего еженедельника. Редколлегия постановила расследовать причины этой ошибки и наказать виновных.

С уважением — ответственный секретарь редакции еженедельника "За рубежом" К. Беляев. 17 июня 1965 г."

Кстати, к этому ответу редакции, также как напечатанной в газете "Правда" посвященной пятидесятилетию годовщины Геноцида армян статье³ пришлось обратиться через год, когда было выдвинуто обвинение в том, что в Ереване без разрешения Министерства иностранных дел СССР Академия Наук Армении издала сборник документов "Геноцид армян в Османской империи"⁴.

Чтобы показать как Г. Ариевич фальсифицирует историю я приложил к письму русский перевод нескольких глав из книги Рене Пюо "La mort de Smyrne". Эта работа французско-

---

³ 24 апреля 1965 года в газете "Правда" вышла моя в соавторстве с Н. Ушаковым статья "Геноцид тяжчайшее преступление перед человечеством", где было прямо сказано, "Пятьдесят лет назад правительство младотурок уничтожило почти полтора миллиона армян" (в переводе на армянский язык см. *Մոլորակների Հայրենիք* 25 ապրիլ 1965 թ.).

⁴ См. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966.

го автора, вышедшая в свет в Париже в конце 1922 года, является одним из самых достоверных источников в литературе, посвященной Измирской резне⁵. Она написана на основе неопровержимых показаний и свидетельств очевидцев преступления — людей разных национальностей. Ныне, спустя десятилетия после кровавых событий в Измире, считаем нелишним привести ряд цитат из книги, не потерявшей значения и в наши дни.

Указав, что 9 сентября 1922 года (в субботу) *кемалистская конница* ворвалась в Измир, Рене Пюо пишет (цитаты приводятся из посланного в московский еженедельник русского перевода). "Все свидетельства сходятся в том, что вскоре после своего вступления в Смирну турки оцепили армянский квартал. Один британский резидент заявил константинопольскому корреспонденту "Таймс" что он собственными глазами видел в армянском квартале улицы, устланные трупами мужчин и женщин.

Доктор Уильфред Пост из Нью-Йорка заявляет, что убийства и грабежи начались задолго до пожара. "На улицах, — говорит он, — было столько трупов, что я вынужден был выйти из машины и отодвинуть их в сторону, чтобы дать возможность машине пройти".

В то время как в армянском квартале резня разгоралась с каждым часом, турки из регулярных и нерегулярных частей растекались по греческому кварталу дальше на север.

Похищение женщин и девушек — старая традиция турецких солдат, и относящиеся к этому многочисленные свидетельства вызывают чувство возмущения. Женщин насиловали на глазах у мужей и отцов, которых убивали при попытке помешать преступлению. Один грек, служащий английской фирмы, присутствовал при убийстве отца и изнасиловании жены и дочери. Один левантинец, натурализованный в Америке, по-

---

⁵ R e n e P u a u x. La mort de Smyrne. Deuxième édition, Paris, 1922.

кончил с собой после того, как был свидетелем такого же зрелища. Что касается арестов и ограбления прохожих, даже европейцев, то это было обычным явлением.

Охота на армян, убийства и грабежи продолжались весь день 12-го, Господин Т. Рой Трэлор сообщает, что 11-го армян разбили на группы по 100 человек в каждой, отвели в Конак (дворец губернатора) и перебили там. Истребление армянского населения продолжалось и во вторник [12-го] вечером; тысячи армян были вырезаны. На следующий день от трупов был такой смрад, что не было никакой возможности подойти близко к некоторым кварталам. Т. Рой Трэлор добавляет: "Господин Добсон, английский пастор, который подвергался величайшим опасностям, пытаясь похоронить мертвых и облегчить страдания живых, видел собственными глазами самые омерзительные зверства; все мы: он, я и другие очевидцы — готовы предстать перед любой комиссией и рассказать о том, что мы видели"⁶.

В следующем разделе книги говорится о возникшем в Измире пожаре. Приводятся многочисленные факты и свидетельства, которые показывают, что в противоположность утверждениям фальсификаторов, поджоги и сопровождавшие их грабежи и разорение организовали турецкие солдаты.

"Турки, разграбив армянский квартал и перебив большую часть его населения, прибегли к огню, чтобы замести следы своих злодеяний. Таково совершенно определенное мнение многочисленных свидетелей. Первая телеграмма, прибывшая в Европу, была послана специальным корреспондентом "Чикаго Трибюн" Джоном Клейтоном; в телеграмме воспроизводились показания мисс Минни Миллс, директрисы американской школы, расположенной в центре армянского квартала. Она видела, как турецкий унтер-офицер регулярной армии вошел в

---

⁶ Там же, с. 8—12.

армянский дом поблизости от ее школы. В руках у него были бидоны. Вскоре после его ухода дом запылал.

Специальный корреспондент "Таймс" на Мальте телеграфировал 18-го после опроса беженцев, что пожар начался одновременно в трех кварталах. Господин Т. Рой Трэлор сообщает, что первый пожар начался 13-го в 2 часа дня. В пять часов намечилось четыре новых очага пожара. "По мнению многих видных англичан, проживающих в Смирне. — пишет Трэлор, — [турки] к пожару прибегли, чтобы скрыть следы чудовищной бойни в армянском квартале". Он добавляет, что имеются доказательства того, что турки баррикадировали дома, прежде чем их поджечь, и разливали керосин в армянском квартале.

Марсельский корреспондент "Эко де Пари" слышал от пассажиров "Фригии" (20 сентября), что число очагов пожара дошло до двадцати. Один из спасшихся от пожара сказал, что "кемалисты оцепили армянский квартал и начали поджигать дома при помощи бомб и керосина".

Константинопольский корреспондент "Манчестер Гардиан" телеграфировал 20-го, что после опроса беженцев, прибывших из Смирны, у него создалась уверенность в том, что поджог был совершен умышленно турками. Один из свидетелей видел, как турецкие солдаты лили керосин.

Американские свидетели, прибывшие 20-го в Константинополь на борту эсминца "Симпсон", в один голос возлагали ответственность за катастрофу на турок. Эти беспристрастные свидетели заявили: *"Кемалисты ненавидят армян гораздо сильнее, чем греков. С момента вступления в город турки решили истребить армян. После того, как пожар бушевал уже в течение нескольких часов, ветер внезапно переменял направление с севера на юг и искры полетели в европейский квартал. Тогда турки поняли свою ошибку; кемалисты отнюдь не собирались уничтожить весь город, за обладание которым они боролись на протяжении долгих лет; причем борьба эта стоила им больших жертв и людьми и деньгами"*.

Американские моряки из циркулировавших по городу патрулей сообщают, что они видели, как турецкие солдаты поджигали дома. Константинопольский корреспондент "Морнинг Пост" телеграфировал 19-го: "Сопоставив заявления целого ряда беженцев: англичан, сербов и граждан других национальностей, принадлежащих к культурным слоям населения, я считаю необходимым заявить, что все они в один голос утверждали, что поджог был совершен нерегулярными турецкими войсками при соучастии регулярных войск и при очевидном попустительстве военных властей"⁷.

Затем в книге Рене Пюо приведены факты о варварствах, происходивших в двух пригородах города Измира. Так например о преступлениях совершенных в пригороде Бурнабат мы читаем: "Турки не только отдали на поток и разграбление Бурнабат, но и зверски вырезали все христианское население, вплоть до греческих и армянских служанок английских семейств этого поселка. Господин Сайкс, один из главных британских резидентов, видел, как турки вырезали 26 несчастных служанок. Другая партия служанок, 20—25 девушек, искала убежища в одном английском имении, но безуспешно: девушки были там настигнуты и убиты после гнусных надругательств"⁸.

Ознакомив редакцию еженедельника "За рубежом" с работой Рене Пюо я в то же время писал в письме, что приведенные французским автором ценные сведения показывают, насколько недобросовестны и лживы авторы-туркофилы, пытающиеся сфальсифицировать историю преступлений совер-

---

⁷ Там же, с. 13—15.

⁸ Там же, с. 18. Достоверные и подробные сведения о разорении Измира и резне христианского населения опубликовал знаменитый американский писатель Эрнест Хемингуэй, находившийся в то время в Измире в качестве корреспондента канадской газеты "The Toronto Daily Star" (см. Ernest Hemingway. In Our Time. New York, 1930). Из книг вышедших в последующие годы заслуживают упоминания работа М. Овсепян "The Smyrna Affair" (N. Y., 1966, 1968, 1972 гг.) и еще ("Smyrna, 1922, Destruction of a City" (N. Y., 1988).

шенных в Измире в 1922 году. Автор справедливо указывает, что в лагере откровенных фальсификаторов оказались многие государственные деятели ряда государств, в частности Франции, и также руководители Госдепартамента США, которых интересовала не историческая правда, а политическая выгода. Автор отмечает и то обстоятельство, что страны Запада проявили по отношению к кровавым Измирским событиям чудовищное равнодушие. Вот почему он завершает свою книгу следующими строками. "Если солидарность между людьми — не пустое слово, если на этой грешной земле есть все же еще что-то кроме борьбы политиканов и финансовых дельцов, то да прекратится ненависть и соперничество среди христиан Запада перед лицом этого огромного бедствия, да искупит Европа свой *преступный эгоизм* лояльным и большим вкладом в дело милосердия"⁹.

Слова, сказанные Рене Пюо годы назад о "преступном эгоизме" стран Запада удивительно современны и в наши дни. Дело в том, что несмотря на провозглашаемые повсюду гуманные идеи и горячие проповеди о праве наций на самоопределение, очевидно, что в США и в ряде европейских стран "туркофильство" вновь стало преследующей крупные стратегические цели государственной политикой. Разве случайно, что от взгляда многих западных политиков "ускользает" то обстоятельство, что несколько не изменив своей сущности очень оживился выступающий теперь уже под видом "политики" хорошо нам известный пантюризм?

Полагаю, что очень характерно, например, то обстоятельство, что выдвинутая в свое время младотурками идея создания "Кавказского дома" и сегодня находит широкое распространение в различных слоях турецкого общества и среди

---

⁹ Протурецкая позиция правящих кругов Франции нашла откровенное выражение, например, в статьях и информационных материалах, напечатанных во второй половине сентября 1922 года в известной парижской газете "Фигаро".

тех кавказских горцев, националистов, которые действуют против России.

Завершая сказанное о полемике, считаю нужным заметить, что наша главная цель напомнить о кровавых событиях, происшедших десятки лет назад и исполнить свой нравственный долг, храня память о десятках тысяч жертв — греках и армянах¹⁰. Это особенно важно сделать сегодня, когда некоторые армянские политологи исходя из каких-то прагматических соображений, пытаются обойти молчанием как героические, так и трагические эпизоды истории нашего народа.

Чтобы сделать картину совершенных в Смирне преступлений непреложной, считаем важным привести оставленное в письме свидетельство епископа Трдата Паляна (бывшего долгие годы епархиальным начальником армян Кесарии, известного арменоведа), обо всем увиденном и пережитом.

ПИСЬМО, НАПРАВЛЕННОЕ ПАЛЯНОМ В ВЕНУ, СВОЕМУ
УЧЕНИКУ, ВОСПИТАННИКУ УЧИЛИЩА ЖАРАНГАВОРАЦ,
ДАНТИСТУ ВААНУ ИСПЕЧЕРЯНУ.

В первых числах сентября 1922 года я прибыл из Магнисы в Измир с намерением остановиться в доме моего брата, полагая, что даже если Мустафа Кемаль войдет в Измир, там не произойдет никаких инцидентов, и мы спокойно переждем там, однако наши помыслы, к несчастью, оказались напрасны. От варварства Мустафы Кемалья и его незаконных войск я, как и все армяне, подвергся величайшим гонениям и грабежу. Страдания Измира были велики, войска Кемалья предали огню весь армянский квартал; когда очередь дошла до нашего квартала, то, как это делалось с другими домами, так же и к моему дому было подогнуто три-четыре автомобиля, и все привезенное мной из Магнисы имущество — деньги, большую коллек-

---

¹⁰ По данным Вагинака С. Бюрата число жертв среди армян после падения Измира составило почти 35000 (см. его работу в рукописи, находящуюся в архиве Института истории АН Армении).

цию марок, собранные и исследованные более чем за 30 лет этнографические материалы, два моих дорогих персидских ковра, мои клобуки, пилоны, повязки, епископский панагий, крест и все облачения, и ризы, бумажные и пергаменные древние рукописи и 600 печатных книг, 40 мешков изюма, принадлежавших моему брату и также домашнюю утварь, и прочее, погрузив все в автомобили, взяли и увезли, а дом тотчас же, поднеся с одного края огонь, подожгли, и, как я сказал, так поступали с домами и других армян. Оттого я был принужден незаметно бежать из дома в одном грязном пальто; так поскитавшись несколько дней по улицам, пробавляясь одним хлебом, мы пришли наконец в какой-то дом на утесе, где передохнули, а дней через десять — пятнадцать мы с большими трудностями попали на греческое судно и добрались до Афин. И еще, в один из дней в Измире я был арестован.

Теперь более трех месяцев я пребываю в Афинах в жалком положении. Узнав об этих моих обстоятельствах мне в помощь прислали небольшие средства из Иерусалима, Константинополя, Парижа, Египта, отчего я и обрел теперь некоторый покой, и я не забуду эти милости, что были сделаны мне. Теперь я провожу свои дни в одной из келий при армянской церкви в Афинах, вместе со своей бедной сестрой, которая готовит мне пищу, а брат мой пропал в Измире, со своим зятем.

ЕПИСКОП ТРАДАТ ПАЛЯН

29 ЯНВАРЯ, 1923. АФИНЫ. АРМЯНСКАЯ ЦЕРКОВЬ

P. S. Если возможно, содержание моего письма целиком передай члену конгрегации Венских Мхитаристов отцу Нерсесу Акиняну.

Издано в извлечениях Н. Акиняном. —
Հանդես Ամսօրեայ, 1923, էջ 551-552.

А.

МУСТАФА КЕМАЛЬ ПАША О ГЕНОЦИДЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1915-1916 гг.

Принятое в мае 1998 г. решение нижней палаты Национального собрания Франции — признать Геноцид армян — вызвало как известно, большой переполох и шум в Турции. Официальные круги страны выступили с резкими нападениями против тех, кто говорит или пишет о том, что в 1915-1916 гг. в Османской империи был совершен Геноцид западных армян. Турецкие власти считают *врагами Турции* всех, имеющих такое мнение.

Однако возникает вопрос: почему в Турции "забывают", что еще в 1926 г. факт Геноцида армян публично признал также ярый националист *турок*, почти обожествленный в современной Турции Мустафа Кемаль Ататюрк ("отец турок"). Дело в том, что основатель Турецкой республики и ее первый президент Мустафа Кемаль 22 июня 1926 г. в Анкаре в интервью, данном швейцарскому журналисту Эмилио Гильдербранту, говоря о варварствах младотурок в 1915-1916 гг., подчеркнул: *"Младотурки должны были ответить за несколько миллионов наших подданных-христиан, которые были жестоко изгнаны из своих родных очагов и уничтожены"*. (Young Turkey, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven in masse from their homes and massacred).

Эти строки были опубликованы в газете "Лос-Анжелес Игзаминер" от 1 августа 1926 г. Прошло много лет, но никто не опроверг эту публикацию.

Известный французский публицист Поль дю Взу в ряде своих исследований, в частности, в работе "Бедствие Алек-

сандретты", вышедшей в Париже в 1938 г. на французском языке, писал, что Мустафа Кемаль паша 27 января 1919 г. в своих показаниях, о главарях младотурок Энвере, Талаате, Джемале и их соучастниках, данных на военном трибунале в Стамбуле, говорил что *"они установили все виды деспотии организовали депортацию и резню, сжигали грудных младенцев, обливая их керосином, насиловали женщин и молодых девушек на глазах у связанных по рукам и ногам родителей, вырывали девочек из рук отцов и матерей, отбирали движимое и недвижимое имущество и высылали находившихся в Месопотамии в жалком положении людей, применяя в дороге всевозможные жестокости. Они сажали тысячи невинных людей в лодки и топили их в море. Через своих людей они объявляли о необходимости принятия мусульманства... Они заставляли оголодавших стариков месяцами идти, погоняя их на принудительные работы... Женщин бросали в публичные дома, ставили их в такие условия, которые не имели прецедента в истории ни одного народа"*.

Как видим, Мустафа Кемаль безоговорочно принимал факт Геноцида армян. Почему? Во всяком случае не потому, что был врагом Турции. Может быть он был арменофилом? Это, разумеется, тоже исключено. Общеизвестно, что в 1920-1922 гг. Кемаль паша осуществил против армян и греков политику жестокого Геноцида. Достаточно вспомнить лишь приведенные в предыдущей главе факты о варварствах совершенных кемалистами-националистами в 1920-1921 гг. в Западной Армении и в 1922 г. в Измире (Смирне).

Не считаю лишним отметить также следующее обстоятельство. В государственных архивах кайзеровской Германии — союзницы Турции в Первой мировой войне, хранится множество секретных и строго секретных документов, значительная часть которых была опубликована Иоганнесом Лепсиусом еще в 1919 г. в известной книге "Германия и Армения" (на немецком языке). В этих документах неоднократно гово-

рится о том, что в 1915-1916 гг. правительство младотурок-иттихадистов в соответствии с *заранее разработанным планом, самыми жестокими методами осуществило Геноцид западных армян. Возникает вопрос: почему же доныне ни один турецкий историк не опроверг эти документы?* Заметим, что не опровергнуты также архивные документы такого же рода, которые были опубликованы в Австро-Венгрии и Болгарии. Известно, что в период войны 1914-1918 гг. эти два государства также были союзниками Турции и, естественно, не могли сочинить подложные документы против дружественной державы.

Известно, что в государственных архивах России, Франции, Соединенных Штатов и некоторых других стран также хранятся богатые материалы о Геноциде западных армян 1915-1916 гг., значительная часть которых уже опубликована. Существует множество неопровержимых фактов и свидетельств беспрецедентных преступлений турецкого правительства, оставленных в воспоминаниях и трудах современников и очевидцев великой трагедии — И. Лепсиуса, А. Вегнера, И. Штюрмера, Джеймса Брайса, А. Тойнби, Ю. Веселовского, В. Гордлевского, Г. Моргентгау, Г. Гиббонса, А. Барби, Ф. Нансена, Г. Палакяна, Константинопольского патриарха западных армян архиепископа Завена и других, а также в вышедших позже на многих языках исследованиях, число которых довольно велико (см. Геноцид армян 1915-1916 гг. Библиография. Ереван, 1995 г.).

ЗЛОДЕЯНИЯ КЕМАЛИСТСКИХ ВОЙСК В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В КОНЦЕ 1920, В НАЧАЛЕ 1921 гг.

Осенью 1920 года восточная армия кемалистской Турции, которой командовал шовинист и расист Кязим Карабекир паша вторглась в Восточную Армению, имея целью не только уничтожить государственность страны, но и осуществить Геноцид восточных армян. При этом, согласно полученным из Анкары распоряжениям, эти преступные планы воинствующий паша должен был держать в строгой тайне, являясь под маской миротворца. Как верно заметил историк В. Дадрян, в вышедшем в 1995 году на английском языке объемистом труде "История Геноцида армян", этот поход турецких войск вызвал большое воодушевление среди бежавших за границу младотурецких главарей, палачей армянского народа — Талаата, Энвера, Джемала паши и других. Примечательно, что они послали Карабекиру приветственные послания.

Известно, что кемалистам не удалось осуществить свое намерение, так как 11 Армия Советской России решительно встала на защиту векового друга России — армянского народа и заставила отступить из Ширака и других областей этих новых губителей армян. Но, к сожалению, турецкие войска и на этот раз успели совершить немало злодеяний и варварств.

О кровавых действиях кемалистов в Восточной Армении сохранился богатый материал в Национальном архиве Армении. В данной публикации, однако, мы представляем только часть из них. Они содержат важные сведения о трагических событиях и, в частности, о массовых убийствах, происшедших в Александропольской и Ахалкалакской провинциях и соседних районах. Особенно ценны доклады и отчеты, составлен-

ные различными официальными органами власти Советской Армении, а также показания людей спасшихся от погромов, очевидцев и другие материалы.

Архивные материалы содержат также интересные свидетельства иностранных граждан. Румын Василий Ионеско описал как свидетель зверства, совершенные турками в Карсе и Александрополе. Об убийствах имевших место в Джаджурском районе сообщает важные сведения представитель действующего в Каракилисе американского комитета Чарльз Ф. Грант, сотрудник министерства связи Грузии — Костановили и другие. Публикуемые документы хранятся в Национальном архиве Армении. В отдельных случаях в них сделаны небольшие, не относящиеся к предмету обсуждения сокращения, отмеченные отточием. Мы избегаем унифицирования собственных имен и терминов. Отсутствие примечаний о том, что документ представлен в переводе, означает, что публикуется подлинник.

Мы сочли лишним составление библиографических справок о публикации документов, читатели наших изданий знают, где их найти.

Объяснения к снимкам трупов пострадавших от турок армян в Большой Караклисе и в окрестностях

Снимки произведены 1–4 ноября 1918 года через пять месяцев после разыгравшихся событий.

Отступая под давлением турок, армянское население и войска собрались в Большой Караклисе, по взятии которой турки произвели правильно организованное уничтожение рослого мужского элемента армянского населения. В Большой Караклисе осталось около 1500–2000 солдат и офицеров (по словам местных жителей), армян которые принуждены были сдаться в плен. Доверившись туркам они сдали свое оружие, а многие в знак соево миролюбивого отношения привязали на руки белые повязки.

Собрав в одно место все рослое мужское население от 17 до 50 и более лет, турки учинили над ним ничем не описуемую жестокость. Связав веревками руки несчастных жертв они партиями вели их на расстрел. Уничтожение народа производилось в оврагах, высоких горах, ущельях, окопах, стараясь таким образом создавать условия при которых можно было предположить смерть при боевой обстановке. Одну партию связанных мужчин в 400 человек турки повели по железнодорожному полотну к берегу реки БАМБЕК к местечку, называемому "ИСТОЧНИК БАДАЛА", и там расстрелом, штыками, прикладами с береговой высоты бросили вниз и там не погребенные находились до сдачи Большой КАРАКЛИСЫ армянским частям. В этой партии преобладало мирное население. Человеческие кости валялись кругом, разгрызанные собаками и дикими зверьми.

Все серии первой, картине 1-й видны веревки, которыми были связаны жертвы; в картине второй той же серии видны черепа и кости у берега реки БАМБЕК.

Вторая серия представляет собой снимки убитых в самой Большой Караклисе. В Большой Караклисе имеется маленький овражек недалеко от леса; у этого оврага убито до 600 человек солдат армян. Они связанные, были поведены к оврагу, на одном берегу которого оставили армяны, а на другом поставили пулеметы и с этого берега пулеметным огнем расстреляли всех. Произведено 6 снимков 2-й серии.

В 3-й картине ясно виден убитый вольноопределяющийся 2 Армянского полка перед ним сумка, полотенце. В 5-й картине видны из под земли части человеческого тела связанные друг с другом веревкой.

6-я картина представляет общий вид вышеописанного оврага. Руки всех убитых в этой овражке были связаны веревкой, проволокой, ремнями и т.д. Все это видно во всех картинах 2 серии. 3-ю серию представляет снимок убитых 12 офицеров, которые были связаны друг с другом толстыми веревками, отведены в лес и там расстрелены. Труп 1-го справа Подпоручик АВАКЯНЦ; 2-го — прапорщика АРУТЮНЯНЦА; 3-го прапорщика ГАЗИЯНЦА. Остальные трупы находились глубоко в могиле и вследствие сильного разложения не были вынуты. Все они похоронены местными армянами в одной братской могиле недалеко от места расстрела в лесу. В 4 серии две картины — это трупы так называемых железнодорожников: На третий день взятия Б. Караклисы турки объявили, что железнодорожники вышли на работу и что гарантируют им личность. Доверчивое население собралось и турки связав их, повели за семь верст от Б. Караклисы на высокую гору, с вершины которой начинается ущелье, называемое "МЕЦ-ДЗОР". Там они были перебиты в количестве более 400 человек и оставлены непохоронены по сне время. Много трупов ливнем унесено по ущелью вниз и все ущелье с высоты до подножья усеяно трупами. Первая картина это общий вид ущелья; 2-я картина — отдельный вид, где видны веревки. Кости многих разедены зверьми, одежда разбросана. Картина 5-серии представляет

снимки с зимовника КАРАКАШИЯНЦА недалеко от сел. ГАД-ЖИ-КАРА. В этот зимовник из Караглисов были приведены связанные мужчины и загнаны в этот зимовник. Зимовник был подожжен и люди заживо сгорели, те которые случайно выбегали из зимовника, турецкие аскеры, стоявшие тут и любовавшиеся неопишным зрелищем, расстреливали. В настоящее время недалеко от зимовника находятся три глубокие могилы, наполненные трупами. Картина 1-я и 2-я представляют внутренний вид зимовника, 3-я же картина представляет общий вид.

Недалеко от селения Дарбас, Кишлаг и многих других перебиты также много армяны. Все убитые приведены из Большая Караглиса. По приблизительному подсчету местного населения убито до 5000—7000 человек. Большинство женщин и девиц изнасиловано, имущество большую часть разграблено.

ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 51, 52.

№2

Копия телеграммы из Караглиса [в] Эривань Командарму

17 ноября, 1920
Ереван

Прибывший 17 ноября из Караглиса бежавший из Калтахчи 65-летний Вардан Африкян дал следующие сведения: "14 ноября после обеда турки вошли в селение Калтахчи с одним орудием, большим количеством пулеметов. Убитых и раненых с ними не было. Мы встретили их хлебом и солью. Они объявили, что[бы] мы не боялись и не бежали, так как они имеют дело с турецкими армянами. На наше предложение приготовить обед для войска они [ответили] отказом, говоря что по-

бедают завтра. До наступления сумерек они окружили селение и потом потребовали сельского священника и трех влиятельных сельчан и, забрав их с собой со своими войсками, ушли по направлению Малый Капанак, оставив оружие в селении. 15 ноября во время обеда турки опять пришли большими силами и тремя колоннами. Одна колонна вошла в Калтахчи, другая ушла на Карабая, а третья на Ахбулаг. До наступления сумерек они держали селение в осажденном положении, а вечером потребовали у старшины собрать всех сельчан и даже детей, стариков и женщин, будто бы для регистрации, грозя тем, что кто не представит или будет скрывать будет повешен, а дома их будут сожжены. Собрав всех, они выделили всех мужчин и партиями по 20 человек, в сопровождении семи аскеров отправили куда-то. Эти партии они загоняли в дома и там резали. Они отобрали у всех ножи и деньги после чего по 4 вводили в дом и кололи штыками. После первого штыкового удара я с криком бросился на пол. Остальные начали падать на меня и таким образом аскеры не могли узнать, что я жив. Из под трупов я слышал крики и стоны убиваемых женщин и детей. Очевидно, после расправы с ними, они начали резать женщин и детей. Во время резни последних было уже темно, и турки зажгли свет. Ругая раненых, они добивали их штыками. Таким образом, они вырезали все село от мала до велика. Ночью мне удалось выйти из под трупов и через дома, которые также были полны трупами, выйти на край села. Турки развели костры и ликовали. Я кое-как, незаметно удрал в сторону Малого Капанака и, пройдя три версты, завернул в сторону селения Авдибек и 16 ноября на рассвете пришел в Амамлы". О противнике никаких сведений он не мог дать.

Селу

ф. 200, оп. 1, л. 602, л. 322.

Копия телеграммы из Караклиса Командарму

17 ноября, 1920

Оперативная сводка 16 ноября к 20 часам. Наша разведка выяснила, что селения Калтахчи и Ахбулаг находятся в руках противника. Разведчики противника доходили до с. Налбанд и требовали приготовить место на 800 человек. Противник из селений Кулиджан и Топа[r]лу потребовал 15 человек. По словам женщины, бежавшей из Калтахчи противник дважды занимал это селение, устроил резню всего населения, не щадя даже женщины, детей и стариков. Выясняется, что в боях 16 ноября противник потерял большое число убитыми и ранеными, которых не успели убрать. Посланные 16 ноября в Меймех разведчики вследствие тумана ничего не заметили. 17 ноября посылаю конных разведчиков в сторону Ново-Михайловки.

*Сепу**Верно: Подполручик**Генерал от инфантерии Назарбеков**ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 307.*

Оперативная сводка штаба командующего войсками

17 ноября, 1920

ДЖАДЖУРСКИЙ ОТРЯД

Нашей разведкой выяснено, что противник вновь занял с. с. Калтахчи и Ах-Булаг. В селении Калтахчи турки вырезали поголовно все население. В боях 14 и 15 ноября, по получен-

ным дополнительным сведениям, противник понес большие потери ранеными и убитыми, трупы которых не успел убрать. Ночь на участке отряда прошла спокойно.

ВАШ-АБАРАНСКИЙ ОТРЯД:

Турки заняли и подожгли с. Хинвали, выгнав жителей в с. Чирахлы, где и сожгли их в сараях.

Капитан (подпись)

Штабсь-Капитан (подпись)

ф. 200, оп. 1, д. 602, л. 321.

№5

Показание служащего в московском комитете Арама Люликяна о положении в Карсе

23 декабря 1920

Ереван

Люликян скрывался в Карсе у американцев и бежал 9-го декабря с/г. По словам его после того как турки вошли в Карс, войска и банды начали немилосердно, без различия пола и возраста грабить и убивать армян. Количество жертв насчитывается до 15-ти тысяч человек. Спасшихся случайно мужчин систематически собирают и отправляют в Сарыкамышь. До бегства Люликяна всего из города и района, от 15-ти до 60-ти летнего возраста мужчин, отправлено до 30-ти тысяч. Турецкие офицеры и аскери насилуют женщин-армянок и делают с ними вообще все, что хотят. Теперь в городе мужчины почти нет; оставлены лишь специалисты, которые эксплуатируются всюю, и десяток друтой, нашедших приют у американцев или в других безопасных местах. Все имущество армян отобрано, и все, что возможно отправляется в Эрзерум.

Из Эрзерума и его районов в Карс стали прибывать турецкие купцы, в руках которых ныне находится вся торговля. Никакие денежные знаки, кроме турецких банкнотов, хождения не имеют.

Американский комитет работает, но весьма ограничен в своих правах и действиях. В последнее время из служащих комитета отправлено в Эрзерум до 90 человек. Сирот пока не трогают. Никакие политические партии не работают. В начале турки обещали гражданскую власть в городе передать коммунисту, товарищу Бабаджаняну, но за несколько дней до бегства Люликяна, Бабаджанян с сыном был арестован турками, и есть слухи, что они направлены в Эрзерум. В Карсе стоит около трех рот пехоты; огнестрельные припасы крепости вывозятся в Эрзерум.

Опрашивал Начканцелярии Наркоминдела

п о д п и с ь (В. Тербян)

С Армянским текстом верно:

Секретарь делегации ССР Армении

17 февраля 1921 года

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 35.

№6

Из доклада Александропольского Ревкома Ревкому Армении

25 декабря 1920

Александрополь

В городке настроение тревожное, вот уже больше двух недель как вывозится из города все решительно: сельскохозяйственные орудия, паровозы, телеграфные и телефонные аппараты, автомобильные части, машины, мебель и т. д. Словом,

все имущество горожан вывезено; уезд совершенно опустошен: весь скот утнан, население частью вырезано, частью разбежалось. Теперь же, когда из города ими вывезено все имущество, и народное хозяйство вконец разорено, они предъявляют нам без конца те или иные требования не с целью что-либо взять у нас, а с тем, чтобы обострить наши взаимоотношения и создать повод к конфликту.

*Член ревкома М. З а в а р я н
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 11 и
д. 33, л. 1.*

№7

Из докладной записки, представленной Ревкому ССР Армении

28 декабря 1920

Ереван

Перевод с армянского

В Александропольском уезде и Ахалкалакском районе вырезано около 30 селений, часть успевших спастись находится в самом бедственном положении. Продовольствие в городе все спрятано из-за опасения реквизиции турками... В деле конфискации и реквизиции турки превзошли самих себя. Вывозится решительно все, даже картины религиозного содержания... На улицах, не довольствуясь своим обмундированием, они грабят даже среди белого дня граждан у которых более или менее хорошие башмаки или пальто... В первое время их хозяйничанья была послана в Эрзерум масса молодежи от 17 до 28 лет. По сведениям прибывших из Карса, их раздели до гола, вместо одежды дали мешки и заставляют работать в такие холода, конечно массы умирают от голода и от холода. К

Красной армии отношение турок враждебное, хотя они и пытаются скрыть это. Один офицер открыто заявил мне, что русских большевиков нужно резать.

*Великая Октябрьская соц. рев. и победа
Сов. власти в Армении. Сборник документов
и материалов (далее — Сборник документов)
Ереван, 1960, с. 438—439.*

П о д п и с ь

№8

Показание игдирского учителя Хштояна о событиях, имевших место в городе Карсе

29 декабря, 1920

Ереван

Хштоян бежал из Карса вечером 7-го декабря. Во время занятия турками Карса ему удалось скрыться у американцев. По занятии ими города, войска три дня непрерывно занимались безнаказанным и безжалостным истреблением, грабежами и насилиями над населением.

По истечении трех дней пашой было приказано, надо полагать, Кязим Карабекиром (т. к. он первый вошел в город) очистить город от трупов. Армянское население лишилось всего своего имущества и живет в ужаснейшем положении. В Карсе, еще при Хштояне, были случаи голодной смерти. Турецкое командование реквизировало все топливо; даже Американские учреждения оставлены без дров. После трехдневной резни массовые убийства прекратились, частичные же грабежи, убийства и насилия по прежнему продолжались. Аскеры по вечерам врываются в дома и требовали женщин. Американские учреждения также не были ограждены от подобных

ночных визитов аскеров. Хигоян сам был очевидцем одного случая, когда аскеры вошли в дом американцев и насильно увели скрывавшихся там двух женщин и лишь через два часа вернули их обратно.

Все мужчины от 18-ти до 30-ти летнего возраста турками собраны, одежда их отобрана, а сами направлены в Сарыкамыш. По словам одного русского, принятого турками за армянина и возвращенного обратно, положение военнопленных и насильно уведенных в Сарыкамыше ужасное: как у офицеров, так и у солдат все обмундирование отнято, взамен выданы приспособленные к ношению мешки; всех гонят на постоянные тяжелые работы, выдают им лишь полфунта хлеба и иногда рисовую похлебку.

*Опрашивал начканцелярии Наркомадела В. Т е р б е я и
С армянским текстом верию:
Секретарь делегации ССР Армении (подпись)
17 февраля 1921 года
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 38.*

№9

К о п и я

Эриванскому Ревкому, копия Александропольскому Ревкому, товарищу Александропольскому уездному комиссару и всем и всем.

1 января, 1921

Кафтарлы

26 декабря минувшего 1920 года, в селении Кафтарлы прибыл турецкий отряд, состоящий из 36-го турецкого охотничьего полка...

Кямальское движение, как национальное движение с самого начала открыло перед нами свою политическую цель, всецело заключающуюся в разорении Армении, будь она Дашнакская или Советская, в уничтожении армян, без различия партий...

Продукты продовольствия совершенно вывезены, весь скот утнан, люди в испуге разбежались по лесам, села окончательно разрушены, черные тучи нависли над печальной армянской действительностью, гибнет народ, гибнет богатство, приближается суровый призрак голодной смерти, тем более, что впереди ничего хорошего не предвидится...

Комиссар (подпись)

7 марта Москва

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 21.

№10

Предревкома товарищу Касьяну

2 января, 1921

Нейтральная зона

В последнее время отношение турок к мирному населению резко изменилось к худшему, они никакими средствами не брезгают, чтобы окончательно разорить и поработить народ. Из оккупированных ими районов и Нейтральной зоны ежедневно к нам прибывают жители и жалуются на непрекращающиеся убийства, грабежи и насилия турок. Кроме того, прибывшие 1-го января крестьяне сообщили, что турецкое командование, впервые прибывшее в район оккупации собрало со всех жителей так называемую "байру" и вместо отобранных продуктов и имущества выдавало квитанции, кои вместе с другими, свидетельствующими об этом факте, документами,

хранятся у них. Ныне на смену первой прибыла новая власть, которая вовсе не считается с предъявляемыми ими квитанциями, вновь требует "байру".

Сегодня ночью от комиссара 4-го участка получил сообщение об ужасном терроре, которому подвергнуто несчастное крестьянство; турки приходят в беззащитные села, основательно грабят и затем немилосердно убивают жителей. За последние несколько дней, в одном только 4-ом участке, количество убитых крестьян насчитывается более 200. Своими мерами мы не в состоянии противостоять этим ужасам. Просим принять все зависящие от Вас решительные меры, дабы вынести из этого кошмарного положения несчастных, разоренных крестьян.

*Помощник комиссара Г А Л О Я Н
С армянским текстом верно:
Секретарь делегации СС Армении
17 февраля 1921 г.
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 29.*

№11

Показание Мариам Заварян по делу ограбления турками у Джаджурского перевала эшелона армян-беженцев

10 января, 1921

Ереван

На станции Санани и в прилегающем районе беспорядочно разбросано шесть тысяч беженцев-армян. Грузинское правительство категорически отказало им в беспрепятственном проезде через Грузию.

Сананская грузинская администрация заявила, что если вскоре Армянское правительство не примет соответствующ-

щих мер, то она сама вынуждена будет выдворить беженцев из грузинской территории.

М-м Заварян, которая по делам беженцев 21-го января из Тифлиса прибыла в Караклис, обратилась местному Ревкому, чтобы он предпринял срочные меры по перевозке несчастных санаинских беженцев в Армению. Караклиссский Ревком не будучи уполномочен разрешить этот вопрос, предложил Заварян обратиться в Эривань Предревкома, товарищу Касьяну, а сам тем временем отправил из Караклиса в Александрополь поезд в составе пяти вагонов, переполненных беженцами. В этом же поезде следовал Караклиссский представитель турецкого командования со своими сопровождающими.

Благодаря снежным заносам, и тому, что паровоз был засыпан снегом, поезд у Джаджурского перевала стоял два дня. Узнав об этом турецкая охрана и банды совершили нападение на поезд и ограбили беженцев, многих из них оставив в одном нижнем белье. Объятое ужасом беженство, через своего нарочного обратилось в Караклиссский Ревком, умоляя прислать им второй паровоз, который повезет их обратно в Караклис, при этом они указывали на то, что дальнейшее пребывание их в Джаджуре будет сопряжено с поголовным истреблением их турками. Ревкомом паровоз был отправлен, и терроризованные беженцы в жалком виде возвратились в Караклис.

МАРИАМ ЗАВАРЯН

С армянским текстом верно:

Секретарь делегации ССР Армении

17 февраля, 1921

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 31.

Телефонограмма, срочно

Председателю Ревкома Армении товарищу Касьяну

11 января 1921

Мец Архполы

Перевод с армянского

Сообщаю, что 11-го числа в 11 часов утра, 12 турецких аскеров напали на селение Еканляр и между нами и пришлыми произошла перестрелка, длившаяся пять минут, после чего аскеры все оставили и удрали, жертв нет ни с одной стороны. Прошу отправить Ваше распоряжение Александропольскому турецкому командованию, чтобы положить конец подобным происшествиям, повторяющимся вот уже который раз и могущим иметь серьезные последствия. Положение жителей в захваченных местностях крайне плачевно, следующие за грабежами убийства стали обыкновенным явлением. Почти массовым. Жду Вашего распоряжения.

*Нейтральная зона**Председатель Ревкома**Григор Тер Сарепяни**ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 24, 25.***Показание члена Александропольского ревкома****Нагапета:**

14 января, 1921

Алек-поль

Весь уезд разделен на 8 участков, из которых 4 находятся на другом берегу Арпачая и которые совершенно пусты.

I-й участок имеет 34 села, из этих селений остались в полуразрушенном виде только 4: Караклис, Дюзкенд, Тападоллак и Диарчи. В остальных селах нет ни людей и ни одного животного. Число взятых пленных из этого района доходит до 8000. Изнасилованы все женщины, не щадя даже 12 летних девочек. Были случаи, я сам видел, как возами (арбами) из села везли сено, под сеном спрятаны были 2-3 женщины.

В II участке захвачено (занято) только село Голгат и Кулиджан, они совершенно разрушены. В этом районе убили 150 человек. Число пленных-200. Изнасиловано 90% женщин. Кроме награбленного взято 1/8 из всего скота и имущества. Последнее время в с. Кавтарлу убили 10 наших партийных товарищей.

В III участке нас никого совершенно не допускали. Жителей 15 деревень этого района переселили в д. Чифтали, ограбив при этом все их имущество. Уведены пленные, но куда именно неизвестно.

В IV участке из 39 деревень остались: Моллагекча, Нарум, [Ором] Млагитлу и в них только женщины. В остальных деревнях нет никого. После того, как деревня разграблялась она предавалась огню. Кроме этой деревни все остальные совершенно уничтожены. Из всего уезда угнано скота 300000 голов, из них 200000 к Башкадикляру — в район Карса, остальные проданы на этой стороне.

Число уведенных из города и уезда пленных 14140 чел., убито 4845 чел., изнасиловано женщины и девушек более 25000. Количество награбленной пшеницы и муки больше полутора миллиона пудов. Можно сказать, что у нас нет уезда. Из населения уезда в 75 тысяч осталось 15 тысяч, нет никакого имущества. Всюду пустыня. Из нашей милиции никто не может войти в уезд, их или убивают или они исчезают бесследно. Убито до сих пор 22 милиционера, из них 13 партийных. Также убили 2-х комиссаров, при уводе в плен не жалеют также партийных наших товарищей — взято их в плен больше 30. По

ночам входят в дома, грабят, женщин насилуют, а мужчин выводят и убивают. Положение ужасное.

*Член Ревкома Н а г а п е т
С подлинным верно:
Секретарь делегации ССР Армении
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 4.*

№ 14

Из показания перебежчика из Карсской области Геворка Геворкянца

24 января 1921

О турецких зверствах в Карсской области могу показать следующее: вообще турки-кемалисты относятся к христианам враждебно, за исключением молокан. Все молодые, как мужчины, так и женщины скрылись от турок. В городе Карсе сейчас можно встретить только стариков, которых чаще гонят на принудительные работы. Относительно отправки армян в Эрзерум скажу следующие факты: после взятия Карса через 5 дней турки всех попавших в плен дашнакских солдат количеством 1500 человек отправили в Эрзерум. Затем арестовав всех молодых количеством около двух тысяч, их отправили в 18 вагонах.

После отправки, как показал выше, стали грабить, изнасиловать оставшихся...

10 января в гор. Карс привезли массу раненых и уложили их в местных лазаретах. По словам раненых (конечно турок) между турками и курдами где-то происходят бои и раненые оттуда. В последнее время я был свидетелем, что массу скота, пшеницы отправили из Александрополя в Карс. В пер-

вых числах января из Карса были отправлены войска в сторону Ардагана...

Вообще положение христиан невыносимое. Каждый аскер и офицер считает своим долгом распоряжаться всем по своему усмотрению.

*ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 43 и
д. 33, л. 71, д. 43, л. 33.*

№15

Ревкому Армении, копия Азревкому, Совету народных комиссаров РСФСР, Исполнительному комитету III Коммунистического интернационала, всем, всем, всем

25 января, 1921
Алек-поль

Невыносимый, тяжкий, гнет длительного военного господства, полное уничтожение гражданских прав и невозможность нашей дальнейшей работы по причине созданных в городе и провинции ужасных условий вынудили нас обратиться к вам с настоящим заявлением...

1. За период времени до 1-го января 1921 года из района города Алек-поля и уезда собраны и отправлены в Эрзерум до 15000 рабочих и крестьян, в числе них много коммунистов.

Количество убитых и пропавших без вести доходит 5000.

2. Из 34 сел первого участка Алек-польского уезда уцелели только 4 села, совершенно лишенных мужского населения.

Репрессии и насилия по отношению к оставшемуся в названных селах вымирающему населению — исключительно из женщин — не прекращаются.

3. В четвертом участке уцелело только три села. Разграблено все имущество Алек-польского уезда. Во всем уезде

почти совершенно отсутствует зерно для осеменения. Расхищены все продовольственные запасы из всех складов уезда и даже города. Угнано 300000 голов мелкого и крупного скота.

4. Извлечены и отправлены в Карс и вглубь Турции машины и паровозы депо, железнодорожное имущество, типографические и другие машины...

5. Непрекращаются провокационные убийства или обвинения в таких убийствах. Например, из-за убийства неизвестными аскера, до сих пор арестовано десять милиционеров, один из которых уже умер, сначала хотели расстрелять, но теперь за их освобождение требуют выкуп — 500 золотых лир за каждого. Эти выкупы, как частные, так и имеющие государственный характер, стали системой, и таким образом выжимают последние соки из без того разоренной страны.

Аскерами производятся массовые самочинные аресты граждан. Выводят из домов, раздевают, грабят, изнасиловуют невинных рабочих и крестьян. Собирают и силой отправляют в Эрзерум квалифицированных рабочих и ремесленников...

В подвалах производятся расстрелы...

*Председатель Ревкома М. Григорян и др.
ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 33-37 и
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 2*

№ 16

Показания румынского гражданина Василия Ионеско в
Полномочное представительство ССР Армении в Грузии

27 января 1921

Тифлис

Попав 30 октября минувшего года в г. Карсе в плен к туркам, я видел следующее.

Граждане города во время паники, захватив все свое ценное, хлынули в ущелье по дороге на ст. Мелик-кей для спасения своих вещей и жизни. Было около 11 часов утра, когда турецкий разезд занял высоты над дорогой и одновременно был поднят комендантом крепости белый флаг и послана делегация для представления турецкому паше о том, что армянские войска целиком сдаются. По занятию турками господствующих высот, были ими подняты красный и белый флаги. Народ, увидя это, успокоился, и этим воспользовавшись, турки открыли пулеметный огонь по народу, длившийся более часа. Наконец явились турецкие офицеры и захватили находящихся в здании коменданта крепости людей и погнали на вокзал. В число их и я попал, и по дороге нас забрасывали камнями и сопровождали ругательствами. Масса женщин бросились в реку Карс-чай и там утонули. Видел представителя Америки г. Факса раздетым донага и дрожащим. Нас поместили в городе, 42-х человека в одной маленькой комнате и держали 4 дня без хлеба, после перевели в тюрьму, где в первый день дали по 1 ф. хлеба, но в течение остальных 3-х дней не только не давали хлеба, но даже отказывали давать воды, почему и у многих опухали языки. На 5-й день перевели человек 700—800 в американскую ниточную фабрику, где и нас раздели аскеры догола. Целую ночь ходили к нам с обыском и забрали даже все старье. Пришлось всем укрыться ватой и сверху нитками (в фабрике было их очень много). На второй день нас отправили поездом в Сарыкамыш, а оттуда в Эрзерум. В Эрзеруме первое время было убито несколько человек топорами турчанками за месть, но скоро власти приняли меры. Были случаи изнасилования мужчин. Я, как румын, скоро т.е. после месяца, был освобожден и прибыл в Карс, где жил около 3-х недель. В Карсе я узнал от доктора турецкого Нури-бея, что в городе убито 8 тысяч армян (женщин, детей и мужчин), но по моим наблюдениям число убитых должно быть не менее 10—12 тысяч, так как через месяц еще можно было встретить массу трупов в окрестностях города. Все женщины, исключая 2-х—3-х семей, которых защищали осетины, изнасилованы и заражены. Мно-

гие ныне находятся у турецких офицеров и аскеров, а частью были увезены курдами в свои села. В городе мужчин-армян около 15—20 человек и то работающих у турок. Все магазины армян с товарами забрали турки и торгуют. Дома разграблены дочиства. Последнее время ходили с обыском, будто бы ищут казенное обмундирование и оружие, и под этим предлогом забирали все, что дома находили (столы, стулья, кровати и пр.) и все вывозят в Эрзерум. В нежилых домах снимают рамы и полы и вывозят, а остальную часть разрушают на топку.

Я, как румын, получил разрешение у властей, и собрав уличных сирот 50 детей (а их очень много и каждую ночь мерзнут десятками) привез в Александрополь и сдал в Ревком... 18 января в Александрополе на свалочном месте обнаружено около 100 трупов, в числе коих и находился священник Тер-Хорен. Оказывается, там, когда рабочих гонят на работу, по вечерам крадут 2-х—3-х и убивают за городом. От Александрополя до ст. Налбандлу находятся в руках у турок, и в этом районе по данным уничтожено 140 армянских селений и поголовно вырезаны все мужчины от 18 до 45 лет. Словом, положение армян, оставшихся в этих районах, как и пленных, отчаянное. Пленные многие мерзнут и многие умирают с голода...

В. Ионеско

ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 72—73 и

д. 43, л. 34.

№ 17

Показания очевидца о событиях в Карсе

2 февраля 1921

Ереван

30 октября минувшего года, около часу дня турецкие передовые части без всякого сопротивления со стороны ар-

мянских войск вошли в город Карс. Не преупрежденное властями мирное население оставалось на своих местах за малым исключением... Со взятием города для местного армянского мирного населения началась эпопея кровавых дней, где не было пощады ни женщинам, ни детям. За исключением единичных случаев, как например, убийство еврея аптекаря Рейшана и жены его, убивали исключительно армян. Всех случаев убийств я не в состоянии припомнить, но некоторые отдельные факты, которые глубоко внедрились, постараюсь передать вкратце.

Моя гражданская жена Вера Петровна Сока-Есяянц (старшая сестра милосердия американского 4-го госпиталя) с сестрами милосердия Касаковской Агамаян (очень похожей на русскую) и Шишениной с перевязочным материалом ходили в течение 5—6 дней по домам, чердакам и подвалам, для оказания медицинской помощи раненому населению. Супруга моя ежедневно передавала мне в госпитале, где я скрывался в числе немногих счастливцев, о виденных ею картинах зверств турок. Бывали дома, где она насчитывала до 30 трупов мужчин, женщин и детей. Общее число трупов, виденных ею в течение нескольких дней, доходило до 3-х тысяч человек...

На 8-й и 9-й день взятия Карса лично видел, как в течение 4—5 дней возили на арбах мимо американского 4-го госпиталя трупы убитых мирных жителей. За это время я насчитал до 50 арб с трупами...

На основании виденного мною и сведений, полученных мною от лиц, вполне заслуживающих доверия, в одном городе Карсе погибло от рук турецких гостей до 4-х тысяч мирного населения. Помимо этого, все имущество населения было окончательно разграблено. После резни и окончательного разгрома населения, начались поголовные аресты уцелевших мужчин-армян. Не щадили стариков 80—85 лет. Арестованные были помещены в Карсской областной тюрьме и помещениях в американских мастерских за вокзалом. Часть из них были

раздеты до ареста, а остальную часть раздели в местах заключения. Начальник Карсской областной тюрьмы мне сообщил, что у него содержалось более 3-х тысяч человек. Более этого насчитывалось в американских мастерских. О поголовном снятии одежда с арестованных передавали мне также доктор Тер-Саркисов, помощник комиссара 1-го участка г. Карса Карагедов, студент-медик 4-го курса Адамов, житель города Кагызмана Погос Асоянц, которым удалось освободиться из тюрьмы. Всех арестованных в раздетом виде отправили — часть в Сарыкамыш, а другую в Эрзерум на работы.

Арам Есаянц
ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 67 и
д. 43, л. 33.

№ 18

**Ревком Александропольского уезда ССРА
Председателю товарищу Касьяну**

4 февраля, 1921

Архиваи

Перевод с армянского

Начальник 3-го батальона 36-го полка Таймат Фаик, батальон которого стоит в селе Кафтарлы Александропольского уезда под давлением требует, чтобы жители сел Кафтарлы, Парни, Касмалы и других представили ему благодарственные листки, из коих следует, что местное турецкое командование являлось славным защитником мирного населения, не давшим повода ни для грабежа, ни для хищений, ни для убийств. Требования, которое резко расходится с нынешним состоянием этого народа, несказанный ужас и беды которого обрекают на смерть местное трудовое крестьянство.

Из страха вышеупомянутое требование было выполнено.

Я понимаю, что перенявшее хитрую восточную политику империалистическое турецкое командование желает таким подлым способом повлиять на решения состоявшейся конференции в пользу своей политики; сообщая об этом для соответствующего распоряжения.

Председатель Ревкома (подпись)
ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 23.

№ 19

**Краткие сведения о действиях турок
в оккупированных ими районах и Нейтральной зоне**

**(Из докладной записки Ревкома ССР Армении,
представленной правительству РСФСР)**

7 марта 1921
Москва

Непрерывные насилия, грабежи, убийства над мирным населением, насилия над женщинами. Повсеместный вывоз в Турцию государственного имущества ССРА — разграбление частного добра и хозяйства, угон крестьянского скота, реквизиция последних продовольственных запасов населения.

В Карсе. По занятии города в течение первых трех дней убийства мирного населения, грабежи и насилия над женщинами со стороны турецких войск приняли размеры массового характера. Затем число этих убийств и насилий сократилось и в этих размерах продолжается и поныне. Все продовольственные запасы у населения отобраны, топливо целиком реквизировано и не оставлено даже в сиротских приютах. Мужское население в возрасте от 18 до 50 лет собрано, разде-

то, взамен переодето в подобие костюмов, скроенных из мучных мешков и в таком виде отправлено в Сарыкамыш и далее, где помещенное а самых тяжелых условиях, почти лишенное необходимого пропитания, оно обрекается на суровые принудительные работы.

В Александрополе. Еще худшая картина грабежей, убийств, насилия, реквизиции, подробно сообщенная Наркомвоенном ССРА, Баку, Командарму XI армии.

В Агбулагском и Амамлинском районах. Отдельные отряды вооруженных аскеров врываются в селения, производят грабежи, убийства, насилия над женщинами. 13 октября в 2 часа дня подобный случай имел место в с. Кюлуджа; 26 декабря по занятии турецким отрядом с. Кафтарлы из числа выставленных для его размещения рабочих, девять молодых коммунистов, жителей того же села, по окончании работ были зверски умерщвлены в одном из саманников села, трупы их вывезены на арбе кафтарлинского жителя Степаноса Баджяна, после чего для сокрытия преступления последний был убит также.

В Нейтральной зоне. Делаются неоднократные попытки занятия последней турецкими войсками под предлогом устранения царящей в ней якобы анархии. Отношение турок к населению смежных с зоной районов значительно ухудшается. Пущены в ход все средства для окончательного экономического разорения населения и его порабощения. Под предлогом налогового сбора от крестьян отбирается все их имущество, угоняется последний скот. По окончании одного сбора, тотчас же назначается новый, сопровождаемый грабежами, насилиями, начинающими принимать характер массового явления.

В течение лишь нескольких дней в одном только 4-ом уездном участковом комиссариате зарегистрировано до 200 случаев подобных убийств...

Верно: Секретарь делегации ССР Армении (подпись)
ф. 114, оп. 2, д. 33, л. 80 и
л. 43, л. 17.

К о п и я

Тов. Наркоминделу ССР А р м е н и и

14 марта, 1921

Москва

В ы п и с к а

Из доклада зампредчека Армении по служебной поездке в Делижанский, Каралисский и Александропольский уезды с 20/XII 1920 г. по 10/I 1921 г. В Каралисском у[езде] население ежечасно испытывает ужасы паники благодаря безчинствам турецких войск, расположенных в с. Налбанд и др. Отдельные группы аскеров ежедневно совершают обходы по селениям и требуя берут продовольствие и ценности. Установить отдельные факты мне не представлялось возможности по общезвестным причинам, но все таки я мог зафиксировать следующее:

1) Перехватил два документа — приказы мюдиров с. Кюллюджа и Памб, где аналогично предписывалось сельским обществам немедленно представить из каждого села по 1 барану, масла, 1 серебряных часов и по 1 золотому кольцу для преподношения прибывшему Паше (?). Документы переданы т. Муст. Субхи.

2) В с. Амамлах стояло отделение красноармейцев из Каралисского гарнизона. Начальник гарнизона по своим соображениям вызвал это отделение. В этот же день получилось масса донесений о бесчинствах турецких аскеров не только на Нейтральной зоне, но и за ней (угон скота, грабежи, увоз женщин и др.) На следующий день обратно был послан в Амамы маленький отряд красноармейцев, которые арестовали в с. Вортнав 5 вооруженных аскеров на месте преступления с

шении турецкому представителю в Карахиссе. По этому поводу я имел лично разговор с турецким представителем, который объяснил подобное явление недоразумением.

3) По рассказам очевидцев с. Карал, Карабад, Качаган, Кюлуджа, Спитак, Памб и др. переживают ужасы: турецкие войска держат себя как победители над врагами и вывозят все, что можно передвигать.

4) Александропольский у. из себя представляет более ужасную картину: по донесениям проверенных селений II и IV участков, в этих районах уничтожены 54 селения. Есть селения, где нет даже и собак. Жители частью вырезаны, частью разбежались, а большею частью отправлены через Карс вглубь Турции. Мною были собраны документальные данные, которые впоследствии принужден был уничтожить на ст. Александрополь, в виду грозившей мне со стороны турок опасности.

5) 2 января с. г. получил заявление от 2-х старух-сельчанок жит. с. Аджиназар и Конахкран о том, что из этих селений турецкие аскеры похитили 4-х несовершеннолетних девочек, которые ныне находятся в Александрополе. Принятыми мною мерами удалось установить, что девочки эти находятся в деревне Аршакуни по Карахачской ул. Несмотря на вмешательство местного Ревкома девочки не только не были освобождены, но и совершенно исчезли.

6) 3—4 января получил сведение, что привезены 20 девиц армянок из сел. Турецкие офицеры переодели их в солдатскую одежду, собираются отправить в г. Карс. Энергичные протесты Ревкома ни к чему не привели. Нам хорошо было известно, что девицы эти размещены в вагонах. Нас не допустили осмотреть вагоны. Турецкий комендант единолично вошел в вагон и даже заявил, что там нет никакой женщины.

7) Почти ежедневно турецкое командование требовало по 100 рабочих, которые, поработав день-два, обыкновенно исчезали, по слухам их отправляли в сторону Карса.

8) При мне турецкое командование потребовало от Ревкома в течение суток предоставить 10000 винтовок с определенным заявлением, что в случае неисполнения начнутся повальные обыски. Угроза эта не была приведена в исполнение лишь благодаря вмешательству т. Мдивани и Мустафа Субхи.

9) Александропольский Ревком официально заявил, что многие аресты мнимых дашнаков и почти все расстрелы Ал-ской ЧК были произведены под давлением турецкого командования.

10) Во время моего пребывания в Ал-ле [турки] ежедневно по ночам врываются в дома на окраинах города, безчинствовали, забирали, что только хотели. Жалобы и протесты комендантом Рушти пашой не принимались...

Вообще положение населения в Алекс-ле и уезде критическое. Оно тает ежедневно, теряет и в физическом, и в нравственном отношениях. Ревком, ком. организации и т. п. игрушки в руках турецкого командования, а часто орудие для выполнения прихотей комсостава Алекс-ского гар-на Ангорск. армии.

Зампредчека Армении А м а т у н и

С подлинным верно:

Секретарь делегации ССР Армения (подпись)

ф. 114, оп. 2, д. 43, л. 15 и д. 33, л. 47.

№ 21

Александрпольский Ревком — Ревкому ССР Армении

Невозможно представить полную картину зверств и опустошений, допущенных во время недолгого турецкого вла-

---

Документ не датирован, составлен, вероятно, в апреле 1921 г. — М. Н.

дычества в Александрополе и его уездах во-первых потому, что еще продолжают поступать списки убитых, уведенных в плен, раненых, изнасилованных, ограбленных, а также разоренных селений, угнанного скота, расхищенного имущества и т. д. Полученный материал дает следующие приблизительные цифры. Человеческие жертвы и потери имущества вырисовываются в следующем виде:

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЖЕРТВЫ

	Мужчины	Женщины	Детей
1. убитых	30000	25000	5000
2. казненных	25	—	—
3. умерших от голода	10000	12000	10000
4. раненых	20000	15000	3000
5. изнасилованных	—	50000 (из них 20000 девушек)	—
6. уведенных в плен	—	8000 (из них 3000 девушек)	—

Собран специальной комиссией, выделенной Александропольским Ревкомом. Комиссия обратилась к участковым ревкомам с циркулярным письмом для собирания точных сведений по интересующему вопросу и по выработанной форме получила данные, которые тут суммируются.

Подпись
ф. 114, оп. 1, д. 46, л. 4.

В.-Спешно

Обращение Духовного правления армян-католиков России и всего Кавказа

Дипломатическому представителю Армянской
социалистической Советской республики в Грузии

7 мая, 1921

Тифлис

Сим Духовным правлением получаютcя весьма печальные сведения из Артвинского округа: Татарские хищнические банды опустошают селения означенного округа и подвергают систематическому истреблению армянское мирное население. Один беженец из селения Сатлеа, каким-то чудом спасшийся от резни и по тропинкам через горы прибывший в гор. Ахалцах, и случайно попавший сюда, рассказывает как он был очевидцем мученической смерти своих односельчан, раздирающими сердце словами описывает как вырезан на куски восьмидесятипяти-летний их настоятель священник Тер Погос Бояджян. — Таким образом опустошены и стерты с лица земли селения Сатлеа, Пхикур, Маманелис и другие, а население их поголовно перебито.

Ныне та же опасность угрожает городу Артвину, где в данное время находится цветущая молодежь и лучшая интеллигенция округа, та же участь ожидает население и интеллигенцию города.

Подведомственный сему Правлению Декан означенного города архимандрит Карапет Дирлутян последним своим частным письмом от 12 апреля с/г., мне адресованном, поскольку могли позволять ему обстоятельства места и времени, а также строгий надзор кемалистов, намекает на эту угрожающую им

опасность и просит незамедлительную помощь от центральных надлежащих властей для предотвращения таковой опасности.

Следует также заметить, что при двух наступлениях турецкой армии во время последней европейской войны, население города Артвина дважды спаслось от резни, благодаря местному татарскому населению, которое питало всегда взаимное добрососедское отношение к армянам, и в особенности благодаря некоторым местным влиятельным мусульманам, которые всячески защищали и покровительствовали христианское население города.

А ныне по последним почти достоверным сведениям, местные турецкие власти удалили из города и увели в плен этих же главарей мусульман, покровительствующих армянское население.

Этот единственный факт (есть), очевидно, доказательство гнусного намерения татар в канун грозящей резни армянскому населению города Артвина и окрестностей.

А потому сие Духовное правление просит Вас убедительно донести о вышеизложенном кому следует для *принятия весьма спешных и срочных мер для предотвращения опасности и для спасения оставшегося в названном округе мирного населения, памятуя, что малейшее замедление прибавит число сотен и тысяч невинных жертв.*

*В.-Заместитель Апостольского администратора
и Член Духовного правления А. Гапоян
ф. 114, оп. 1, д. 131, л. 6-7.*

Из меморандума сотрудника связи Костановшвили на имя
Народного комиссара иностранных дел ССР Грузии

13-19 мая 1921

Тифлис

... Вот как описывает действия турецких войск Предревкома Александрополя тов. Саркисян.

7 ноября в 10 часов вечера вокзал и крепость г. Александрополя были заняты турками. Они босые, почти голые, в ту же ночь набросились на мирное население привокзальной части и части близлежащей к крепости. С первого же момента нарушились условия перемирия и попирались элементарные права о неприкосновенности чести и имущества. С первых же шагов стало ясно, что город отдан на произвол бандам. Грабежи продолжались и днем, даже в центре города, но не с такими темпами и не в таком масштабе, как на окраинах.

С раннего утра в Городское самоуправление сыпались требования от различных войсковых частей на сотни пудов продуктов, между тем как склады правительства были почти пусты.

...Турки сняли все телеграфные аппараты, отрезали город от всего мира и приступили к выполнению своего чудовищного плана, плана уничтожения целого народа. Были закрыты все дороги из города в села и наоборот. Не пропускалось ничего. В городе продовольствия не было: отсюда вывод один — уморить население голодом. Результаты были блестящи для турок. Беднейшее население и беженцы умирали сотнями. Не хватало перевозочных средств для подбора трупов. Эта мера сильно отразилась на детях, которые умирали на улицах. К тому надо прибавить и суровость нашей зимы, с запретом привоза топлива откуда бы ни было.

Если мы говорим о планомерных действиях, имеющих цель уничтожение целого народа, то имели в виду, кроме открыто учиненных зверств и тайные распоряжения, хитрые приемы, ведущие к той же цели. Например: ежедневные приказы с требованием сотен людей, якобы на работы. Собирали целыми толпами, преимущественно молодежь, и отправляли в Карс, Сарыкамыш, Эрзерум. Всех их мы считаем безвозвратно погибшими. Только отдельные личности вырвались и то потерявшие всякую способность к сопротивлению смерти. На улицах схватывали мужчин, которые бесследно исчезали. Только теперь обнаруживаются их трупы, брошенные в колодцы, в ямы, в овраги, в развалины домов, в речки и на поля.

Я был свидетелем ужасной картины: верстах в 20-ти от Александрополя по направлению к ст. Караглис над тоннелем есть овраг, полный трупами исключительно женщин и детей. На расстоянии 1/2 версты они разбросаны на открытом месте, и бежащий ручеек каждый час обнаруживает все большее и большее количество трупов. По приблизительному подсчету там не менее как 1200 трупов, не считая тех, которые еще не обнаружены водой, но руки и ноги которых торчат положенно из-под земли. Раны в большинстве случаев пулевые и штыковые. По положению тел и платья можно смело сказать, что убитые женщины не избежали насилия.

По приблизительному подсчету комиссии, организованной местными властями, потери людьми в городе и в уезде Александрополя за время военной оккупации местными кемалистами следующие:

Мужчин:

убитых	30000
раненых	20000
пленных	18000
повешенных	25
умерших от голода	10000

Женщин:

убитых	15000
раненых	10000
изнасилованных	25000
уведенных	2000
умерших от голода	5000

Девушек:

убитых	10000
раненых	5000
изнасилованных	10000
уведенных в плен	3000
умерших от голода	1000

Детей:

убитых	5000
раненых	3000
умерших от голода	10000

... Отношение кемалистов к имуществу граждан характеризовано учетной комиссией следующим образом: "Но всего гнуснее было то, что среди белого дня, по заранее составленному плану, офицеры с фургонами и телегами с командой аскеров врываются в дома жителей и брали все, что представляло из себя какую-нибудь ценность. Это, они говорили, берут в "бешкеш".

Той же участи подвергся весь скот бежавших из уезда жителей.

ф. 114, оп. 2, д. 169, л. 10-12.

Резня армян в районе Джаджура (Показания американца Чарльза Ф. Гранта)

20 мая 1921

Каралис

Я, нижеподписавшийся Чарльз Ф. Грант, представитель Американского комитета в Каралисе, после того, как до меня дошли слухи о том, что в районе Агбулага, недавно эвакуированного турками, было обнаружено огромное количество трупов армян, отправился туда 28 апреля 1921 г. в сопровождении Рэя Л. Одена и Джоржа А. Бей-Мамиконяна — членов Американского комитета.

Мы прибыли в Агбулаг, откуда, запасшись проводником, отправились по шоссейной дороге к Джаджурскому хребту.

Почти у самой вершины Джаджурского перевала проводник остановил автомобиль и пригласил нас следовать за собой вдоль по руслу реки, протекавшей по дну узкого и глубокого оврага на северной стороне дороги. На расстоянии около двухсот футов мы встретили значительное число трупов, в большинстве детских. Оттуда, на пространстве приблизительно в двести пятьдесят футов валялись груды тел, наваленных по обеим сторонам ущелья и частью покрытых песком. Некоторые из тел лежали на самом дне русла, по-видимому, сдвинутые со своих первоначальных мест под давлением воды, увеличенной таянием снегов на вершинах.

Судя по природе ран и положению тел, и по многим другим признакам, мы пришли к единогласному заключению, что группа армян, жителей соседних деревень — это может быть подтверждено тем фактом, что оставшиеся в живых сельчане успели опознать и похоронить значительное число пост-

радавших, — были вырезаны три или четыре месяца тому назад, о чем достаточно ясно говорило состояние тел.

Приблизительно число жертв колеблется между 1200—1500, которые, судя по числу найденных гильз,— всего около 200, были убиты в большинстве штыками или каким-либо другим родом холодного оружия, что подтверждается многочисленными характерными ранениями, например: вырезанные груди, распоротые животы беременных женщин и т.д.

Наиболее яркой особенностью является полное отсутствие трупов мужчин, самый старший из жертв мужского пола был едва 14 лет от роду.

Турецкие надписи на гильзах и несколько патронных обертков с полумесяцем и звездой не оставляли сомнения в том, кто были убийцы.

Жертвы расстреливались с весьма близкого расстояния, будучи выстроены на самом краю обрыва. Ряд гильз в пяти или шести шагах от обрыва не оставляет в этом сомнения. После этого тела были навалены к бокам русла и засыпаны землей, дабы скрыть следы.

Я вполне уверен, что небольшое гладкое плато, несколько выше вдоль по ущелью, покрытое клочьями женского белья, было свидетелем не одного насилия.

Нам сообщили, что верстах в пяти выше по тому же ущелью находилось большое количество трупов, однако, из-за неблагоприятной погоды, нам не удалось посетить это место, а также и снять фотографии с виденного.

Прямой ровный ряд гильз, валявшихся на месте резни, ясно показывал, что происшедшее было исполнено отрядом обученных и правильно руководимых войск.

Мы все в любое время готовы подтвердить все вышесказанное.

*Чарльз Ф. Грант,
Представитель Американского комитета в Каракисе
ф. 114, оп. 1, д. 124, л. 8 и
д. 131, л. 13; д. 134, л. 1.*

Полномочному представителю АрмССР при Грузинском
правительстве

[От] Уполномоченного элинов Ардаганского округа
Анастасия К. К а з а н д ж и д и

30 мая, 1921
Тифлис

З А Я В Л Е Н И Е

При отступлении грузинской армии 23 февраля с/г из Ардаганского округа, ряд селений, в том числе и пять греческих, были заняты турками, при чем оставшееся греческое население Беберека и Торосхева в количестве 120 семейств было предано турками огню и мечу.

В последствии выяснилось, что кроме спасшихся бегством в сторону Ахалцыха 30 душ, осталось в живых в разных селах Ардаганского округа 44 душ и в Артвинском округе девять малолетних детей.

Судьба, как тех 30 душ, ныне находящихся в Ахалцыхе, так и 53 душ, оставшихся на территории ангорского правительства, одинаково плачевна и не поддается описанию.

По уполномочию Ахалцыхского Ревкома и штаба 96 бригады прошу спешного распоряжения и сношения с Ангорским правительством на предмет освобождения оставшихся на бывшей Армянской территории, а ныне Ангорского правительства 53 душ, список коих при сем прилагается и пропуска их в пределы Грузии для отправки их далее в Грецию, и оказания им, как продовольственной, так и материальной помощи.

Уполномоченный элинов
Ардаганского округа
ф. 114, оп. 2, д. 83, л. 121.

**Из телеграммы Комиссара иностранных дел Армении
представителю РСФСР в Армении Ляграну***

Из района Карса получаем очень тревожные сведения об отношении турецких властей к остаткам армянского населения и пленным. Продолжая старую политику физического истребления армии, турецкое командование выселяет население вглубь Турции. Дней пятнадцать тому назад кагызманские армяне-беженцы, числом около 500, утнаны в сторону Эрзерума. Такая же участь постигла армян Сарыкамыша. Впредь до заключения мирного договора с Турцией, не считая возможным по данному вопросу действовать от имени правительства Армении и желая координировать наши действия с Вами, просим принять меры к спасению истребляемого населения. Полагаем, присутствие в Карсе представителя РСФСР имело бы удерживающее для турок значение.

*Комиссар иностранных дел Мравьян
ф. 114, оп. 2, д. 31, л. 76.*

Телеграмма

Баку. Представителю Армении товарищу Довлатову

2 июля [1921]

Передайте товарищу Мясникову выписку акта о похоронах трупов армян в районе сел. Калтахчи, Агбулаг и Кара-

---

* Документ не датирован, по всей вероятности, составлен в мае 1921 г. — М. Н.

боя. "всего было зарыто 11886 трупов, из коих 90% преимущественно были женщины и дети, а 10% мужчины. По следам ран на трупах видно было, что резня была совершена зверски, например: на трупах можно было видеть боле 10—15 штыковых и кинжальных ран, масса трупов была без головы, в самом жестоком изуродованном виде, а часть подвергнутых резне была сожжена в помещениях. В селении Агбулаг было убито из коренных жителей 1186 душ, в селении Калтахчи 2100 душ, в селении Карабоя 1100 душ, всего вырезано в этих трех селях коренного населения 4386 душ, а беженцев Карсской области и Александропольского уезда, приотившихся в этих трех селениях вырезано турками 7500 душ, а всего вырезано 11886 душ".

Наркоминдел М р а в я н
ф. 114, оп. 2, д. 27, л. 86 и
ф. 114, оп. 1, д. 131, л. 12

ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ

- Абдул Гамид II 187, 232, 234
 Абовян Хачатур 194
 Абраам Анкюраци 213
 Абраам Ереванци 220
 Авакянц 289
 Аветисян Ж. М. 219
 Агамалин 308
 Адамян Р. 242
 Адамов консул 183
 Адамов студент-медик 309
 Акинян Нерсес 222, 282
 Акопян В. А. 221
 Акопян Оганнес 188, 229
 Александр III 230
 Амаджиев Иван 237
 Аматаун 314
 Амбарцумян В. А. 275
 Анасян А. С. 213
 Андонян Арам 236, 263
 Андраник 194
 Аракел Багишеци 213
 Аргутян Иосиф 194
 Аревшатян Сен 213
 Ариевич Г. 273-275
 Армен Гаро 195
 Арутюнян Ашот 192
 Арутюнянц 289
 Арцруни Григор 194
 Арш Г. 226, 227
 Аршаруни Ованнес 248
 Асоянц Погос 309
 Атагюрк см. Мустафа Кемаль
 Африкян Вартан 290
 Ахмед Хиами 183
 Ашик паша-заде 203
 Бабаджанян 294
 Баграмян Мовсес 224
 Байрон Джордж Гордон 245, 247
 Барби Анри 181, 240, 241, 251, 285
 Баркан Омер 196, 197
 Баяджин Степанос 311
 Баязид 215
 Бейлерян Артур 242
 Бей-Мамиконян Джордж 321
 Беляев К. 275
 Бергфельд 259
 Бердзенишвили Н. А. 216
 Бетман-Головев 236, 254, 256, 259
 Бехаэтин Шакир 264
 Блисс Э. М. 198
 Бороздин И. Н. 200
 Борян Баграт 190
 Бояджян Тер Погос 316
 Брайс Джеймс 181, 251, 285
 Брюсов Валерий 181, 251
 Вагинак С. Бюрат 281
 Вангенгейм барон фон 236, 254, 255, 256, 258
 Варацян М. 226, 229
 Вегнер Армин 181, 251, 285
 Веселовский Юрий 181, 251, 285
 Вехиб паша 265
 Газиянц 289
 Галоян 299

Гапоня 317
Геворг IV 189, 230
Геворкянц Геворг 303
Гегель 198
Георги Фраңдзи 210
Герн Артур Б. 247
Гертинг фон 260
Гиббонс Герберт Адамс 181, 252,
285
Гильдербранд Эмиль 283
Гладстон Уильям 198, 201
Глинка Сергей 198, 201
Гогенлоге Лангенбург 256
Гольц фон дер 261
Гордлевский В. А. 268, 285
Горянов Б. Т. 197
Готлиб В. В. 185
Грант Чарльз Ф. 287, 321, 322
Григорян М. 305
Грин Ф. 198
Гулмев А. Н. 221
Гусийнов И. А. 221
Гюго Виктор 198, 201, 246, 247

Аадрян Ваакн 238, 242, 286
Дарбинян М. О. 222
Дашгенц Х. 245
Деваль Шарль 228, 229
Державин Н. С. 208
Джаншиев Г. А. 234
Джедет Ахмед паша 219
Джемал паша 185, 242, 264, 284,
286
Диллон Эмиль 189, 198
Диргулян Карапет 316
Добсон 277

Довлатов 324
Донуда 216
Достоевский Ф. М. 231, 232
Достян И. С. 205, 209, 219
Духа 210, 211

Еартымян Тачат 193
Есяян Арам 309

Жобер А. 188, 229

Заварян Мариам 295, 299, 300
Завен 241, 271, 285
Зеки паша 232
Зулалян Манвел 197, 217, 223

Ибрагим Печевн 216
Ибрагимов З. И. 221
Инан Афет 196
Иоаннисян Ашот 229
Ионеско Василий 287, 305, 307
Иосиф Эмин 223
Исаакян Аветик 194
Исайя 209, 219
Испечерян Ваан 281

Йорга Н. 207

Казанджиди Анастасия 323
Камаровский Л. А. 198
Карабекир Кязим 286, 296
Карагедов 309
Каракешиянц 290
Касабян З. 237
Касаковская 308
Касьян 298, 300, 301, 309

- Кемурджиан Иеремия 218, 219
Кепперт 256
Кепрюлю Мехмед 196
Кербалай Али-Мехмед 239
Керри Филип 232
Кинросс 272, 273
Клейтон Джон 277
Колешев Н. 237
Ковалевский Максим 251
Комитас 194
Костановшвили 318
Кресс фон 260
Куккоф 259
Кучи бей 219
Кюхельбекер 246
Кязимбег 224
Кятиб Челеби 218
- Лаоник Халкокондид 209
Легран 324
Лео 190, 201, 205
Лепсиус Иоганнес 181, 237, 251,
255, 257, 284, 285
Липаридян Ж. 243
Либкнехт Карл 251, 261
Лиман фон Сандерс 257
Лихутин М. 188
Лоутер 247
Лука Нотара 211
Люликян Арам 293, 294
- Максимов В. 233
Маркварт Йозеф 251
Маркс Карл 198, 199
Махмуд Кямил паша 259
Мдивани 314
- Мевлан-заде Рифат 235, 236, 264
Месроп Маштоц 187, 214, 230,
249
Меттерних Вольф 237, 256, 257.
Микаелян В. 242
Миллер А. Ф. 184, 204
Миланген Фридрих (Осман
Сейфи бей) 230
Милас Минни 277
Михайлович Константин 211, 212
Моальте 229
Морган Жак де 251
Моргентау Генри 181, 191, 238,
252, 285
Мордтман 237, 254
Мравян 324
Мур Томас 245
Мурад IV 218, 224
Мурадян Паруйр 180
Мустафа Кемаль Ататурк 181,
252, 283, 284
Мустафа Субхи 312, 314
Мухаммед II (Мехмед II) 197, 200,
202, 206, 207, 209, 211-215
Мхитаристы 245, 282
Мясников 324
- Нагарет 301, 303
Назарбеков 292
Назарян Степаннос 194
Назым бей 235, 264
Наим бей 235, 236, 263, 264
Налетов 233
Нансен Фригоф 285
Нерсес Аштаракец 194
Ноғалис Рафаэль 238

- Нури бей Абдуллахад 263
 Нури бей доктор 306
- Оганисян Н. 240
 Ованисян Хорен 230
 Овсепян М. 279
 Оганджянян А. 242
 Оганесян Р. 242
 Огден Рэй А. 321
 Оливье 226
 Ольгенин 249
 Осман 199
 Осман Нури 234
 Оттер 223
 Оссон Игнатюс Мурадзиа 197,
 198
- Палакян Г. 285
 Палян Традт 281, 282
 Папазян А. А. 242
 Патканян Р. 179
 Петросян Ю. А. 205-207, 228
 Покровский Михаил 190
 Поль дю Бэу 283
 Поминанковский 238
 Пост Уильфред 276
 Пушкин Александр Сергеевич
 245, 246
- Радослов В. 237
 Рансимен Стивен 214
 Раффи 179, 194
 Рахманн А. А. 217
 Рейшан 308
 Рене Пьюо 275, 276, 279, 280
 Реслер 257
- Ровняков А. А. 208
 Рогов А. И. 212
 Ролен-Жекмен М. Г. 198
 Ромен Роллан 251
 Рушти 214
- Сайкс 279
 Сака-Есаия Вера Петровна 308
 Саркисян 318
 Сароян Вильям 194
 Сасулян Арут 250
 Сафарян С. 240
 Сафрастян А. Х. 216, 225
 Сейед Мохаммед-Али Джемал-
 заде 239
 Сейфулла-бей 259
 Селим I 206
 Сепу 291, 292
 Симеон Лехацци 222
 Срвандзтян Гарегин 188, 229
 Стасюлевич М. 200
 Степанян С. 242, 261
 Сулейман 206
- Таймат Фаик 309
 Талаат Мехмед 185, 235, 236, 242,
 243, 247, 254-257, 262-266, 284,
 286
 Тахсин-бей 258
 Тверитинова А. С. 203, 204
 Тейлорян Согомон 243, 266
 Тербеян В. 294, 297
 Тер-Мовсисян Саак 193
 Тер-Сарепанян Григор 301
 Тер-Саркисов 309
 Тог барон 202

Тойнби Арнольд 181, 252, 285

Трэлор Рой Т. 277, 278

Туманян Ованес 194, 244

Удальцова З. В. 207

Узунчаршман Исмаил 196

Ушаков Н. 275

Файез заль-Хосейн 240, 266

Факри паша 269

Факс 306

Фебур Мишель 217, 225

Фирбюхер Генрих 202, 262

Франс Анатолий 181, 198, 234, 251

Фуад паша 230

Халиде Эдил 266

Хаммер Джозеф фон Пургстал
215, 224

Ханджян Айрапет 230

Хачикян А. С. 222

Хемингуэй Эрнест 279

Хильми-бей 259

Хорен Тер 307

Хримян Мкртыч (Хримян Айрик)
230

Хулуси-бей 259

Хшгоян 296, 297

Цвейг Стефан 202

Челеби-заде Эфенди 220

Чемчмян С. 220

Чернышевский Н. Г. 198-200

Черчилль У. 269, 270

Чингозян К. 237

Шаамирян Шаамир 194

Шакир-бей 259

Шатобриан 227, 228

Шшенина 308

Шлоссер Ф. 201

Шлюмбергер Г. 199

Шойнбер-Рихтер 258

Штанге 259

Штюрмер И. 285

Эвалия Челеби 218, 225

Эмин Иосиф 194

Энвер 185, 242, 254, 261, 264, 284,
286

Энгельс 199

УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

- Авди-бек селения 291
 Австрия 181, 186, 215, 224, 238, 262
 Австро-Венгрия 270, 285
 Агбулаг 291, 292, 311, 321, 325
 Адана 255, 258, 269
 Аджипазар 313
 Азербайджан 221, 260
 Азия 196
 Айнтаб 269
 Александрополь (Алек-поль) 287, 294, 297, 300, 301, 303, 304, 307, 309, 311, 313-315, 318, 319, 325
 Александропольская провинция (уезд) 286, 295, 309, 312, 313, 325
 Алеппо (Алеп) 235, 257, 261, 262, 269
 Амалы 291, 311, 312
 Анатолия 203, 219, 237, 259
 Англия (Великобритания) 191, 232, 235, 245, 252
 Анкара (Ангорск) 238, 252, 283, 286, 314, 323
 Аравия 237
 Ардаган 304
 Ардаганский округ 323
 Армения 180, 181, 185-187, 189, 192, 194, 195, 213, 216, 218, 224, 225, 230, 231, 240, 242, 244, 263, 275, 281, 286, 287, 294, 296, 298-301, 303-305, 310, 312, 314, 323, 324
 Арпачай 301
 Артвин 316, 317
 Артвинский округ 316
 Архвалы 309
 Аршакуни деревня 313
 Афины 282
 Ахалкалакская провинция (район) 286, 295
 Ахалцых 248, 316, 323
 Ахбулаг (Агбулаг, Ах-Булаг) 291, 292, 324, 325
 Ахтамар (епархия) 183
 Баберд 214
 Багдад 224, 269
 Багеш 241, 242, 248
 Байбурт 258
 Баку 311, 324
 Балканский полуостров 200, 203, 205, 207
 Балканы 205, 208, 213
 Балу 241
 Бамбек 288
 Батум 260
 Баш-Абаран 293
 Башкаджиляр 302
 Беберек 323
 Бейрут 234
 Беркан 250
 Берлин 202, 230, 231, 242, 257, 266
 Битлис 233, 238, 240, 268
 Ближний Восток 199, 245
 Болгария 203, 208, 209, 219, 231, 237, 262, 270, 285

- Босния 203, 231
 Бостон 195
 Будапешт 270
 Бурнабат 279
 Бурса 238
- Валахия 228
 Ван 184, 192, 230, 232, 248, 249
 Вашингтон 195
 Вена 270, 281
 Венгрия 203, 206
 Венеция 193
 Византия 200, 207
 Византийская империя 211
 Вортиав 211
 Восточная (Закавказская) Армения 211, 260, 274, 286
 Высокая Порта (Порта) 187, 189, 226, 230, 231, 234, 237, 254, 255
- Гаджи-кара 290
 Гянджа (Гандзак) 220
 Ганджийская область 222
 Гелнегузан 232
 Германия 181, 186, 191, 236, 237, 251, 253, 254, 257, 259, 261, 262, 284
 Герцеговина 231
 Голгат 302
 Греция 218, 219, 226-228, 246, 323
 Грузия 216, 218, 299, 305, 316, 323
 Грузия Западная 215
- Дарбас 290
 Делижанский уезд 312
- Держан 258
 Дейр эль-Зор 258, 269
 Джаджур 292, 300, 321
 Джаджурский район 287
 Джаджурский хребт 321
 Джинис 239
 Джихун 220
 Диарбекир 240, 266, 267
 Диарчи 302
 Дюзкенд 302
- Европа 186, 189, 196, 202, 209, 268, 275, 277, 280
 Евфрат 240, 268
 Египет 182, 217, 219, 227, 289
 Едесия 241
 Еканляр 301
 Ереван (Эривань) 181, 216, 220, 248, 296, 297, 299, 300, 307
 Ерзнка (Ерзынджан) 239, 258
 Ерзнка-Камах 241
- Зангу 220
 Закавказье 185, 188, 206, 217, 220, 222, 260
 Западная Армения 186, 188, 189, 192, 193, 223, 229, 230, 232, 240, 249, 268, 284
 Зейтун 258, 269
- Иерусалим 228, 282
 Измир (Смирна) 272-274, 276, 277, 279-282, 284
 Измит 238
 Израиль 182
 Иордания 227

- Источник Бадлаа
 Италия 182
- Йемен 243
- Кавказ 186, 192, 316
 Кагызман (Кагызван) 309
 Каир 227
 Калифорния 250
 Калтахчи 290, 292, 324, 325
 Канада 182
 Карабад 313
 Карабах 260
 Карабоа 291, 324, 325
 Караклис (Большой Караклис)
 287-290, 292, 300, 302, 312,
 313, 319, 321, 322
 Караклиеский уезд 312
 Карал 313
 Кара-Пунар 267
 Карахисар 199
 Карин 239
 Карс 295, 296, 302, 303, 305-310,
 313, 319, 324
 Карсская область 303, 309, 325
 Карс-чай 306
 Касмалы 309
 Кафа 217
 Кафтараы (Кавтарлу) 297, 302,
 309, 311
 Качаган 313
 Кеги (Кхи) 299, 241
 Кизилванк 258
 Кипр 250
 Килекия 248
 Конахкран 313
- Константинополь 183, 184, 193,
 199-202, 207, 209-215, 218, 222,
 236-238, 241, 242, 247, 248,
 254-259, 261, 264, 278, 279,
 282, 285
 Крит 226, 247
 Кулуджан (Кюлуджа) 292, 302,
 311-313
- Ливан 243
 Лим 223
- Магнис 281
 Македония 219
 Малая Азия 198, 199, 208, 234, 269
 Малый Каланак 291
 Мальта 278
 Маманелис 316
 Мамурет уль-Азиз (Харберт) 255
 Мараш 269
 Марзван 233
 Марсель 278
 Меймех 292
 Мелих-кей 306
 Менгрелия 225
 Месопотамия 237, 259, 263, 268,
 269, 284
 Мец Архполи 301
 Мец-дзор 289
 Маагитлау 302
 Молдавия 228
 Моллагекча 302
 Моря 228
 Москва 186, 219, 273, 298, 310,
 312
 Мосул 269

- Муш 240, 241, 248, 260, 268
Мушский гавар 188, 229
- Налбанд (Налбандлу) 292, 307, 312
- Нарум (Ором) 302
- Нахичеван 217
- Нахичеванская долина 216
- Нейтральная зона 298, 301, 310-312
- Никополь 215
- Нил 227
- Ново Брдо 212
- Ново-Михайловка 292
- Нью-Йорк 276
- Одесса 186
- Орау 269
- Османская империя 187, 188, 190, 208, 217, 219, 220, 224, 226, 234, 236, 245, 251, 252, 264, 283
- Пальмира 227
- Памб 312, 313
- Париж 243, 276, 282, 284
- Парни 309
- Пелопонес 199, 211, 215, 227
- Персия 216, 221, 269
- Петербург 186, 202
- Пхикур 316
- Розетта 227
- Россия 182, 183, 186, 191, 192, 195, 206, 230, 233, 235, 245, 251, 281, 285, 286, 316
- Салоники 182, 201, 247, 262
- Самсуи 241, 259, 269
- Самцхе Саатабаго 216
- Санани 299
- Сасуи 232, 234
- Сатлет 316
- Сарыкамыш 293, 297, 306, 309, 311, 319, 324
- Серт 184
- Себастья 255
- Северек 266, 267
- Сербия 203, 215, 219, 228
- Сирия 243
- Смирния 237, 276, 278, 281
- Соединенные штаты Америки (США) 181, 186, 189, 191, 235, 238, 243, 250, 252, 272, 276, 278, 280, 285, 306
- Спитак 313
- София 270
- София храм 210
- Стамбул 212, 217, 222, 234, 252, 284
- Тападоллак 302
- Тебриз 218
- Тигр 240
- Тигранакерт 241, 248
- Тигранакертский вилайет 242
- Тифлис 186, 248, 300, 305, 316, 323
- Топа[r]лу 292
- Торосхев 323
- Трапезунд (Трапизон) 212, 213, 218, 241, 242, 255, 259, 269

Турция 183, 184, 188, 191, 196,
202, 203, 215, 217, 223, 225,
228, 229, 231, 233, 235-238,
241, 242, 245, 250, 252-258,
260, 262-264, 268, 270, 273,
274, 283-286, 305, 310, 313, 324
Тырново 209

Украина 218, 219
Урфа 266

Фесалоник 199
Филиппольский санджак 231
Франция 191, 197, 235, 251, 280,
283, 285

Харберт 265
Хинвали 293
Хотурский мост 239

Чирахлы 293
Чифталы 302

Шапин-Карахисар 241
Шеки 221
Ширак 286
Ширван 221
Швейцария 268
Шорагял (Ширак) 216

Эрзерум (Эрэрум) 183, 233, 238,
252, 258, 259, 269, 293-295,
303-307, 309, 319, 324
Эрзерумский вилайет 259
Эчмядзин 230

Юго-восточная Европа 208, 209

СОДЕРЖАНИЕ

ОТ РЕДАКТОРА	179
О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН 1915 – 1916 гг.	181
О "ЦИВИЛИЗАТОРСКОЙ МИССИИ" ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА	196
НЕОПРОВЕРЖИМЫЕ ДОКУМЕНТЫ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН	251
ПОЛЕМИКА ПО ПОВОДУ ИЗМИРСКОЙ ТРАГЕДИИ 1922 ГОДА ..	272
МУСТАФА КЕМАЛЬ ПАША О ГЕНОЦИДЕ ЗАПАДНЫХ АРМЯН В 1915-1916 гг.	283
ЗЛОДЕЯНИЯ КЕМАЛИСТСКИХ ВОЙСК В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ В КОНЦЕ 1920, В НАЧАЛЕ 1921 гг.	286
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	326
УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ	331

ՄԿՐՏԻՉ ԳԵՂԱՄԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀԵՐՔԵԼԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Համակարգչային շարվածքն ու ձևավորումը՝ Շ. ԲԱՍԵՆՅԱՆԻ
Հայերենից ռուսերեն քարգմ. Լ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 08.04.2005 թ.:
Պատվեր № 165

Ծավալը՝ 21 տպ. մամուլ: Չափսը՝ 60x84^{1/16}:

Թույլք՝ օձիսեր № 1: Տպարանակը՝ 500:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
Երևան, 375019, Մարշալ Բաղդամյան պող. 24գ.:

Գինը պայմանագրային

Издательство "Гитутюн" НАН РА. 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24 г.

230000011

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220090211

ЦЕНА

$A \frac{\pi}{\quad}$
90211